

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA IUVENUM
SECTIO ARCHAEOLOGICA
TOMUS III.**

SZEGED

2017

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

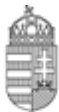

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány a „Hazai Tudományos Diákköri műhelyek támogatása” c. pályázat támogatásával valósult meg. A pályázati kategória kódja: NTP-HHTDK-16

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Tehetség Program

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA IUVENUM
SECTIO ARCHAEOLOGICA
TOMUS III.**

**SZEGED
2017**

A kötet az
SZTE BTK Régészeti Tanszékének
kiadványa

Főszerkesztő
Révész László

Szerkesztette
Bíró Gyöngyvér – Pintér-Nagy Katalin – Takács Melinda

A tanulmányokat lektorálta
Fórizs István, Kulcsár Valéria, Révész László, B. Tóth Ágnes,
Tóth Mária, Vörös Gabriella, Wolf Mária

Nyelvi lektor
Kulcsár Valéria

ISSN 2064-1222

© a szerzők 2017
© a szerkesztők 2017

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ [Révész László]	7
OSVÁTH ZSÓFIA: Három szkíta kori üveggyöngy archeometriai vizsgálata	9
WALTER DOROTTYA: Sándorfalva–Eperjes késő szarmata település csillámos anyaggal soványított kerámiaanyagának elemzése	33
RÁCZ RITA: Az övecsüngös női sírok amulettjei a pannoniai langobard kori temetőkben	61
PÓRSZÁSZ ANNA: Érmék tanulságai az észak-magyarországi temetőkben a 10. században	85
OLÁH IRMA: Adatok a Békés megyében található Árpád-kori temetők és településnyomok komplex vizsgálatához	107
MOLNÁR KAROLA: Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely kútjainak vizsgálata. Adatok a késő középkori-kora újkori kutak vizsgálatához	129
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	153

ELŐSZÓ

Az *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* immár harmadik kötetét ajánlom az Olvasó figyelmébe, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszéke hallgatóinak dolgozataival. Tanszékünk hagyományosan nagy létszámban, s ami legalább ennyire fontos, eredményesen képviselteti magát az Országos Tudományos Diákköri versenyen. A választott témakörök széles skálája a Tanszéken történő oktatás elmélyült voltát és sokszínűségét bizonyítja. Ennek jegyében Osváth Zsófia késő vaskori üveggyöngyök archaeometriai vizsgálatát végezte el, Walter Dorottya egy késő szarmata település csillámos anyaggal soványított kerámiájának elemzésében mélyült el. Rácz Rita a pannóniai langobard sírokban talált övcsüngős amulettek rejtélyét igyekezett megoldani, Pórszász Anna pedig új szempontok szerint vette szemügyre Észak-Magyarország 10. századi sírjainak érméit. A téma módszertani szempontból újszerű megközelítését dolgozta ki Oláh Irma Békés megye 10–11. századi telepeinek és temetőinek összevetése során, Molnár Karola újabb kecskeméti ásatások leleteinek feldolgozásával gazdagította a késő középkori és kora újkori kutakról alkotott tudásunkat. Tisztelet és elismerés illeti valamennyiük teljesítményét, hiszen rengeteg lemondással, aprómunkával, elmélyült kutatással töltött óra kellett ahhoz, hogy kiálljanak mondandójukkal a pódiumra, s eljussanak odáig, hogy kiérlelt gondolataik immár nyomtatásban is megjelenjenek. Ehhez azonban nélkülözhetetlen volt az a rengeteg konzultáció, egyéni foglalkozás, amelyet témavezetőik, felkészítő tanáraik (Kulcsár Valéria, Révész László, B. Tóth Ágnes, Vörös Gabriella, Wolf Mária) irányításával végeztek. A tehetséggondozás ezen formájára Tanszékünk nagy figyelmet fordít, s szándékaink szerint ezt az irányt folytatjuk a későbbiek során is. E folyamat révén válik a tanítványból ifjú kutató, aki aztán az egyetemet elhagyva, friss diplomával a kezében bátran nézhet szembe a szakmai kihívásokkal. Sokat mondó adat, hogy a korábbi OTDK versenyeken szerepelt, s főként az ott helyezést elért hallgatóink közül szinte mindenki álláshoz jutott választott hivatása területén, s ott kitűnően megállják a helyüket. Pályaelhagyó alig akad közöttük, ellenben többen közülük ma már doktori képzésünk résztvevői, vagy éppen fokozatuk megszerzésének küszöbén állnak. Úgy tűnik, hogy a felsőoktatást övező, ideálisnak aligha nevezhető körülmények között is sikerült megtalálni azt az utat, amelyet követve az igazán elkötelezett, tehetséges, a munkától vissza nem riadó hallgatók megvalósíthatják gyermekkori álmukat, s régésszé válhatnak. Fontos visszajelzés ez nemcsak mai és jövőző hallgatóinknak, hanem az oktatók számára is.

A korábbi tradíciókat ez alkalommal is sikeresen folytatni tudtuk, s büszkék vagyunk a hallgatóink versenyen elért eredményeire: a Régészet I. szekciójában (őskor, római- és késő császárkor) Walter Dorottya második, Osváth Zsófia harmadik helyezést ért el, a Régészet II. szekció (kora és érett középkor) győztese Rácz Rita lett, a második helyezést pedig Oláh Irma érdemelte ki. Nem feledkezhetünk meg azonban Molnár Karoláról és Pórszász Annáról sem, akik szintén derekasan helyt álltak a megmérettetésen.

Sikereikhez szívből gratulálunk! Számunkra, tanáraik számára helyezéstől függetlenül ők valamennyien nyertesek.

Szeged, 2017. április 22.

Révész László
tanszékvezető, főszerkesztő

Három szkíta kori üvegyöngy archeometriai vizsgálata

1. Bevezetés

Tanulmányom keretében három szkíta kori dudoros pávaszemes gyöngyöt [1. tábla 1.] vizsgáltam meg régészeti és archeometriai módszerekkel,¹ melyek segítségével a Kárpát-medencei szkíta jellegű Vekerzug kultúra kapcsolatai is feltérképezhetőek. A leletek Mezőtúron kerültek elő embercsontok mellől, a lelőköörülmények alapján a K.r.e. 5. századra keltezhetőek. E gyöngyökben valószínűleg ritka keleti importokat tisztelhetünk, hiszen általánosan elterjedt nézet a régészeti kutatásban, hogy a hasonló és ritka üvegekszerek a Fekete-tenger mellékéről származnak. Ugyanakkor ezzel ellentétes, más elméleteket is ismerünk (például helyben készültek). Ezért kísérletet tettem arra, hogy e három, a szolnoki Damjanich János Múzeumból kölcsönzött üvegyöngy provenienciáját körülhatároljam. Egy másik fontos célunk volt, hogy a Magyarországon eddig csak kevés esetben született archeometriai vizsgálatok² mellett a régió vaskorának archeometriai adatbázisát is megalapozzuk.

A minél alaposabb kutatás érdekében az általam fellelhető régészeti irodalom alapján az eredethez vezető első lépésként megnéztem a gyöngyök elterjedését, majd áttekintettem a lehetséges eredeztetését. A már említett elméletek igazolása vagy cáfolata céljából különböző archeometriai vizsgálatokat vontunk be a kutatásba, melyek egymás kiegészítésére is szolgáltak: kézi röntgenfluoreszcens spektrometria, elektron-mikroszkópia, mikro-röntgendiffrakció és röntgen-pordiffrakció. A vizsgálatokat az MTA CSFK Földtani és Geokémiai Intézetében végeztük. Fontos szempont volt az alapüveg és a színezők, azaz a gyöngyök összetételének megállapítása, mikroszövetük tanulmányozása. Mindezek utalhatnak korszakra, gyártó centrumra, de csak abban az esetben, ha az archeometriai irodalom alapján megtaláljuk párhuzamaikat. Mindezen eredményeket végül összevettem régészeti ismereteinkkel.

¹ A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségért szeretném köszönetemet kifejezni Tóth Máriának (nyugalmazott, tudományos főmunkatárs, MTA CSFK Földtani és Geokémiai Intézet), Főrizs Istvánnak (tudományos főmunkatárs, MTA CSFK Földtani és Geokémiai Intézet), Bajnóczi Bernadettnek (tudományos főmunkatárs, MTA CSFK Földtani és Geokémiai Intézet), Kulcsár Valériának (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék), Tárnoki Juditnak (régész, DJM) Szabó Máténak (intézeti mérnök, MTA CSFK Földtani és Geokémiai Intézet), Varga Tímeának (festő-restaurátor, Magyar Képzőművészeti Egyetem), Mozgai Viktóriának (tudományos segédmunkatárs, MTA CSFK Földtani és Geokémiai Intézetének) és Sztankovánszki Tibornak (régésztechnikus, MFM).

² FŐRIZS et al. 1999; FŐRIZS et al. 2012; FŐRIZS et al. 2012a; ILON-KASZTOVSZKY 2016; VARGA 1992; NAGY et al. 2010.

2. A vizsgált leletek

A Mezőtúr–Újváros, Mészáros-telep (Jász-Nagykun-Szolnok megye) lelőhelyen előkerült leleteket Kozák Lajos küldte be a szolnoki Damjanich János Múzeumba 1963. november 19-én. Feltételezhetően embercsontok mellől kerültek elő, tehát korhasztásos sírból. Lelőkörülményeikről közelebbit nem tudunk. Elképzelhető, hogy nem került minden lelet a múzeumba. Leletek: öntött bronzfibula (A. G. Mansfeld-féle F1 alapformájú, B típusú Fußzierfibel), 3 aranyflitter, 13 darabból álló szemes üveggyöngy nyaklánc, 50 átfűrt fehér kauri gyöngy, 16 üveggyöngyből álló lánc, bekarcolt háromszögekkel díszített csonthenger, egy bronztárgy 2 töredéke és egy agyagedény. Ezek alapján a sír a Kr.e. 5. századra keltezhető (Ha D–LT A) és a szkítákhoz köthető. Vizsgálatok céljára 3 szkíta, henger alakú pávaszemcses gyöngyöt választottam (DJM ltsz.: 63.263.1). Leltári számuk azonossága miatt a vizsgálat alatt a Szolnok 1–2–3 megnevezéseket alkalmaztuk.³

2.1. Szolnok 1

Opak, kissé fakó okkersárga, henger alakú pávaszemcses gyöngy, melyet alul és felül is két sorban 7–7 átlátszatlan sárga dudorral díszítettek. Egy dudornak csak a helyét láttam. A pávaszemek (7) kialakításához opak fehér és kék üveget használtak. A sárga test masszív, külső felszíne korrodált, kopott, fényes, felületén szürke márványmintázat látható. A test dudorait a benyomott részeknél fekete kéreg fedi, helyenként egy halványpiros vagy borostyánszínű pontot találtam. A pávaszemek kék része gyakran feketének tűnik, a fehér rész felső rétegei porózusabbak. A gyöngy alsó részén szürkés elszíneződés figyelhető meg. A gyöngy belső felülete erősen korrodált, szemcsés volt. A lyuk peremei kissé töredeztettek. Méretei: h.: 3,6 cm, átm. (d): 3,1 cm.

2.2. Szolnok 2

Opak okkersárga, henger alakú pávaszemcses gyöngy, melyet alul és felül is két sorban 7–7 átlátszatlan sárga dudorral díszítettek. A laposabb pávaszemek (7) kialakításához opak fehér és kék üveget használtak. A sárga test masszív, külső felszíne kevésbé korrodált, kopott, fényes. A test dudorait a benyomott részeknél fekete kéreg fedi, helyenként kevesebb, halványpiros vagy borostyánszínű pontot találtam. A pávaszemek kék része gyakran feketének tűnik, a fehér rész felső rétegei porózusabbak. A gyöngy belső felülete erősen korrodált, szemcsés volt. A lyuk peremei és néhány dudor kissé töredezett. Méretei h.: 3,5 cm, átm. (d): 2,8 cm.

2.3. Szolnok 3

Opak okkersárga, henger alakú pávaszemcses gyöngy, melyet alul és felül is két sorban 7–7 átlátszatlan sárga dudorral díszítettek. Az igen kiemelkedő pávaszemek (7) kialakításához opak fehér és kék üveget használtak. A sárga test masszív, külső felszíne a három gyöngy

³ KISFALUDI 1983, 69, 71, 73; KEMENCZEI 2009, 88–90.

közül a legkevésbé korrodált, de kopott, fényes, felületén szürke márványmintázat látható. Megfigyeltünk fehér betöltésű gödröcskéket is. A test dudorait a benyomott részeknél fekete kéreg fedi, helyenként egy halványpiros vagy borostyánszínű pontot találtam. A pávaszemek kék része gyakran feketének tűnik, a fehér rész felső rétegei porózusabbak. A gyöngy belső felülete erősen korrodált, szemcsés volt, egy helyen agyagdarabokat is találtam. A lyuk peremei kissé töredezettek. Méretei h.: 3,4 cm, átm. (d): 3,0 cm.

3. A gyöngyök elterjedése és eredete

A gyöngyök elterjedését elsősorban a mai Magyarország területén belül vizsgálom meg, csak egyetlen esetben tekintek ki a Kárpát-medence hazánkön kívüli részébe. Természetesen az eredet kapcsán a kelet-közép-európai régiót és a Fekete-tenger mellékét is szemügyre veszem.

Kemenczei Tibor gyűjtése alapján összesen négy Kárpát-medencei lelőhelyét [1. tábla 2.] ismerjük a dudoros pávaszemes gyöngyöknek, melyek a szkítákhoz köthetőek: Hetény (Chotín, Szlovákia), Mezőtúr–Újváros, Szentes–Vekerzug, Törökszentmiklós–Surján. Az előkerült üveggyöngyök alapvetően sárga hengeres testűek, ennek közepén kék és fehér pávaszemekkel, alul és fölül két sorban 7–7 sárga dudorral ellátottak.⁴ A hetényi temetőből előkerült üvegékszerek azonban nem pontos formai és színbeli másai a tárgyalt típusnak, ezért a továbbiakban csak a három magyarországi lelőhellyel, illetve gyöngyeivel foglalkozom.⁵

A szentesi és törökszentmiklói gyöngyök szórtamvas rítusú sírokból, gazdag mellékletek (például karperecek, Cypraea gyöngyök, kettős pávaszemes gyöngyök) mellől kerültek elő. A mezőtúri egyetlen sír rítusát tekintve azonban egyedi: az összesen napvilágot látott 13 dudoros pávaszemes gyöngy mellett ugyanis embercsontokat találtak. A leletegyüttes tehát szórványként kezelhető. A szentesi sír esetében bizonyított, hogy az elhunyt neme nő volt. A temetők korát a Kr.e. 6/5. századra keltezte Párducz Mihály, a Kr.e. 6–5. századra Csalog Zsolt és Kisfaludi Júlia, illetve a Kr.e. 5. század második felére Kisfaludi Júlia.⁶ Hangsúlyos, hogy ez egy időhorizontot, de nem egy fázist jelent. Összességében a Közép-Tisza-vidékre lokalizálhatók a ritka leletek, de ez alapján elterjedési útvonal nem vázolható fel.

Ha az európai régiót, valamint a Földközi-tenger mellékét és a Közel-Keletet nézzük meg, látható, hogy időben és térben is széles területen jelennek meg az egyszerű szemes gyöngyök és ritka, dudoros változataik.⁷ A két gyöngytípus közti rokonság miatt eredetüket gyakran egy lapon tárgyalják, ami akkor jelent problémát, ha kizárólag a dudorosokat szeretnénk vizsgálni. Ez jellemző a szkíta leletanyagra is, ahol az egyszerű változatok, amelyek szintén sárga alaptesten kék és fehér pávaszemekkel díszítettek, gyakori típusok.⁸ E két csoportot szokták a „maszkos/„fejes” gyöngyök elődeiként is említeni, melyek formailag, technológiai kivitelezésükben, valamint hasonló apotropaiikus funkciójukat tekintve azonos eredetre vezethetők vissza. Erre többek között Hunyadi Ilona, később Natalie Venclová

⁴ KEMENCZEI 2009, 88–90.

⁵ DUŠEK 1966, Taf. LXII. 6.

⁶ CSALOG–KISFALUDI 1985, 311, 342; KISFALUDI 1983, 69, 72; PÁRDU CZ 1954, 25, 32, IX–XI. tábla.

⁷ EREMIN et al. 2012, 35; VARBERG et al. 2015, 174.

⁸ KEMENCZEI 2009, 89.

hívta fel a figyelmet, de a párhuzamokra Kisfaludi Júlia is felfigyelt. Venclová a csehországi (Lochovice, Tvršice, Vivenice), HaD/LT A korú dudoros pávaszemes gyöngyöket egyébként a „dél-országi” maszkos gyöngyök csoportjával hozta összefüggésbe.⁹

A magyarországi kutatásban Hunyadi után Bottyán Árpád a szemes gyöngyök rövid leírásakor kaukázusi párhuzamaikat említette.¹⁰ Ezzel szemben Mikuláš Dušek égei eredetüket hangoztatta a mészkőgyöngyökkel egyetemben. Szerinte a gyöngyökhöz a trákok és szkíták is görög közvetítéssel juthattak. Ennek kapcsán a Pontus környéki városok dudoros gyöngyeire is kitér, szerepük azonban nem világos. Ugyanakkor az égei eredet mellett felveti a Kárpát-medencei gyártás lehetőségét is.¹¹

Kisfaludi Júlia felismerte a leletek egyediségét és jelentőségét a szkíta kultúrán belül, a mezőtúri gyöngyök kapcsán – Párducz Mihály következtetéseire hivatkozva – a típus Kárpát-medencei megjelenését eleinte kereskedelmi kapcsolatokhoz kötötte. Kisfaludi Csalog Zsolttal együtt a törökszentmiklósi gyöngyök esetében már Dušekhez hasonlóan a déli és égei eredetet támogatta, valamint a gyöngyökből kiindulva új bevándorlókat próbáltak azonosítani.¹²

Utoljára Kemenczei Tibor foglalkozott behatóbban a dudoros és egyszerű szemes gyöngyökkel. Elgondolása szerint a 8. századi Itáliából érkeztek a keleti Alpokba, az Alföldre és az Észak-Pontus-vidékre, utóbbi régióból végül a szkítákhoz juthattak. A Pontus így „elosztó” vagy közvetítő szerepet tölthetett be.¹³

Végül meg kell emlékeznünk párhuzamként többször is emlegetett Fekete-tenger-mel léki üveggyöngyökről, melyek Kr.e. 6. század második felétől a Kr.e. 4. századig előforduló változatait E. M. Alekszejeva gyűjtötte össze több kötetben. Köztük megtaláljuk a mezőtúri gyöngyök pontos analógiáit is.¹⁴

Nyilvánvaló, hogy az előbb felsorolt elméleteket nehéz összehasonlítani, hiszen a „prototípusok” gyártási helye, a műhely, valamint a konkrét származási hely problémáját sokszor egyszerre szeretnék megoldani a kutatók. Mi azonban utóbbira voltunk kíváncsiak, a műhely megállapítása másodlagos szempont volt. Ennek oka, hogy Magyarországról eddig még nem publikáltak szkíta kori üvegműhelyt, de a Pontus-vidéken is csak kevés lelet utal műhely létrejöttére.¹⁵ Ezért is érdemes megvizsgálni azt, hogy az üveg szerkezeti jellemzői milyen irányba mutatnak. A szkíták görög gyarmatvárosokkal ápolt kapcsolatait¹⁶ ismerve is ez lenne a kapcsolatok logikus iránya.

4. Vizsgálati módszerek és minta-előkészítés

Az eredmények legjobb kinyeréséhez igyekeztünk a lehető legtöbb vizsgálati eszközt kombinálni, hogy egymást kiegészítsék. Előzetes minőségi és mennyiségi analízis céljából először kézi röntgenfluoreszcens spektrométert alkalmaztunk. A mezőtúri gyöngyök, valamint

⁹ FRÁNA et al. 1987, 71–72; HUNYADI 1942, 108; KARWOWSKI, 2004a, 332; KISFALUDI 1983, 71; VENCLOVÁ 1974, 601.

¹⁰ BOTTYÁN 1955, 58.

¹¹ DUŠEK 1966, 34.

¹² CSALOG–KISFALUDI 1985, 321; KISFALUDI 1983, 71.

¹³ KEMENCZEI 2009, 89.

¹⁴ ALEKSZEJEVA 1975, 6, 1–19. tábla.

¹⁵ LYUBOMIROVA et al. 2014, 8; BOJAN–CHIRIAC 2016, 104–105.

¹⁶ KEMENCZEI 2001, 49; NÁMEROVÁ 2011, 207–210.

a minták elnevezéseiket az azokat őrző múzeum városáról kapták. A méréseket Szabó Máté végezte.

4.1. Kézi röntgenfluoreszcens analízis (hXRF)

Röntgensugaras gerjesztéssel járó elemanalitikai módszer, mely általában nem igényel felületi előkészítést vagy mintavételt, ezért az utóbbi időben igen nagy népszerűségnek örvend.

A mérést az MTA CSFK Földtani és Geokémiai Intézetének Spectro X-Sort Combi műszerével végeztük. Igyekeztünk különválasztani a gyöngyök alaptesteinek és díszjeinek mérését, amely nem valósult meg maradéktalanul. A gyöngyök kiválasztott részeit többször is mértük. Az eszköz a Mg-tól az U-ig képes mérni az elemeket, így az üveg szempontjából fontos Na mennyiségének mérésére az elektron-mikroszondás vizsgálat alkalmas. A mérési terület 3 mm átmérőjű kör alakú folt, a mélység körülbelül 0,3 mm. A mérések eredményeit oxidos formában adjuk meg. Paraméterek: 15–50 keV, 21–50 mikroamper (E és L kalibráció), Rh forrás, Peltier hűtésű SDD detektor.

4.2. Mikro-röntgendiffraktometria (μ XRD)

A mintában előforduló kristályos fázisokat lehet meghatározni, és így az üvegek mállottságára vagy kristályos színezőire következtetni. A vizsgálandó kisméretű felület (10–800 μ m átmérő) kiválasztásában digitális kamera segít. A tárgyból nem szükséges mintát venni, így viszont csak a felületén előforduló fázisokat képes azonosítani. Emiatt a sárga üvegtestből a gyöngyök füzőlyuka mentén lévő sérülésből vettünk mintát. A Szolnok 3 gyöngyből apró fehér darabokat pattintottunk ki az egyik pávaszem kék és fehér üvegrészeinek határánál látható apró mélyedések mentén. Ezek a minták a sárga üvegtestnél alig 1 mm-esek voltak, míg a fehérenél tized mm-esek. Az apró mintákat alumíniumkorongra ragasztott szénszalagra helyeztük.

A mikro-röntgendiffraktometriás analízist a MTA CSFK Földtani és Geokémiai Intézetében található Rigaku gyártmányú D/Max Rapid II műszerrel végeztük. Mérési körülmények: Cu K α , 50 kV, 0,6 mA, képsík detektor (image plate detector), 1–6–12 perces mérési idő, 300–800 mikrométeres kollimátor. A mintákat először átlagösszetételre vizsgáltuk a nagyobb méretű kollimátorral. Ha nem kaptunk megfelelő orientációjú felvételt, akkor mérés közben 1o/s-mal forgattuk (alkalmazott szögek: 0 és 20o ω , és 0o ϕ , esetleg 30–60o tartományú forgatás).

4.3. Elektron-mikroszkopos (EPMA)

Elektronnyalábbal gerjesztett minták atomjainak karakterisztikus röntgensugárzásai alapján történő minőségi és mennyiségi elemanalitikai módszer. A mérési pontok kiválasztásában segítenek a visszaszórtelektron-képek, melyeken a mikroszöveti jellemzőket figyelhetjük meg (azaz az üvegmátrixot és a benne esetlegesen elhelyezkedő zárványokat). Hátránya, hogy kis koncentrációban előforduló elemeket (például <0,05% Co) nem érzékel. A mintavétel elengedhetetlen, hiszen így üde üvegfelületet tudunk vizsgálni. A vizsgálatokhoz a Szolnok 1–3 gyöngyökből vett, 1 mm hosszú és tized mm vastag sárga mintákat ágyaztunk

műgyantába (Araldit D gyanta és Hy 956 térhálósító 18,75:4,5 [g] arányban), majd csiszoltuk és políroztuk a preparátumokat. A minta-előkészítés ezen szakaszát a Magyar Képzőművészeti Egyetemen végeztük Varga Tímea segítségével. A mérések előtt közvetlenül vákuumban néhány atomnyi vastagságú szénréteget gözöltünk a minták felületére az elektromos vezetőképesség létrehozására.

A vizsgálatokat az MTA CSFK Geokémiai és Földtani Intézetében lévő Oxford Instruments INCA Energy 200 típusú energia-diszperzív röntgenspektrométerrel (EDS) felszerelt, JEOL Superprobe-733 típusú elektron-mikroszondán végeztük. A mintákban az üvegmátrixot 10 μm -re nyitott nyalábbal mértük – a mérési helyeket a visszaszórtelektron-képek alapján jelöltük ki –, illetve területi mérést is végeztünk 140×110 és 200×160 μm -nyi felületen. A zárványokat fókuszált nyalábbal (1 μm) 40 másodpercig mértük. A 10 μm -es foltból 40 másodpercig, a nagyobb területről pedig 15 percig gyűjtöttük a spektrumot. Elemzési körülmények: 20 keV gyorsítófeszültség, 4 nA elektronáram és 40 sec, 80 sec, 5 min, ill. 15 min mérési idő. A jellemző alkotóelemeket (Na, Al, Si, S, Cl, K, Mg, Ca, Mn, Fe) és a színezőket (Pb, Sb) mértük. A mérések eredményeit oxidos formában adjuk meg (a klórt kivéve). Sztenderdként mesterséges üvegeket és antimon-telluridot (Sb₂Te₂) használtunk.

4.4. Röntgen-pordiffraktometria (XRD)

A röntgen-pordiffrakciós analízis az anyagban található kristályos fázisok (ásványok) azonosítására szolgáló módszer. A vizsgálathoz mintavétel szükséges. A méréshez a Szolnok 3 gyöngy pávaszemének porózus fehér részéből kapartunk le kis mennyiségű port. A levett mintát etanol segítségével terítettük el az alumínium mintatartókon, mely száradás után a műszerbe helyezhető. A mérést a MTA CSFK Földtani és Geokémiai Intézetében található Rigaku gyártmányú MiniFlex 600 műszerrel végeztük. Mérési körülmények: Cu K α , 40 kV, 15 mA, grafit monokromátor, szcintillációs detektor, 35 perc mérési idő.

5. Eredmények

5.1. Kézi röntgenfluoreszcens analízis (hXRF) [1. táblázat]

Jól látszódtak a diszitések (pávaszemek) és az üvegtest mért koncentrációadatai közötti eltérések: a pávaszemek összetételének végösszege jóval nagyobb volt (60–70% körül), mint a sárga üvegtesté (30–40% körül). Ezzel párhuzamosan jóval kisebbek az SiO₂ értékek is (21–36%). Valószínűleg a tárgyak geometriája (síkfelület hiánya) torzította az eredményeket. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a Szolnok 3 gyöngy pávaszemét, melyek igen domborúak voltak, nem tudtuk mérni. Továbbá a pávaszemek kékjébe a fehér rész összetevőit is belemértük (és viszont), ami szintén a műszer jellemzőjéből (3 mm átmérőjű mérési felület) adódik. A K₂O mennyisége eltérő a pávaszemek és a sárga színű üvegrészekben, de a legtöbb esetben alig érte el a 1%-ot (kivéve a Szolnok 2 gyöngy pávaszemét, ami megközelítette a 2%-ot). A CaO értékeknél a K₂O-hoz hasonló változatosság figyelhető meg: míg a szemek üvegeinél 5–6% körüli vagy afeletti volt, addig a sárga üvegeknél 2–4%. A Fe₂O₃ értékek ugyancsak

nagyobbak voltak a pávaszemeknél (1,5% körül), mint a sárga testeknél (0,4–0,8%). A CoO és CuO (színezők) a pávaszemekben 0,05–0,06%, ill. 0,2% körüli értékben fordultak elő. A sárga üvegtestben mind a CoO , mind a CuO mennyisége kimutatási határ alatti. Az Sb_2O_3 mennyisége általában 1% körüli (pávaszemek), vagy az alatti volt (sárga üvegtest). Az PbO mennyisége a pávaszemeknél csupán 0,2–0,3%-ot ért el, a sárga üvegtestnél ez 6–7%-ra emelkedett. Az 1. táblázatból hiányzik a Na_2O és a MgO , mivel a műszer ezeket nem méri (lásd fentebb), ill. kimutatási határ körüli értéket mért.

5.2. Mikro-röntgendiffraktometria (μXRD)

A fehér mintában, melyet a Szolnok 3 gyöngyből vettünk, sikerült azonosítanunk a CaSb_2O_6 fázist, azaz kalcium-antimonátot. Ezen kívül kvarcot is azonosítottunk, mely valószínűleg devitrifikációs termék. A Szolnok 1–3 sárga mintákban a $\text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{O}_6$ -ot, vagyis az ólom-anti-monátot azonosítottuk, illetve a Szolnok 3 mintában kvarcot is kimutattunk.

5.3. Elektron-mikroszkopos (EPMA)

Az elektron-mikroszkopos vizsgálat csak a sárga testből vett mintákra terjedt ki [2–7. táblázat]. A visszaszórtelektron-képeken megfigyeltük az enyhén sötétebb szürke sávokkal tagolt halványszürke üvegmátrixban elhelyezkedő amorf, porózus szemcséjű, a képen fehér zárványokat [2. tábla], illetve néhány pórust (a képen fekete folt) a Szolnok 1–3 mintákban.

5.3.1. Üvegmátrix

Az üvegmátrixban különböző árnyalatú szürke sávok láthatók [2. tábla 1/a–b, 2/a–b, 3]. A szürke sávokban kevesebb zárvány van, illetve a Szolnok 1 mintában két sötétszürke sávban egyáltalán nincs zárvány [2. tábla 1/a]. Ez a kémiai összetételben is megmutatkozik [2. táblázat], ugyanis ezen a területen jelentősen kevesebb PbO -ot mértünk. Az alapüvegben mért SiO_2 tartalom körülbelül 60–70%, ami átlagosnak tekinthető. A K_2O mennyisége 1% alatti értéket ér el, a Szolnok 1 mintánál a legtöbb esetben a 0,5%-ot is alig közelíti meg. A MgO szintén 1% alatt fordult elő (legnagyobb érték: Szolnok 1: 0,91%). A Na_2O mennyisége mindhárom mintában jóval 10% fölötti. A CaO mennyisége 6–7% körüli. Az Al_2O_3 mennyisége 2,5% körüli vagy az alatti. Az üvegmátrixban előforduló Fe_2O_3 mennyisége is 1% körüli. Nem elhanyagolható az alapüvegben megjelenő PbO mennyisége, amely átlagban 10% körüli.

5.3.2. Zárványok

A zárványok (pigmentek) 1–40, legfeljebb 50 μm nagyságúak [2. tábla 1/b–c, 2/b–c, 3], és többnyire egyenletesen oszlanak el az üvegmátrixban, vagy sávok/vonalak mentén rendeződnek el, a szürke sávokkal párhuzamosan [2. tábla, 1/b, 2/b, 3.]. A zárványokról 2000 x-es nagyításban készült felvételek [2. tábla 1/c, 2/c] jól mutatják a heterogén zárványokat, melyek pórusaiba az üvegmátrix benyomult. Ezt a megfigyelést a mérések is alátámasztották, ugyanis a jelentős PbO és Sb_2O_3 tartalom mellett mindig mértünk valamennyi Na_2O -ot

(2–12%), SiO_2 -ot (5–40%), Cl-t, CaO-ot (3–4 %) és néhol Al_2O_3 -ot. A zárványokban a PbO 30–40% között, míg az Sb_2O_3 20–30% között változott, tehát egymáshoz viszonyított arányuk: 3:2. További fontos megfigyelés, hogy a zárványokban vas dúsul (3–4% Fe_2O_3).

5.4. Röntgen-pordiffraktometria (XRD)

A pávaszemek fehér részéből vett pormintában CaSb_2O_6 -ot, azaz kalcium-antimonátot azonosítottunk.

6. Értékelés

6.1. Alapüveg

A vizsgált sárga üvegeket és díszeket először a kézi röntgenfluoreszcens analízissel kimutatott kicsi K_2O (max 1 % körül) tartalom, majd a sárga üvegen végzett elektron-mikroszkópia vizsgálattal kapott szintén kicsi MgO (1% alatt) tartalom, de nagy Na_2O (Szolnok 1: 11,90%; Szolnok 2: 16,21%; Szolnok 3: 15,76% átlagban) tartalom alapján a natúr szóda alapú, azaz a Na–Ca–szilikát üvegek közé soroljuk. (A CaO 5% feletti értéke a szándékos adagolásra utal).¹⁷

A kézi röntgenfluoreszcens spektrométerrel kapott oxidösszegek és egyes elemek (elsősorban az SiO_2) koncentrációja a sárga gyöngytesteknél igen kicsinek bizonyult, szemben a kék és fehér üvegekkel. Ennek oka, hogy a sárga színezőből (ólom-antimonát, $\text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{O}_7$) jóval többet tehettek az üvegbe, mint más pigmentekből, hogy az adott árnyalatot elérjék. Ettől viszont mennyiségileg jóval kevesebbnek tűnik a többi összetevő. A másik oka, hogy az ólom (Pb) nehézfém, ezért (különösen a nem síkfelületű tárgy mérésekor) az atomjaiból érkező karakterisztikus röntgensugárzást kevésbé nyeli el a levegő, és a műszer a valóságnál nagyobb mennyiséget mér. A két ok miatt torzulhatnak az eredmények. Ahhoz, hogy ezeket a hatásokat némileg korrigáljuk, gyöngyöknként, illetve gyöngytest és dísz szerinti összes mérés átlagát 90% oxidösszegre normáltuk. Így összehasonlítható a különböző gyöngyök összetétele. Látható, hogy a színezőket leszámítva, az alapüveg összetételében a gyöngytest és díszei közel egyezők. A gyöngytestek és díszek alapüvegének összehasonlításakor a kézi röntgenfluoreszcens spektrométerrel mért, és 90%-ra normált átlagokat tárgyaljuk.

Más összetételi jellemzőkről is említést kell tennünk a kézi XRF eredmények kapcsán. Az egyik a kék és fehér pávaszemeknél jelentkező kis mennyiségű ólom-oxid (PbO) (a normált érték 0,03–0,4%), mely a képlékeny üveg formálhatóságára szolgálhatott az ókorban.¹⁸ Ugyanakkor nem kizárt, hogy a pávaszemek mérésekor belemértük a sárga üveget is. Olyan szennyezőket, amelyek a nyersanyagok vagy az üveg származására utalnának, nem tudtunk kimutatni egyik módszerrel sem.

¹⁷ FÓRIZS 2008, 115.

¹⁸ NAGY et al. 2010, 47.

A natúr szóda alapú üvegtípus gyártásának kezdetei a késő bronzkori Egyiptomba nyúlnak vissza, a vaskor folyamán európai terjedésével is számolhatunk.¹⁹ Pontos térbeli és időbeli kiterjedése azonban még feltáratlan. Ehhez hozzájárulva sikerült kimutatnunk, hogy a középső vaskor végi Kárpát-medence Vekerzug kultúrájában megjelenik ez az üvegtípus. Figyelembe véve, hogy a római kor előtti natúr szóda alapú üvegek előállítására több eltérő receptúra is létezett,²⁰ amelyek nagy része máig ismeretlen, gyártóműhely azonosítása egyelőre nem lehetséges. Az alapüveg megállapítása tehát nem vitt előrébb bennünket.

6.2. Színezők

6.2.1. Opak fehér üveg

Mikro-röntgendiffrakciós és röntgen-pordiffrakciós analízissel kimutattuk, hogy a pávaszemek fehér díszeknek színét és átlátszatlanságát kalcium-antimonát (CaSb_2O_6) okozza, amelyek feltehetően az üvegmátrixban szétszórtan helyezkednek el apró szemcsék formájában. A kalcium-antimonát természetben nem előfordul, mesterséges pigment, előállításának technológiája viszont az üvegyártás kezdetétől ismert. Két eljárást feltételez a kutatás. A korábbi és sokáig kizárólagosnak tartott elgondolás szerint a kalciumot tartalmazó üveghez adott antimon hűlés során *in situ* kivált kristályokat alkot a kalciummal az olvadékban.²¹ Lahlil és munkatársainak új eredményei ezzel szemben az egyiptomiak előre elkészített pigmentjeiről tanúskodnak, amely már egy másik metódus,²² viszont alig kutatott. Ezért a gyöngydíszek fehér pigmentjei további, az előállításuk módjára fókuszáló vizsgálatokat igényelnek.

6.2.2. Kék üveg

A pávaszemek sötétkék díszét a nagyjából azonos mennyiségű kobalt (Co) és réz (Cu) együttesen hozza létre [1. táblázat]. Az oxidált réz (Cu^{2+}) az üveg nyersanyagaiban is előfordul, kis mennyiségű komplexképzők (Pb, Fe) segítségével oldódik az üvegbe, ezáltal transzparens világoskék árnyalatot okozva. Kis mennyiségű kobalt viszont ultramarin színt eredményez.²³ A két színező együttes alkalmazásáról az ókor több időszakából van tudomásunk,²⁴ célja azonban ismeretlen. Egy jelentős példa Apollonia Pontica (ma Szozopol, Bulgária), Fekete-tenger-melléki város temetője, melynek egyes, a Kr.e. 5–3. századra keltezett üvegyöngyei kék részeiben szintén előfordult kobalt és réz, bár e kettő vassal is párosult.

¹⁹ ANGELINI 2011, 20; ARLETTI et al. 2010, 703–704; FÓRIZS 2008, 115–116; HENDERSON 1985, 267–270; HENDERSON 2000, 52–59; POLLA et al. 2011; REHREN et al. 1998, 240–245; REHREN–FREESTONE 2015, 233–234; SHORTLAND et al. 2006; SMIRNIOU–REHREN 2011, 58–60.

²⁰ CALEY 1962.

²¹ BRILL 1970, 122; FÓRIZS 2008, 132; HENDERSON 2000, 35; DUCKWORTH et al. 2012, 2145–2146; TITE et al. 2008, 78–79.

²² LAHLIL et al. 2010, 1.

²³ FÓRIZS 2008, 128; HENDERSON 2000, 30–32; REHREN–FREESTONE 2015, 235.

²⁴ SMIRNIOU–REHREN 2013.

A két elem együttes használatának célját azonban nem határozták meg.²⁵ A kelta üvegkarpercek kapcsán az azokat vizsgáló kutatók T. E. Haevernick véleményére támaszkodva a szinkregyenlítést hangoztatják, azaz szerintük a két színezővel végső soron sötétkék szín érhető el.²⁶

Ettől függetlenül egyetérthetünk abban, hogy szándékos adagolásról van szó.²⁷ A gyártók valószínűleg tapasztalati tudásuk révén olyan nyersanyaglelőhelyek után indultak, ahol a kobalt és a réz külön vagy egy ásványtársulásban fordult elő. Eurázsia területéről több ilyen lelőhely is ismert: Franciaországban (La Finosa),²⁸ Olaszországban (Közép-Kelet-Alpok, Dél-Alpok zónája, Adige-völgy, esetleg Pomera, Campello Monti, Fobello, Scopello),²⁹ a több ország területén elhelyezkedő Kaukázus vidéken,³⁰ ezen belül Azerbajdzsánban (Dashkesan),³¹ továbbá Iránban (Qamsar, Anorak),³² és Németországban (Schneeberg).³³ A színezők mellett azonban nem találtunk olyan szennyezőt, amely a kobaltos réz lelőhelyére utalt volna, így ez is egy a jövőben megoldandó feladatok között.

6.2.3. Opak sárga üveg

Mikro-röntgendiffrakciós analízis segítségével azonosítottuk az átlátszatlan sárga színért felelős ólom-antimonát (helyesebben ólom-pyroantimonát, $\text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{O}_7$) szemcséket. A pigment ezt követő elektron-mikroszondás analízise több jellemzőre is felhívta a figyelmünket [2–7. táblázat; 2. tábla]. A visszaszórtelektron-képeken az amorf, heterogén, porózus, vonalak mentén rendeződött (Pb, Sb, Fe)-tartalmú szemcsék (zárványok vagy aggregátumok) zöme az üvegmátrix világosabb sávjában található, míg a sötét sávokban ritkábbak [2. tábla 1/a–b, 2/a–b, 3]. Ezzel együtt a pigmentnek szokatlanul kicsi ólom/antimon aránya ($3:2=1,5$ tömegarány. Az elméleti arány 1,64, az üvegeknél és mázaknál azonban ez az arány gyakran kisebb),³⁴ azaz antimon többlete, és az üvegmátrix nagyobb (kb. 10%) ólomtartalma arra utal, hogy az ólom egy része kioldódott a pigmentekből. A Szolnok 1 minta legsötétebb sávjai [2. tábla 1/a] 0,64–3,08% PbO tartalmúak [2. táblázat], és itt hiányoznak az ólom-antimonát szemcsék. Ez mutathatja a pigment nélküli üveg eredeti ólomtartalmát, az e fölötti rész származik a pigmentekből. Valószínűleg a gyártás során az egyenetlenül eloszlott, több-kevesebb pigmentet tartalmazó részekből az üveg formázásakor, illetve meghúzásakor jött létre a sávok elrendeződés.

Az ólom-antimonát természetben előforduló, izostrukturális változata a bindheimit,³⁵ melynek kevés lelőhelye ismert (például Délnyugat-Törökország), ezért feltételezhető, hogy a pigmentet az ólom és antimon ásványaiból állították elő. Az összetevőket előbb pörköl-

²⁵ LYUBOMIROVA et al. 2014, 9–10.

²⁶ FRANA et al. 1987, 75–81; HAEVERNICK 1960, 12–13; GIRDWOYN 1986, 207; ROYMANS et al. 2014, 222; WOBRAUSCHEK et al. 2000, 33.

²⁷ HAEVERNICK 1960, 13; HENDERSON 1985, 278.

²⁸ BOULADON 1989, 68; GLIOZZO et al. 2012, 327.

²⁹ ZUFFARDI 1989, 233–241.

³⁰ HALL–JABLONSKIJ 1997, 373.

³¹ SMIRNOV 1989, 393–394.

³² GLIOZZO et al. 2012, 327.

³³ ZUFFARDI 1989, 239.

³⁴ WAINWRIGHT et al. 1987, 228.

³⁵ ROSI et al. 2009, 107–111.

ték, majd közepes hőmérsékleten (max 1000 °C), hirtelen keverték az alapüveghez, még mielőtt az ólom jelentős része kioldódhatna, és az üveg kifehéredne.³⁶ Hasonló technológiával készíthették citromsárga üvegeiket az egyiptomi műhelyek Kr.e. 1400 körül és a Villanova kultúra műhelyei a kora vaskori Itáliában. Az ólom-antimonát alkalmazása egészen a római kor végéig követhető, de a reneszánsz kori majolika sárga-narancssárga díszítésének is színezője.³⁷

Ugyanakkor a szkíta gyöngyök eltérő, okkeres színe egy másik gyártástechnológiát feltételez. Erre utalt a zárványok (pigmentek) a befogadó üvegmátrixénál jelentősen nagyobb vastartalma (3–4% az üvegmátrix 1%-ához képest) [3., 5., 7. táblázat]. Új kutatások szerint kevésbé óvatos eljárást igényel, ha az ólmot pigmentjében vassal blokkoljuk.³⁸ Feltételezzük, hogy a vas belső redukáló szerepét használták ki, amelyet vörös opak üvegeknél már bizonyítottak, meggátolva az ólom üvegmátrixba oldódását.³⁹ Ugyancsak a vörös opak üvegek előállításának mintájára, a nagyobb vastartalomnak tulajdonítjuk a gyöngyök okkersárga árnyalatát. Az azonban kérdés, hogy a vas adagolása tudatos volt, vagy az ólom vagy az antimon nyersanyagával került a színezőbe.⁴⁰

Az első írásos forrás a vas szándékos adagolásáról 1548-ból, Cipriano Piccolpasso tollából származik, amelyben a majolikák és díszítéseinek készítéséről értekezik. A leírásait igazoló archeometriai vizsgálatok során a színárnyalatban bekövetkező változást is megjegyzi.⁴¹

A bronz- és vaskori vasdús ólom-antimonát pigmentekről írott forrás híján azonban alig néhány alapos anyagvizsgálati eredmény áll rendelkezésünkre, mivel ezekhez mintavétel szükséges. Így a legtöbb esetben csupán megállapítják az alapüvegben jelentkező vagy a sárga színező mellett fellépő nagyobb vas-oxid tartalmat (itáliai Kr.e. 6–4. századi üvegeknél és pávaszemes gyöngyöknél, lengyelországi LT kori üvegkarpercek sárga díszeinél).⁴² Az ide vonatkozó példák közül érdemes kiemelni a vicenei (Csehország) Kr.e. 6–5. századi, NAA és XRF segítségével vizsgált dudoros pávaszemes gyöngyöket, ugyanis nemcsak korukat, hanem alapüvegüket is tekintve azonosak a mezőtúriakkal. Vas-oxid tartalmukat nem adták meg.⁴³ Másik jelentőséggel bíró példa Apollonia Pontica, melyet a kék szín kapcsán már kiemeltünk. A PIXE és PIGE roncsolásmentes analízissel meghatározott, ugyancsak natúr szóda alapú sárga, pávaszemes üveggyöngyöknél az átlagösszetételben jelentkezett a nagyobb vas-oxid tartalom.⁴⁴ Utóbbi párhuzamok jelentőségére az összegzésben térünk ki.

Az eredeti kérdéseinkre Molina és munkatársai az egyiptomi és római sárga üvegeket elemző cikkükben keresik a választ. Nézeteik szerint az ólom-antimonát stabilitását segíti a vas, és a pigmentekben a vas-oxid mennyisége a 7%-ot is elérheti, továbbá a vas-oxidot

³⁶ DUCKWORTH et al. 2012, 2150–2151; FÓRIZS 2008, 131; TITE et al. 2008, 74–76; MOLINA et al. 2014, 173.

³⁷ DUCKWORTH et al. 2012, 2145–2149; FÓRIZS 2008, 131; HENDERSON 1985, 276–277; HENDERSON 2000, 35–36; MOLINA et al. 2014, 171; POLLA et al. 2011, 144; TITE et al. 2008, 80–82; WAINWRIGHT et al. 1987, 219, 221–222.

³⁸ MOLINA et al. 2014, 183.

³⁹ BRILL–CAHILL 1988; FÓRIZS 2008, 130; FÓRIZS et al. 1999, 87–110.

⁴⁰ WAINWRIGHT et al. 1987, 228–229.

⁴¹ BAJNÓCZI et al. 2009, 91; BULTRINI et al. 2006, 557; WAINWRIGHT et al. 1987, 220, 222.

⁴² ARLETTI et al. 2010, 711; OLMEDA et al. 2015, Table 2; GIRDWOYN 1986, 205–207.

⁴³ FRÁNA et al. 1987, 73–74, 83, 87.

⁴⁴ LYUBOMIROVA et al. 2014, 1, 9.

a pigmenttel keverhették az üvegbe e széles időszámban, amely így esetleg az eredeti nyersanyag szennyezője lehetett. Ezen üvegeknél azonban szabályos alakú szemcséket figyeltek meg. Ezen kívül az is kiderült, hogy a római üveg készítése technikájában eltér az egyiptomitól, mivel a pigmentet szilícium és ólom-antimonát keveréke adta. Tehát az eddigiekkel együtt összesen három technológiával számolhatunk. További adalékként a vasdús ólom-antimonát szerkezetével foglalkozó kutatócsoport,⁴⁵ valamint korábban Dacapito és munkatársai is kimutatták, hogy a vas-oxid az antimon-oxid helyére épül be, ezáltal stabilizálva a színezőt.⁴⁶

7. Összegzés

A tanulmányban megvizsgált vaskori üveggyöngyök eredetével kapcsolatban számos kérdés lezáratlan maradt (például nyersüveg származása, gyártóműhely lokalizálása), ugyanakkor kijelölhetjük a jövőbeli kutatások irányát. Néhány eredményt mindenképp elértünk: először vizsgáltunk szkíta gyöngyöket Magyarországon, melyekről megállapítottuk, hogy natúr szóda alapú üvegből készültek. Az alaptest sárga színét vastartalmú (Fe_2O_3) ólom-antimonát ($\text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{O}_7$), a díszek kék színét kobalt és réz (CoO és CuO), a fehér színt kalcium-antimonát (CaSb_2O_6) okozza.

A kék szín eléréséhez együttesen használt kobalt és réz a késő bronzkor és vaskor folyamán többször is megjelent (például Egyiptomban, Apollonia Ponticában és a kelta koinéban). Ez tehát gyakori színező eljárásnak minősül, aminek részletes térbeli és időbeli megjelenéséhez szolgáltatunk újabb adalékokat. Együttes használatuk célja, illetve nyersanyagaik továbbra is tisztázatlanok.

Kérdéses a fehér pigmentek előállításának módszere is. A fentebb leírt és kifejtett két eljárás rekonstruálására a jövőben célzott elektron-mikroszkopos vizsgálatokat tervezünk.

A sárga színező kapcsán különös jelenséget figyeltünk meg, mégpedig a vasdús ólom-antimonátot. Szórványos megjelenéséről van tudomásunk az ókorból (például Egyiptom, Itália, Apollonia Pontica, Római Birodalom), de a témában született kevés eredmény alapján a jelenség megfigyelése még kezdeti fázisban van. Reméljük, hogy adatainkkal sikerül egy szélesebb kutatásnak is megnyitni a teret. Rámutattunk arra, hogy a vastartalmú ólom-antimonát külön készítése technológiát feltételez, de nem bizonyított a tudatos adagolása, valamint gyártásának kialakulása és időpontja sem világos. E kérdés eldöntéséhez részletes érc-telptani és bányászattörténeti kutatások is szükségesek. A vasas ólom-antimonát szemcsék alaposabb jellemzéséhez a továbbiakban tervezzük Raman-spektroszkópia alkalmazását.

Ugyan vizsgálataim nem érnek véget ezen a ponton, néhány fontos párhuzamra, illetve eredményre hívom fel a figyelmet. Mind az alapüveg, mind a sárga és kék színezők tekintetében hasonlóságot fedeztem fel a mezőtúri gyöngyök és Apollonia Pontica, továbbá a kelta üvegekszerek és némelyik sárga itáliai gyöngy között. Mindezek nem zárják ki a Fekete-tenger-melléki származást. Összetételük arra utal, hogy a görög gyarmatváros és a szkíták gyöngyei egy „iskola” termékei, amelyek valamiféle kapcsolatot tükrözhetnek vizenicei

⁴⁵ MOLINA et al. 2014, 177–179, 183.

⁴⁶ DACAPITO et al. 2012, C198.

analógiáikkal is. A további kutatásokat nehezíti az a tényező, hogy a Pontus-vidék üvegleletei archeometriai szempontból még jórészt feltáratlanok.

IRODALOM

- ALEKSZEJEVA 1975 = Алексеева Е. М.: *Античные бусы Северного Причерноморья*. [CAI Г1–12] Москва 1975.
- ANGELINI 2011 = Angelini, I.: Archaeometry of Bronze Age and Iron Age Vitreous Materials: A Review. In: *Proceedings of the 37th International Symposium on Archeometry. 12th – 16th May, Siena*. Ed.: Turbanti-Memmi, I. Berlin 2011, 17–24.
- ARLETTI et al. 2010 = Arletti, R.–Mariorano, C.–Ferrari, D.–Vezzalini, G.–Quartieri, S.: The first archeometric data on polychrome Iron Age glass from sites located in Italy. *JASc* 37 (2010), 703–712.
- BAJNÓCZI et al. 2009 = Bajnóczi B.–Tóth M.–Dobosi G.–Balla G.–Csontos K.: Ónmázás kerámiák technológiai jellegzetességeinek kimutatása Giovanni Di Nicola Manzoni majolika tintatartójának példáján. *Archeometriai Műhely* 2009/1, 81–94.
- BOȚAN–CHIRIAC 2016 = Boțan, S.-P.–Chiriac, C.: State of the Art and Prospective Research Directions on Hellenistic and Roman Glass from the Pontus Euxinus. In: *Mobility in Research on the Black Sea Region*. Ed.: Cojocaru, V.–Rubel, A. Cluj-Napoca 2016, 101–116.
- BOTTYÁN 1955 = Bottyán Á.: *Szkiták a magyar Alföldön*. [RégFüz II.1.] Budapest 1955.
- BOULADON 1989 = Bouladon, J.: France and Luxembourg. In: *Mineral deposits in Europe. Southwestern and Eastern Europe with Iceland*. 4/5. Ed.: Dunning, F. W.–Garrard, P.–Haslam, H. W.–Iser, R. A. London 1989, 37–107.
- BRILL 1970 = Brill, R. H.: The chemical interpretation of the texts. In: *Glass and glassmaking in ancient Mesopotamia*. Ed.: Oppenheim, A.L.–Brill, R.H.–Barag, D.–von Saldern, A. London 1970, 105–128.
- BRILL–CAHILL 1988 = Brill, R. H.–Cahill, N. D.: A Red Opaque Glass from Sardis and Some Thoughts on Red Opaques in General. *JGS* 30 (1988), 16–27.
- BULTRINI et al. 2006 = Bultrini, G.–Faragalá, I.–Ingo, G. M.–Lanza, G.: Characterisation and reproduction of yellow pigments used in Central Italy for decorating ceramics during Renaissance. *Applied Physics A83* (2006), 557–565.
- CALEY 1962 = Caley, E. R.: *Analyses of Ancient Glasses 1790–1957. A Comprehensive and Critical Survey*. [The Corning Museum of Glass monographs 1.] Corning 1962.
- CSALOG–KISFALUDI 1985 = Csalog, Zs.–Kisfaludi, J.: Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. *ActaArchHung* 37 (1985), 307–344.
- DACAPITO et al. 2012 = Dacapito, F.–Cartechini, L.–Miliani, C.–Rosi, F.–Manuali, V.–Brunetti, B. G.–Sgamellotti, A.: Evidence of the role of Zn and Fe cations as dopants in lead antimonate yellow by x-ray absorption spectroscopy (XAS). *ActaCryst A67* (2011), C198.
- DUCKWORTH et al. 2012 = Duckworth, C. N.–Henderson, J.–Rutten, F. J. M.–Nikita, K.: Opacifiers in Late Bronze Age glasses: the use of ToF-SIMS to identify raw ingredients and production techniques. *JASc* 39 (2012), 2143–2152.

- DUŠEK 1966 = Dušek, M.: *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin*. [ASF 6.] Bratislava 1966.
- EREMIN et al. 2012 = Eremin, K.–Degryse, P.–Erb-Satullo, N.–Ganio, M.–Greene, J.–Shortland, A.–Walton, M.–Stager, L.: Iron Age glass beads from Carthage. In: *Historical technology, materials, and conservation: SEM and microanalysis*. Ed.: Meeks N.D.–Meek A.–Mongiatti A.–Cartwright C. London 2012, 30–35.
- FÓRIZS et al. 1999 = Fórizs I.–Tóth M.–Nagy G.–Pásztor A.: Avar kori üveggyöngyök röntgendiffrakciós és elektronmikroszkopos vizsgálata II. Alapadatok az üveggyöngyök genetikájához. Vörös opak üvegek. In: *A Népvándorlaskor Fiatal Kutatói 8. Találkozójának Előadásai (Veszprém, 1997. november 28–30.)*. Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 87–110.
- FÓRIZS et al. 2012 = Fórizs I.–Nagy G.–Dévai K.: Brigetioi üvegleletek műszeres analitikai vizsgálata. In: *FiRKák II. Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete*. Szerk.: Bíró Sz.–Vámos P. Győr 2012, 469–476.
- FÓRIZS et al. 2012a = Fórizs I.–Dévai K.–Tóth M.–Nagy G.–May Z.: A brigetioi üveggyártó műhely néhány jellemző üvegleletének műszeres analitikai vizsgálata. *KEMMK* 18 (2012), 101–112.
- FÓRIZS 2008 = Fórizs I.: Üveggéskészítés Magyarországon a kezdetektől a XVIII. századig. *ME Közleményei 1. sorozat. Bányászat* 74 (2008), 113–136.
- FRÁNA et al. 1987 = Frána, J.–Mastalka, A.–Venclová, N.: Neutron Activation Analysis of some Ancient Glasses from Bohemia. *Archeometry* 29/1 (1987), 69–89.
- GIRDWOYŃ 1986 = Girdwoyń, A.: Celtic Glass Bracelets From Excavations in Poland. A Technological Study. *APol* 25/26 (1986), 199–208.
- GLIOZZO et al. 2012 = Gliozzo, E.–Santagostino Barbone, A.–Turchiano, M.–Memmi, I.–Volpe, G.: The coloured Tesserae decorating the vaults of the faragola balneum (Ascoli Satriano, Foggia, Southern Italy). *Archeometry* 54/2 (2012), 311–331.
- HAEVERNICK 1960 = Haevernick, Th. E.: *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*. Bonn 1960.
- HAEVERNICK 1977 = Haevernick, T. E.: Gesichtspierlen. *MM* 18 (1977), 152–231.
- HALL–JABLONSKIJ 1997 = Hall, M.–Jablonszkij, L.: Chemical Analyses of glass beads found in two Sarmatian burials. *Archeometry* 39/2 (1997) 369–377.
- HENDERSON 1985 = Henderson, J.: The raw materials of early glass production. *OxfJA* 4/3 (1985), 267–291.
- HENDERSON 2000 = Henderson, J.: *The Science and Archaeology of Materials. An Investigation of Inorganic Materials*. London–New York 2000.
- HUNYADI 1942 = Hunyadi I.: *Kelták a Kárpátmedencében I.* [DissPann 2.18.] Budapest 1942.
- ILON 1996 = Ilon G.: Későhalomsíros kora urnamezős kultúra temetője és tell-települése Nemetbánya határában. *PMÉ* 1996/6, 89–208.
- ILON–KASZTOVSZKY 2016 = Ilon, G.–Kasztovszky, Zs.: Untersuchung Spätbronzezeitlicher Glasperlen aus West-Ungarn. Analysis of Late Bronze Age Glass Beads from Western Ungarn. Nyugat-Magyarországi Késő Bronzkori Üveggyöngyök Vizsgálata. *Archeometriai Műhely* 2016/13/1, 55–68.
- KARWOWSKI 2004 = Karwowski, M.: *Latènezeitlicher Glasringschmuck aus Ostösterreich*. [MPrähistKomWien 55.] Wien 2004.

- KEMENCZEI 2001 = Kemenczei T.: Az Alföld szkíta kora. In: *Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora*. Szerk.: Havassy P. [Gyulai katalógusok 10.] Gyula 2001, 7–36.
- KEMENCZEI 2009 = Kemenczei, T.: *Studien zu den Denkmälern skytisch geprägter Alföld Gruppe*. [IPH] Budapest 2009.
- KISFALUDI 1983 = Kisfaludi J.: Szkítakori sír Mezőtúrról. *ArchÉrt* 110 (1983), 69–73.
- LAHLIL et al. 2010 = Lahlil, S.–Biron, I.–Cotte, M.–Susini, J.–Menguy N.: Synthesis of calcium antimonate nano-crystals by the 18th dynasty Egyptian glassmakers. *Applied Physics A* 2010, 98, 1–8.
- LYUBOMIROVA et al. 2014 = Lyubomirova, V.–Šmit, Ž.–Fajfar, H.–Kuleff, I.: Chemical Composition of Glass Beads from the Necropolis of Apollonia Pontica (5th–3rd Century BC). *ABulg* 8/2 (2014), 1–17.
- MOLINA et al. 2014 = Molina, G.–Odin, G. P.–Pradell, T.–Shortland, A. J.–Tite, M. S.: Production technology and replication of lead antimonate yellow glass from New Kingdom Egypt and the Roman Empire. *JASc* 41 (2014), 171–184.
- NAGY et al. 2010 = Nagy G.–Pásztor A.–Fórizs I.–Tóth M.: Szarmata és avar kori üveggyöngyök elektronmikroszkopos vizsgálata. *Archeometriai Műhely* 2010/1, 27–50.
- NÁMEROVÁ 2011 = Námerová, A.: Relations Between Greeks and Scythians in Black Sea Area. *Anodos* 2010/10 (2011), 207–211.
- OLMEDA et al. 2015 = Olmeda, G.–Angelini, I.–Molini, G.–Boario, S.–Leonardi, G.: Archaeometric analysis of vitreous material ornaments from the Villa di Villa site (Treviso, Italy). *REND LINCET-SCI FIS* 26/4 (2015), 513–527.
- PÁRDUCZ 1954 = Párducz, M.: La cimetière Hallstattien de Szentes–Vekerzug. *ActaArch-Hung* 4 (1954), 25–91.
- POLLA et al. 2011 = Polla, A.–Angelini, I.–Artioli, G.–Bellintani, P.–Dore, A.: Archeometric Investigation of Early Iron Age Glasses from Bologna. In: *Proceedings of the 37th International Symposium on Archaeometry. 12th – 16th May, Siena, Italy*. Ed.: Turbanti-Memmi, I. Berlin 2011, 17–24.
- REHREN et al. 1998 = Rehren, Th.–Puch, E. B.–Herold, A.: Glass coloring works within a copper-centered industrial complex in Late Bronze Age Egypt. In: *Symposium on Prehistory and History of Glassmaking Technology at the 99th Annual Meeting of the American-Ceramic-Society*. Ed.: McCray, P. Westerville 1998, 227–250.
- REHREN 2001 = Rehren, Th.: Aspects of the production of the cobalt-blue glass in Egypt. *Archeometry* 43 (2001), 483–489.
- REHREN–FREESTONE 2015 = Rehren, Th.–Freestone, I. C.: Ancient glass: from kaleidoscope to crystal ball. *JASc* 56 (2015), 233–241.
- ROSI et al. 2009 = Rosi, F.–Manuali, V.–Miliani, C.–Brunetti, B. G.–Sgamellotti, A.–Grygar, T.–Hradil, D.: Raman scattering features of lead pyroantimonate compounds. Part I: XRD and Raman characterisation of Pb₂Sb₂O₇ doped with tin and Zinc. *J. Raman Spectrosc.* 40/1 (2009), 107–111.
- ROYMANS et al. 2014 = Roymans, N.–Huisman, H.–van der Laan, J.–van Os, B.: La Tene Glass Armrings in Europe. Interregional Connectivity and Local Identity Contruction. *AKorrBl* 44/2 (2014), 215–228.

- SHORTLAND et al. 2006 = Shortland, A.–Schachner, L.–Freestone, I.–Tite, M.: Natron as a flux in the early vitreous materials industry: sources, beginnings and reasons for decline. *JASc* 33/4 (2006), 521–530.
- SMIRNIOU–REHREN 2011 = Smirniou, M.–Rehren, Th.: Direct evidence of primary glass production in Late Bronze Age Amarna, Egypt. *Archeometry* 53/1 (2011), 58–80.
- SMIRNIOU–REHREN 2013 = Smirniou, M.–Rehren Th.: Shades of blue – cobalt-copper coloured blue glass from New Kingdom Egypt and the Mycenaean world: a matter of production or colourant source? *JASc* 40 (2013), 4731–4743.
- SMIRNOV 1989 = Smirnov, V. I.: European part of the U.S.S.R. In: *Mineral deposits in Europe. Southwestern and Eastern Europe with Iceland* 4/5. Ed.: Dunning, F. W.–Garrard, P.–Haslam, H., W.–Iser, R. A. London 1989, 279–360.
- TITE et al. 2008 = Tite, M. S.–Pradell, T.–Shortland, A.: Discovery, production and use of tin-based opacifiers in glasses, enamels and glazes from the Late Iron Age onwards: A reassessment. *Archeometry* 50/1 (2008), 67–84.
- VARBERG et al. 2015 = Varberg, J.–Gratuze, B.–Kaul, F.: Between Egypt, Mesopotamia and Scandinavia: Late Bronze Age glass beads found in Denmark. *JASc* 54 (2015), 168–181.
- VARGA 1992 = Varga I.: Későbronzkori üvegyöngy Bakonyjákóról. *PMÉ* 1992/3–4, 97–99.
- VENCLOVÁ 1974 = Venclová, N.: Sklenene maskovité korály a jejich deriváty ve střední Evropě. *AR* 26/6 (1974), 593–602.
- WAINWRIGHT et al. 1987 = Wainwright, M. N. I.–Taylor J. M.–Harley R. D.: Lead Antimonate Yellow. In: *Artists' Pigments. A Handbook of their History and Characteristics* 1. Ed.: Feller, R. L. Washington 1987, 219–254.
- WOBRAUSCHEK et al. 2000 = Wobrauschek, P.–Halmetschlager, G.–Zamini, S.–Jakubonis C.–Truka, G.–Karwowski, M.: Energy-Dispersive X-Ray Fluorescence Analysis of Celtic Glasses. *X-Ray Spectrometry* 29 (2000), 25–33.
- ZUFFARDI 1989 = Zuffardi, P.: Italy. In: *Mineral deposits in Europe. Southwestern and Eastern Europe with Iceland* 4/5. Ed.: Dunning, F. W.–Garrard, P.–Haslam, H., W.–Iser, R. A. London 1989, 221–272.

TÁBLAJEGYZÉK

2. tábla: 1/a–c.: A Szolnok 1 sárga minta visszaszórtelektron-képei. Jól látható a heterogén üvegmátrix (a, b: szürke), melyben a sárga színt adó (fehérral jelölt) ólom-antimonát szemcsék találhatók. A fekete foltok (a, b) az eredetileg gázokkal telített pórusokat mutatják. A sötétszürke sávokban (a, b) megfigyelhető, hogy kevesebb fehér zárvány található, illetve a legsötétebb sávokban (a) egyáltalán nincs zárvány. A c ábrán (a b ábrából kinagyítva) a minta 35 µm hosszú, porózus zárványa (ólom-antimonát) is látható; 2/a–c.: A Szolnok 2 sárga minta visszaszórtelektron-képei. Jól látható a heterogén üvegmátrix (a,b: szürke), melyben a sárga színt adó (fehérral jelölt) ólom-antimonát szemcsék találhatók. A fekete foltok (a, b) az eredetileg gázokkal telített pórusokat mutatják. Megfigyelhető a pigmentek sávok menti elrendeződése (a, b). A c ábrán (a b ábrából kinagyítva) a minta egy zárványának visszaszórtelektron-képe látható. A színező szemcse (ólom-antimonát) kb. 50 µm-es hosszúságú, porózus és heterogén; 3/a–c.: A Szolnok 3 sárga minta visszaszórtelektron-képei. A szürke üvegmátrixban (a, b, c) látható a fehér zárványok (ólom-antimonát szemcsék) vonalak menti rendeződése. Feketével a pórusok láthatók. Ezen a mintán a Szolnok 1-hez hasonlóan jól kivehetők a sötétebb és világosabb szürke sávok.

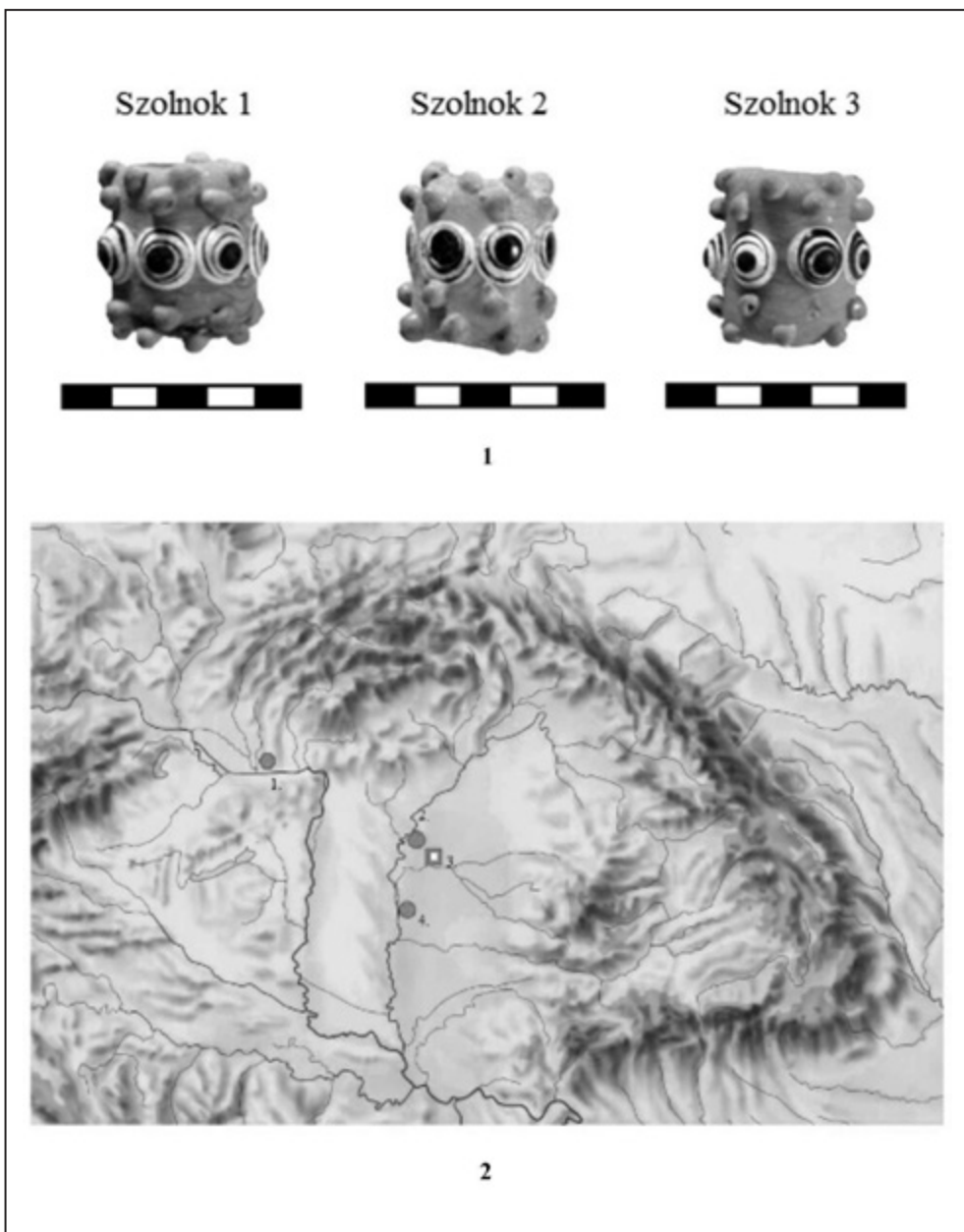
Archaeometric investigations of three Scythian Age glass beads

In our study we have investigated three Scythian age eye knobby beads from the site of Mezőtúr. The beads dated to the 6th–5th century BC, are rare amongst the Iron Age finds of Hungary. From the archaeological point of view, most of the researchers agree that these findings came from Greek workshops of the Black Sea region, or from local workshops in the Carpathian Basin. To solve the questions about the provenance of the beads, we have applied archaeometric methods.

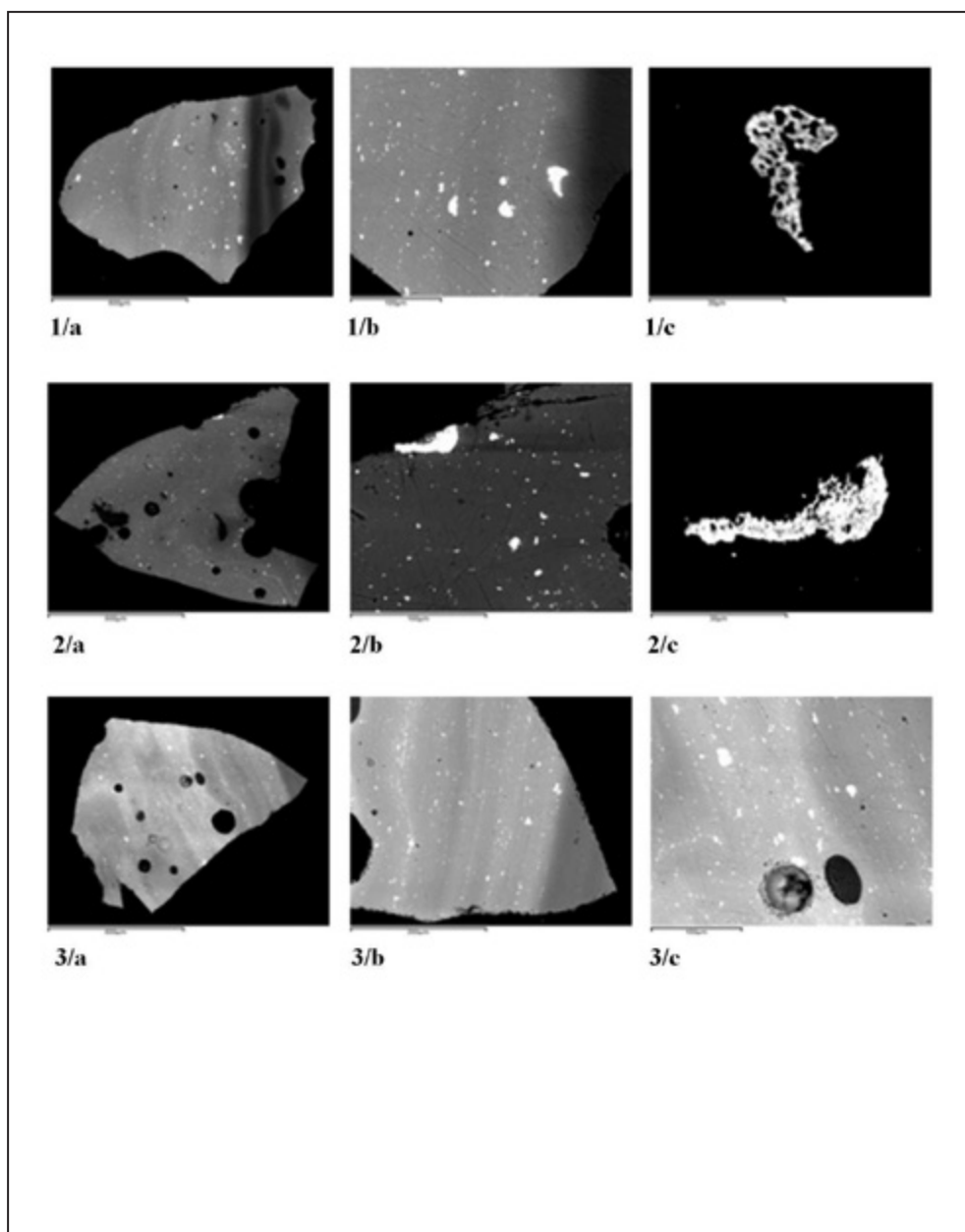
The archaeometric investigations were carried out in the Institute for Geological and Geochemical Research of the RCAES HAS. Firstly, we used portable X-ray fluorescence spectrometry to measure the chemical composition of beads non-destructively. Further investigations were carried out with electron microprobe, micro-X-ray diffraction and powder X-ray diffraction analyses.

Data indicate that the basic glass is of soda glass type. The blue colour was produced by cobalt and copper together, which are known colourants from the ancient world. The white colour of the glasses is due to calcium antimonate crystals, whereas lead-antimonate pigment is responsible for the yellow colour. However, inside the yellow pigments high iron content (3–4 wt% Fe₂O₃) was measured by electron microprobe. Iron oxide can cause the ochre shade of the glasses and can stabilize the pigment. The high content of iron in lead-antimonate allows us to recognize a “new” production technology or to identify the source of raw materials in the future.

Based on the chemical compositions and the archaeological results, we can conclude that the Scythian beads may originate from the Black Sea region. So far we do not know any workshops in the Carpathian Basin. We need further investigations to determine the exact provenance of the beads. Finally, we should mention Apollonia Pontica (at the Black Sea), where the compositions of the glass beads were similar to the beads from Mezőtúr.

1. tábla: 1.: A mezőtúri (Szolnok 1–3) szkíta dudoros pávaszemes gyöngyök (a fotót a szerző készítette); 2.: A dudoros pávaszemes gyöngyök elterjedése a Kárpát-medencében: 1: Hetény (Chotín), 2: Törökszentmiklós–Surján, 3: Mezőtúr–Újváros, 4: Szentcsanak–Vekerzug (KEMENCZEI 2009 gyűjtése alapján)

2. tábla: 1/a–c.: A Szolnok 1 sárga minta visszaszórtelektron-képei; 2/a–c.: A Szolnok 2 sárga minta visszaszórtelektron-képei; 3/a–c.: A Szolnok 3 sárga minta visszaszórtelektron-képei.

	SiO ₂	SO ₃	K ₂ O	CaO	MnO	Fe ₂ O ₃	CoO	CuO	Sb ₂ O ₃	PbO	Összeg
Szolnok 1 kék-fehér szem	60,81	1,40	0,71	6,14	0,01	1,41	0,05	0,18	1,31	0,24	72,26
Szolnok 1 sárga	29,23	0,03	0,33	3,31	0,00	0,63	<0,01	0,00	0,60	6,61	40,75
Szolnok 2 kék-fehér szem	66,73	1,18	1,83	6,47	0,01	1,35	0,05	0,19	0,96	0,34	79,11
Szolnok 2 sárga	24,40	0,02	0,50	2,05	0,00	0,32	<0,01	0,00	0,39	6,53	34,22
Szolnok 3 sárga	23,11	0,03	0,31	2,26	0,00	0,78	<0,01	0,00	0,52	7,56	34,58

1. táblázat: A kézi röntgenfluoreszcens spektrométerrel mért kémiai összetételek átlagai gyöngyönként és üvegszínűként.

Mérési hely jele (mérete)	Na ₂ O	MgO	Al ₂ O	SiO ₂	Cl	K ₂ O	CaO	Fe ₂ O ₃	PbO	Összeg
02 03 (10µm)	12,00	0,38	1,76	67,57	0,46	0,49	6,83	0,66	10,10	100,24
02 05 (10µm)	11,74	0,40	2,21	65,09	0,62	0,30	7,15	0,70	11,14	99,38
02 06 (10µm)	10,92	0,50	1,89	62,93	0,64	0,43	6,31	1,22	10,63	95,49
07 02 (10µm)	10,64	0,30	2,13	67,14	0,65	0,45	6,46	0,73	11,09	99,60
07 03 (10µm)	10,24	0,78	1,40	66,35	0,59	0,60	6,53	1,27	12,49	100,27
07 05 (10µm)	12,36	0,70	2,34	67,55	0,63	0,55	7,30	2,87	5,48	99,81
07 06 (10µm)	15,18	0,73	2,32	77,41	0,66	0,53	8,19	1,10	0,64	106,76
07 07 (10µm)	14,10	0,64	2,02	72,47	0,38	0,37	7,99	1,07	3,08	102,12
07 08 (10µm)	14,98	0,54	2,15	75,97	0,61	0,42	8,26	0,74	1,40	105,07
10 01 (10µm)	10,22	0,85	2,38	68,08	0,57	0,36	7,25	0,79	9,84	100,35
10 06 (10µm)	12,12	0,36	2,17	66,61	0,63	0,46	6,13	0,82	9,36	98,67
Területi mérés 11 01 (200 x 160µm)	14,42	0,60	2,10	65,99	0,59	0,40	6,39	0,80	10,47	101,77
Átlag	12,41	0,57	2,07	68,60	0,59	0,45	7,07	1,06	7,98	100,79

2. táblázat: A Szolnok 1 üveggyöngy sárga testéből vett minta üvegmátrixának elektromikroszkopos mérésű kémiai összetétele. A táblázat alsó sorában az adatok átlaga látható. Vastagon szedtük a kevés ólom-oxid tartalmú mérési pontokat, amelyek a minta legsötétebb sávjában találhatók.

Mérései hely jele (mérete)	Na ₂ O	Al ₂ O ₃	SiO ₂	Cl	CaO	Fe ₂ O ₃	Sb ₂ O ₃	PbO	Összeg
02 07 (1µm)	5,74		19,32	0,28	4,80	3,66	24,43	33,44	91,68
02 08 (1µm)	2,63		9,88	0,20	5,26	4,15	31,29	37,59	91,03
05 04 (1µm)	7,87	1,68	49,69	0,51	5,95	1,92	8,49	19,75	95,86
07 09 (1µm)	3,81		15,79		3,54	4,26	27,14	39,46	93,99
07 11 (1µm)	4,12		13,35		2,73	2,93	27,00	43,05	93,19
07 12 (1µm)	8,05		40,85		6,42	2,76	17,75	23,69	99,55
08 01 (1µm)	4,30	0,55	20,19	0,08	3,37	4,15	24,55	41,78	98,99
08 03 (1µm)	4,61	1,02	28,81	0,37	4,29	3,26	18,35	33,12	93,85
10 07 (1µm)	3,33		12,58		4,27	3,35	30,55	41,32	95,40
10 10 (1µm)	5,26		19,10		3,29	3,66	23,88	43,83	99,05
12 03 (1µm)	2,02	0,49	14,37	0,19	2,87	3,47	25,48	42,56	90,98
Átlag	4,70	0,98	22,18	0,43	4,25	3,42	23,54	36,33	94,87

3. táblázat: A Szolnok 1 üveggyöngy sárga testéből vett minta zárványainak elektron-mikroszondával mért kémiai összetétele.

Mérési hely jele (mérete)	Na ₂ O	MgO	Al ₂ O	SiO ₂	Cl	K ₂ O	CaO	Fe ₂ O ₃	PbO	Összeg
04 02 (10µm)	14,13	0,53	1,47	55,08	0,87	0,52	5,29	1,20	8,14	87,23
04 03 (10µm)	16,47	0,41	2,29	62,07	0,90	0,36	5,83	1,42	9,23	98,99
04 04 (10µm)	14,91	0,48	2,13	62,80	0,69	0,71	6,09	0,94	8,69	97,45
04 05 (10µm)	15,95	0,10	2,23	64,19	0,89	0,77	6,69	0,92	8,73	100,46
08 01 (10µm)	10,66	0,30	1,98	61,71	0,88	0,61	6,28	1,17	7,41	91,01
08 02 (10µm)	14,56	0,32	2,15	62,69	0,67	0,65	6,32	1,27	8,08	96,72
08 03 (10µm)	16,67	0,33	2,51	62,97	0,89	0,65	6,69	0,99	8,58	100,29
08 06 (10µm)	15,88	0,40	1,76	64,34	0,72	0,69	7,09	1,37	8,13	100,38
Területi mérés 10 01 (200 x 160µm)	18,74	0,58	2,27	62,67	0,89	0,65	6,41	1,30	8,37	101,87
11 03 (10µm)	15,12	0,70	2,47	61,84	0,89	0,80	6,23	1,53	8,78	98,35
11 04 (10µm)	16,00	0,46	1,79	63,76	0,58	0,55	6,44	1,27	8,49	99,35
11 06 (10µm)	15,76	0,36	2,15	62,33	1,01	0,67	6,35	1,43	9,92	99,99
Átlag	15,40	0,42	2,10	62,20	0,82	0,64	6,31	1,23	8,55	97,67

4. táblázat: A Szolnok 2 üveggyöngy sárga testéből vett minta üvegmátrixának, elektron-mikroszondával mért kémiai összetétele.

Mérési hely jele (mérete)	Na ₂ O	SiO ₂	CaO	Fe ₂ O ₃	Sb ₂ O ₃	PbO	Összeg
05 01 (1µm)	4,08	6,12	3,92	7,04	34,49	44,36	100,00
05 02 (1µm)	1,64	6,03	2,95	4,53	29,05	41,13	85,34
05 07 (1µm)	7,59	22,76	4,29	3,50	19,57	35,21	92,92
09 01 (1µm)	2,26	6,37	1,97	5,25	30,19	47,41	93,46
09 02 (1µm)	6,12	12,73	3,39	3,62	21,65	36,95	84,46
09 04 (1µm)	3,45	7,76	2,24	5,36	27,04	44,44	90,29
09 06 (1µm)	10,99	24,32	3,92	3,70	18,96	31,61	93,50
08 05 (1µm)	9,38	27,08	3,11	3,39	16,40	30,06	89,41
08 06 (1µm)	6,98	9,28	1,85	3,20	24,26	39,10	84,67
10 07 (1µm)	2,66	5,43	1,92	4,39	28,11	43,12	85,62
10 10 (1µm)	11,22	26,22	3,85	3,32	20,09	35,70	100,39
Átlag	6,03	14,01	3,04	4,30	24,53	39,01	90,91

5. táblázat: A Szolnok 2 üveggyöngy sárga testéből vett minta zárványainak elektron-mikroszondával mért kémiai összetétele.

Mérési hely jele (mérete)	Na ₂ O	MgO	Al ₂ O	SiO ₂	Cl	K ₂ O	CaO	Fe ₂ O ₃	PbO	Összeg
Területi mérés 04 01 (140x110mm)	18,45	0,38	2,08	61,24	0,86	0,64	6,23	0,89	9,85	100,62
05 01 (10mm)	12,28	0,32	2,25	62,54	0,91	0,70	6,25	1,04	10,06	96,35
05 02 (10mm)	15,03	0,23	2,12	61,58	0,88	0,47	6,31	1,52	9,37	97,50
05 04 (10mm)	16,78	0,56	2,00	62,91	0,80	0,64	6,73	0,93	8,22	99,57
05 05 (10mm)	15,48	0,17	1,79	61,39	1,09	0,51	6,32	1,17	8,65	96,57
05 06 (10mm)	14,53	0,23	2,34	62,48	1,09	0,82	6,98	1,13	9,25	98,86
08 01 (10mm)	16,18	0,40	2,08	59,23	0,84	0,80	5,76	1,32	11,70	98,29
08 06 (10mm)	15,06	0,58	2,64	61,58	1,06	0,78	5,68	0,66	10,63	98,67
11 01 (10mm)	14,05	0,61	2,57	66,84	0,98	0,65	6,97	0,41	5,62	98,71
11 03 (10mm)	14,95	0,63	2,29	62,42	0,81	0,63	5,93	1,46	10,61	99,72
11 04 (10mm)	14,92	0,32	1,76	60,04	0,80	0,54	6,17	1,12	9,98	95,65
11 06 (10mm)	15,38	0,56	2,36	61,39	0,46	0,72	6,03	0,79	9,52	97,21
Átlag	15,26	0,42	2,19	61,97	0,88	0,66	6,28	1,04	9,46	98,14

6. táblázat: A Szolnok 3 üveggyöngy sárga testéből vett minta üvegmátrixának elektron-mikroszondával mért kémiai összetétele.

Mérési hely jele (mérete)	Na ₂ O	SiO ₂	CaO	Fe ₂ O ₃	Sb ₂ O ₃	PbO	Összeg
06 02 (1µm)	4,57	13,22	3,75	4,46	27,46	41,70	95,16
06 04 (1µm)	6,62	28,51	4,62	4,08	22,01	34,83	100,67
09 01 (1µm)	5,70	14,29	3,48	5,19	28,06	42,57	99,30
09 03 (1µm)	9,42	30,54	4,56	3,35	18,58	31,91	98,36
09 04 (1µm)	2,21	6,10	2,49	4,48	30,86	49,22	95,35
09 05 (1µm)	6,00	17,24	2,77	4,46	22,26	40,06	92,80
09 06 (1µm)	2,70	14,14	3,09	4,55	26,07	39,84	90,38
09 07 (1µm)	8,24	19,68	3,60	4,82	24,90	39,04	100,27
09 08 (1µm)	3,79	9,54	4,00	4,39	34,09	43,20	99,01
10 09 (1µm)	5,12	22,93	3,09	3,80	18,47	35,00	88,42
10 10 (1µm)	5,19	11,61	2,66	4,59	26,08	42,68	92,82
Átlag	5,41	17,07	3,46	4,38	25,35	40,00	95,69

7. táblázat: A Szolnok 3 üveggyöngy sárga testéből vett minta zárványainak elektron-mikroszondával mért kémiai összetétele.

Sándorfalva–Eperjes késő szarmata település csillámos anyaggal soványított kerámiaanyagának elemzése

1. Bevezetés

A 4. század végétől a szarmata edényművességben alapvető változások figyelhetők meg, mind a kerámiaanyag összetételében, mind a készítés technológiájában, továbbá új edényfajták is megjelentek.¹ A szarmata telepek és temetők leletanyagában a legkorábbi időktől kezdve a korszak végéig nyomon követhető a durva, kézzel formált kerámia alapanyaga, amelyből leggyakrabban különböző méretű fazekakat készítettek. A késő szarmata korra jelentősen csökkent a kézzel formált kerámia aránya, miközben a 4. század végén egy új, jellegzetes edényfajta jelent meg a szarmata Barbaricumban, a jellemzően csillámos anyaggal soványított, kézikorongon formált kerámia.² A soványítás másik fő alkotó eleme az apróra összezúzott kavics, ezért a szakirodalomban a „csillámos-szemcsés” vagy a „kavicsos-csillámos” kerámia megfogalmazás terjedt el.³ Ez a kerámiafajta a Sándorfalva–Eperjesen feltárt késő szarmata telep leletanyagában is megtalálható.⁴ Dolgozatom elsődleges célja a késő szarmata telep csillámos anyaggal soványított kerámiáinak közlése, több szempontú feldolgozása.

¹ Szeretném köszönetemet és hálámat kifejezni Vörös Gabriellának (címzetes egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) a dolgozatom elkészítésében nyújtott szakmai segítségéért és mindenre kiterjedő útmutató tanácsaiért. Köszönettel tartozom Galántha Márta (régész) és Fodor István (címzetes főigazgató, MNM) ásatásvezetőknek, hogy hozzájárulásukat adták a Sándorfalva–Eperjes késő szarmata telep csillámos anyaggal soványított kerámiáinak feldolgozásához. Köszönöm B. Tóth Ágnesnek (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Kulcsár Valériának (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) a segítségét és a szakmai véleményezését. Köszönettel tartozom Fintor Krisztiánnak (tudományos munkatárs, SZTE TTIK) és Skultéti Ágnesnek (tudományos munkatárs, SZTE TTIK) a kerámiavizsgálatban nyújtott segítségükért. Köszönöm F. Lajkó Orsolyának (régész, régészeti osztályvezető, MFM), hogy biztosította a leletanyag folyamatos megtekintését. Köszönöm Felföldi Szabolcsnak (tudományos munkatárs, SZTE BTK Régészeti Tanszék), Lavinia Grumezának (régész, Academia Română – Filiala Iași Institutul de Arheologie), Pópity Dánielnek (régész, MFM), Sósuti Kornélnak (régész), Szilágyi Katának (régész, MFM) és Véninger Péternek (keramikus) a rendelkezésemre bocsátott információikat.

² VADAY 1984, 31.

³ Ezen kívül még számos más soványító anyag is előfordul bennük, amit az alábbiakban részletesen elemezni fogok. A „csillámos” kifejezés tehát, amit a dolgozatomban a továbbiakban használok, magában foglalja ennek a sokféle anyagnak minden soványítási módozatát, függetlenül attól, hogy a csillám az egyes darabokban milyen arányban fordul elő.

⁴ Sándorfalva–Eperjes késő szarmata telep leletanyaga a Móra Ferenc Múzeumban található (Itsz.: 82.9.1–83.1.284).

2. Kutatástörténet

Elsőként Párducz Mihály foglalta össze és rendszerezte a szarmaták emlékanyagát, ezen belül a mai Csongrád megye területén végzett telepásatásokat közölte az 1930-as és 1940-es évek során.⁵ A hódmezővásárhelyi telepek feldolgozása folyamán találkozott először a szemcsés-csillámos kézikorongolt kerámiával.⁶ Az előkerült szarmata kerámiákat a soványítóanyaguk alapján típusokba sorolta, de a csillámos anyaggal soványított, kézikorongolt kerámiákat nem választotta külön a kézzel formáltaktól.⁷ 1984-ben Vaday Andrea elsőként foglalkozott a csillámos anyaggal soványított késő szarmata edények rendszerezésével és készítmódjával. Nála jelent meg először a szemcsés-csillámos anyaggal soványított, kézikorongolt kerámia elnevezés. Összegyűjtötte a kutatás számára addig ismeretlen késő szarmata agyagbográcsokat, és bevezette a továbbiakban általánosan elfogadott terminológiákat a szakirodalomba.⁸

A szarmaták kutatásának új korszaka kezdődött az 1990-es években, a nagyberuházásokkal, az autópályák építésével. A késő szarmata telepek feldolgozásakor a csillámos anyaggal soványított kerámiát több kutató felismerte, feldolgozta és publikálta [3. tábla].⁹

3. A sándorfalvi késő szarmata település lelőhelye és a feltárás menete

Sándorfalva–Eperjes késő szarmata telep Csongrád megyében, Sándorfalva és Algyő határ részén helyezkedik el [1. tábla].¹⁰ A telepet 1980–1981 folyamán három szakaszban tárt fel Galántha Márta és Fodor István.¹¹ A késő szarmata telep közelében 1981 májusában Vörös Gabriella 5 körárból álló, összesen 11 sírral rendelkező hun kori szarmata temetőt tárt fel. A temető használati ideje a 4. század végére, 5. század elejére tehető, időrendje megegyezik a településével.¹²

4. A szarmata telep objektumai, kerámiaanyaga

A telepen összesen 254 objektumot tártak fel: 9 házat, 1 kutat, 3 körárkot és 241 gödröt.¹³ A telep kerámiaanyaga öt jól elkülöníthető csoportba osztható: 1. import kerámia (9 darab); 2. kézzel formált kerámia (4 darab); 3. gyorskorongolt apró kavicsokkal soványított kerámia

⁵ VÖRÖS 1998, 52.

⁶ PÁRDUZ 1935, 180–183; PÁRDUZ 1943, 165–169; PÁRDUZ 1952, 39–41.

⁷ PÁRDUZ 1935, 180–183.

⁸ VADAY 1984, 31–40.

⁹ Például ÁCS 1992; BALOGH–LÖRINCZY 2010, 10–11, 27, 36; BENEDEK–PÓPITY–SÓSKUTI 2016; GALLINA 2000, 43; KÖHEGYI–VÖRÖS 1992; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 109; MASEK 2010; MEDGYESI 1989, 87–90; MEDGYESI–PINTYE 2006, 61–64; PINTYE–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2004; PÓPITY 2015; RÓZSA 2000; RÓZSA 2002; RÓZSA 2005; VADAY–RÓZSA 2006; VÖRÖS 1982; VÖRÖS 1987; VÖRÖS 1988; VÖRÖS 1993.

¹⁰ GALÁNTA 1981, 17; Galántha Márta Sándorfalva–Eperjes ásatási naplójának 1981. június 10-ei bejegyzése alapján (MFM RégAd. 1063–1086).

¹¹ GALÁNTA 1985, 115; FODOR 1981, 47.

¹² VÖRÖS 1985, 153.

¹³ Az MFM Régészeti Adattárban hiányzik az összesítő felszíni térkép, ezt mellőzve, az 1982-ben beletárolt sándorfalva–eperjesi leletanyag leltárkönyvi bejegyzései és Galántha Márta 1981-es ásatási naplója alapján dolgoztam (MFM RégAd. 1063–1086).

(6 darab). A leletanyag legnagyobb részét a 4. csoport, a szürke gyorskorongolt kerámia alkotta.¹⁴

Az 5. csoportba a kisebb mennyiségű, kézikorongolt, csillámos anyaggal soványított kerámiatípus sorolható. A telep objektumai közül 57 tartalmazott ilyen kerámiát: 6 ház, 1 kút, 1 körárok és 49 gödör. Ezek kivétel nélkül töredékek, nincs ép edény a leletanyagban. A telep összes csillámos anyaggal soványított kerámatöredéke 161 darab.¹⁵

5. A csillámos anyaggal soványított kerámia csoportosítása

A 161 kerámatöredéket funkciójuk és típusuk alapján 5 csoportba soroltam: 1. fazéktöredékek (156 darab); 2. bográcsöredék (1 darab); 3. fedőtöredék (1 darab); 4. táltöredékek (2 darab); 5. mécesstöredék (1 darab). A vizsgált kerámiákat két kivétellel (méceses, fedő) mind kézikorongon készítették, amelyre legtöbb esetben a töredékek falvastagságának egyenlősége utal. Megfigyelhető, hogy az edények külsejét és belső felületét vékonyabb, hígabb agyagos lével gondosan elsimították, ilyen esetben a szemcsék lapjukkal a simítás irányába rendeződtek, a felszínen csillogó, engobe-szerű réteget alkottak.¹⁶ A simítás által nemcsak az edény lett esztétikusabb, hanem az anyag tömörítésével a minősége is javult. Az elsimítás nyoma 11 kerámatöredéken jól megfigyelhető, 2 példánynál kívül és belül is látható, ezek közül az egyik a lelőhely egyetlen bográcsöredéke [8. tábla 1].

5.1. A fazekak (1. csoport)

5.1.1. A fazekak tipológiai csoportosítása

A kerámatöredékek legnagyobb csoportját a fazekak alkotják, a 156 töredék a következők szerint oszlik meg: peremtöredék (28 darab), nyaktöredék (3 darab), válltöredék (29 darab), oldaltöredék (73 darab) és fenéktöredék (23 darab).

A peremtöredékek a formájuk és az átmérőjük alapján különböző csoportokba sorolhatók. A kiképzések alapján lekerekített (64%) és szögletes peremek figyelhetők meg, ezen belül síkozott és vízszintesen levágott formák. A leletanyagból nem ismert teljes profil, ezért a fazekak méretére a peremátmérő alapján következtethetünk: a kis átmérőjű peremtöredékek mérettartománya 7–9 cm (2 darab), a közepeseké 10–15 cm (19 darab), és a nagy átmérőjűeké 16–21 cm közötti (7 darab). A telepen a közepes peremátmérőjű fazekak tekinthetők a legáltalánosabbaknak. 7 fazék perem- és válltöredéke egyben, összetartozva maradt meg, ezek alapján nagyobb valószínűséggel lehetett a fazekak egykori profilját meghatározni: ívelt falú, vállában szélesedő, gömbölyű formákat (4 darab) és szögletes falú, felső harmadában megtörő profilú fazekakat (3 darab) [4–5. tábla].

¹⁴ VÖRÖS 1982, 29–32.

¹⁵ A vizsgált kerámatöredékek száma a leltárkönyv alapján 91 tétel, de egy szám alatt több töredék is előfordul, így összesen 161 van leltárba véve, amelynek megoszlása a következő: házból 15, kútból 14, körárokból 1 és gödrökből 131 darab került elő. A legtöbb példány gödrökből származott, ezek tároló, munka- és szemetesgödörök voltak.

¹⁶ VADAY 1984, 31–32.

Az oldaltöredékek vastagságuk mérettartománya alapján oszthatók fel: vékony falú (0,2–0,5 cm; 14 darab), közepesen vastag (0,6–0,7 cm; 23 darab) és vastag (0,8–1,4 cm; 36 darab). Az oldaltöredékek 49%-a vastag falú, ez megerősíti azt a feltételezést, hogy főzőfazekak töredékei lehettek.

A telepen 2 teljes fenékalj és 21 fenéktöredék került elő.¹⁷ Az ép fenékaljak és a fenéktöredékek vastagság szerint 0,7–1,2 cm (15 darab) és 1,3–1,7 cm (8 darab) közötti mérettartományúak.

5.1.2. A fazekak díszítése

A fazéktöredékek 29%-a díszített (47 darab), a legjellemzőbb a hullámvonalköteg, a párhuzamos vonalköteg és a benyomkodott motívum, ezek előfordulnak külön-külön és együtt is. A benyomkodott mintának négyféle változata fordul elő: az ék, a háromszög, a félkör alakú és a fogaskerékszerű minta. A díszítések elemzésekor a teljes és a töredékes mintasor fogalmát vezettem be. A teljes mintasor alatt azt a díszítést értem, amikor a kerámiatöredéken meg lehet határozni a vonalkötegek, hullámvonalkötegek számát vagy a benyomkodott teljes díszítés mintáját, ezeken a darabokon a perem- és válltöredékek egyben, összetartozva maradtak meg (7 darab) [4–5. tábla]. A peremtöredékeken, a válltöredékeken és az oldaltöredékeken a mintasorok csak hiányosan láthatók, ezért ezeket töredékes mintasornak neveztem el [6. tábla]. A fazekak felső egyharmadára jellemző a díszítés, a peremtöredékek 24%-a, válltöredékek 97%-a, az oldaltöredéknek 10%-a díszített, míg a fenéktöredékek teljesen díszítetlenek, tehát a fazekasok a fazekak vállát díszítették előszeretettel. A mintát a szárítás előtt a puha agyagba mélyítették. Kétféle technikát alkalmaztak, a bekarcolást és a benyomkodást. A bekarcolást fésűszerű eszközzel végezheték, valószínű, hogy több edénynél is ugyanazt az eszközt használták, erre a hasonló díszítési minták utalnak. Feltételezhető viszont, hogy többféle eszközük is lehetett, mert néhány kerámiatöredéken a bekarcolt vonalkötegek különböznek, változik a hullámvonalak vagy az egyenes vonalak száma és távolsága is. A bekarcolt töredékeken megfigyelhető, hogy néhány darabon sekélyebben, más darabokon erősebben bemélyítve alakították ki a mintát. Két kerámiatöredéken megállapítható a díszítés menete is, ahol jól láthatóan az először bemélyített vonalkötegre rajzolt rá utóbb a hullámvonalakat a fazekas [5. tábla 3; 7. tábla 3].

5.1.3. A fazekak párhuzamai

A díszítés alapján a lelőhely tágabb környezetéből párhuzamokat vontam, amelyeket a teljes mintasor alapján lehetett a legbiztosabban megállapítani. A párhuzamok keresésénél a díszítések (vonalkötegek, hullámvonalkötegek, benyomkodások) fazekakon való elhelyezkedésének kombinációit vettem alapul, mellőzve a vonalak számát.¹⁸

¹⁷ A teljes fenékaljak átmérői 8,5 cm és 6,9 cm, ezek a kis peremátmérőjű fazekak típusának (7–9 cm) feleltethetők meg. Mindkettő vastag, az egyik lekerekített, a másik szögletes profilú. A fenéktöredékek közül 11 töredéknek tudtam az átmérőjét meghatározni, amelyek alapján 4 darab kis átmérőjűnek (7–9 cm), 4 darab közepes átmérőjűnek (10–15 cm) és 2 darab nagy átmérőjűnek határozható meg.

¹⁸ 6 darab válltöredéken olyan szerkezetű díszítést találtam, mint a teljes mintasoron, ezért ezeket a darabokat is feltüntettem a párhuzamok között.

1. A bekarcolt, párhuzamos egyenes vonalkötegek között hullámvonalköteggel díszített kerámiatöredékek (2 darab) [4. tábla 1; 6. tábla 8] párhuzamai Hódmezővásárhely–Kopáncs 11. dülön,¹⁹ Szeged–Algyőn²⁰ és Orosházán²¹ vannak jelen.
2. A bekarcolt hullámvonalköteg alatt párhuzamos egyenes vonalköteggel díszített kerámiatöredékek (2 darab) [5. tábla 3; 6. tábla 10] párhuzamai megtalálhatók Makón,²² Szeged, Kiskundorozsma–Tóth János dombja lelőhelyen,²³ Kardoskút–Menesdorf-tanyán²⁴ és Nagymágocs–Paptanyán.²⁵
3. A bekarcolt, párhuzamos egyenes vonalköteggel és benyomkodásokkal díszített kerámiatöredéknek (2 darab) [5. tábla 1; 6. tábla 13] párhuzamai Hódmezővásárhely–Solt-Palé,²⁶ Hódmezővásárhely–Kopáncs 10. dülő²⁷ és Nagymágocs–Paptanya lelőhelyeken²⁸ lelhetők fel.
4. A bekarcolt, hullámvonalköteggel díszített kerámiatöredék (5 darab) [4. tábla 2; 6. tábla 7, 12, 19, 22] párhuzamai többek között Hódmezővásárhely–Solt-Palé,²⁹ Makó,³⁰ Hódmezővásárhely–Kopáncs 11. dülő,³¹ Orosháza,³² Tápé–Széntégláégető³³ és Nagymágocs–Paptanya lelőhelyeken³⁴ figyelhetők meg.
5. Az ék alakú díszítés [4. tábla 3] párhuzama Nagymágocs–Paptanya,³⁵ Hódmezővásárhely–Kopáncs 10. dülő³⁶ és Szeged–Algyő³⁷ leletanyagában található meg.

A telepen előforduló töredékes mintasor díszítései között egyedinek mondható a perem középső részén szabályosan elhelyezkedő, ferdén álló, párhuzamos sávokkal díszített peremtöredék [7. tábla 2]. A díszítés párhuzama nem található meg, csak hasonló díszítések vannak jelen Hódmezővásárhely–Kopáncs 10. dülő³⁸ és Kondoros 124. lelőhely–Bruznyicki-tanya lelőhelyeken.³⁹ Nagymágocs–Paptanyán is kerültek elő csillámos anyaggal soványított, díszített peremtöredékek,⁴⁰ de ezeknek a felső és alsó részét is díszítették, benyomkodásokkal vagy ferde bevagdosásokkal. A sándorfalvi telepen előforduló díszítések között egyedinek mondható még a perem félkör alakú díszítése is [7. tábla 1].

¹⁹ PÁRDU CZ 1942, 116, Taf. V. 22.

²⁰ KÓHEGYI–VÖRÖS 1992, 86, VII. tábla 1.

²¹ RÓZSA 2000, 80, 7. kép 8.

²² PÁRDU CZ 1939, 140, 3. kép 1.

²³ BALOGH–LŐRINCZY 2010, 36, 70. kép 4.

²⁴ RÓZSA 2002, 120, 4. kép 3.

²⁵ KJM ltsz.: 2014.4.1105; 2014.4.1111.

²⁶ PÁRDU CZ 1935, 181, Taf. XXXIV. 1, 5.

²⁷ PÁRDU CZ 1943, 167–168, Taf. LV. 25; Taf. LVI. 26.

²⁸ KJM ltsz.: 2014.4.1132.

²⁹ PÁRDU CZ 1935, 181, Taf. XXXIII. 15.

³⁰ PÁRDU CZ 1939, 138, Taf. XIX. 7.

³¹ PÁRDU CZ 1942, 114–116, Taf. IV. 14; Taf. V. 16.

³² RÓZSA 2000, 82, 10. kép 13.

³³ VÖRÖS 1992, 13, III. tábla 3.

³⁴ KJM ltsz.: 2014.4.537.

³⁵ KJM ltsz.: 2014.4.1129.

³⁶ PÁRDU CZ 1943, 168, Taf. LVI. 25.

³⁷ KÓHEGYI–VÖRÖS 1992, 88, IX. tábla 1.

³⁸ PÁRDU CZ 1943, 169.

³⁹ VADAY–RÓZSA 2006, 97, 4. kép 8.

⁴⁰ KJM ltsz.: 2014.4.1104–2014.4.1109; 2014.4.1112.

Jól látszik, hogy a vizsgált telep csillámos anyaggal soványított kerámiai a lelőhely tágabb környezetében található késő szarmata telepek anyagával hozhatók kapcsolatba. A soványítóanyag és az azonos díszítési kombináció alapján vont legtöbb párhuzam Sándorfalva–Eperjes térségéből, Hódmezővásárhely⁴¹ és Szeged⁴² környékéről származik. Nagymágocs–Paptanya lelőhelyen⁴³ szintén sok párhuzamot lehet felfedezni, azonban ezen a telepen a díszítések változatosabbak. Kevesebb analógia található, azok közül is Kardoskút⁴⁴ és Orosháza⁴⁵ környéke jelentős. Elképzelhetőnek tartom, hogy az azonos díszítési technika kialakulása a soványítóanyagban keresendő, mivel a csillámos anyag használata mellett gyakran kavicsokkal is soványították az agyagot, ezért a kerámia érdes felületét célszerű volt bekarcolással vagy benyomkodással díszíteni.

5.2. A bogrács (2. csoport)

A telepen előkerült bográcshoz tartozható töredék világosbarna színű, csillámos anyaggal és nagy szemcséjűre zúzott kavicsokkal soványított [8. tábla 1]. Külső és belső felületén észlelhető a vékony, hígabb agyagos lével való gondos elsimítás, külső felületén egy agyagszalag rásimításának nyoma látható. A bogrács vállán található bordát ferde, ék alakú bevagdálásokkal díszítették. A profilja alapján a díszítő borda alatti rész töredéke lehetett a meghosszabbított edényfal része, amely 1,2 cm vastagságú. A párhuzama megtalálható Tápé–Széntégláégető lelőhely 13. gödréből származó bogrács töredéken.⁴⁶

5.3. A fedő (3. csoport)

A településen egy fekete színűre égetett, csillámos anyaggal és apró, gömbölyű kavicsokkal soványított gombos fedőtöredéket találtak [8. tábla 4]. Hasonló gombos fedők jól ismertek a szarmata telepeken, a kézzel formált fogóbütykös vagy a gombos típusok a szarmata kor teljes időszakában előfordulnak. Lassú korongon, csillámos anyaggal soványított változataik azonban csak a késő szarmata kor időszakára jellemzőek. A sándorfalvi fedő a telep kerámiaanyagában egyedülálló a készítéstechnikája miatt, ugyanis gyorskorongon formálták. A fedőn jól láthatók a korongolás jelei és a fedőgombon a korongról való levágás nyoma. A fedő teljes átmérőjét nem lehet meghatározni a fedőtöredékből, de az bizonyos, hogy 19 cm átmérőnél nagyobb lehetett. Így a vizsgált fazekak peremátmérője alapján a nagyméretű fazekak (16–21 cm átmérőjű) fedele lehetett. Szemcsés-csillámos soványítású, kézikorongolt fedőtöredékek megtalálhatóak Kondoros 124. lelőhely–Brusnyicki-tanya leletanyagában is.⁴⁷

⁴¹ Hódmezővásárhely–Kopáncs 10. dűlő (PÁRDUZ 1943); Hódmezővásárhely–Kopáncs 11. dűlő (PÁRDUZ 1942); Hódmezővásárhely–Solt-Palé (PÁRDUZ 1938).

⁴² Szeged, Kiskundorozsma–Tóth János dombja (BALOGH–LŐRINCZY 2010, 36); Szeged–Algyő (KŐHEGYI–VÖRÖS 1992); Tápé–Széntégláégető (VÖRÖS 1993); Makó–Vöröskereszt (PÁRDUZ 1939).

⁴³ VÖRÖS 1998.

⁴⁴ RÓZSA 2002.

⁴⁵ RÓZSA 2000.

⁴⁶ VÖRÖS 1992, 13, III. tábla 4.

⁴⁷ VADAY–RÓZSA 2006, 101, 104, 9. kép 5, 13. kép 6.

5.4. A tál (4. csoport)

A 2 darab, csak csillámos anyaggal soványított, díszítetlen tál töredékei valószínűleg egy egyenes oldalú, vékony falú tálhoz tartoztak [8. tábla 3]. A tál kézikorongon készült, soványítóanyagát tekintve párhuzamai Orosházán megtalálhatók.⁴⁸

5.5. A mécses (5. csoport)

A mécses-töredék a fekete színű, kézzel formált, „vasaló” vagy más néven „csónak” alakú mécseseknek az altípusába, a „csőrös” ovális mécsesek közé sorolható. Ezek a késő szarmata telepeken ritka leleteknek számítanak [8. tábla 2]. A típusra jellemző a nyújtott test, az ovális tálkaforma. A formai párhuzama a Cegléd–Váróczi-dűlő 4/3. lelőhely 292. objektumából ismert.⁴⁹ A sándorfalvi példány különlegessége a soványítóanyagában rejlik, mert jelenlegi ismereteink szerint kavicsos-csillámos anyaggal soványított agyagmécses csak Békéscsaba–Felvégi-legelő lelőhelyről ismert.⁵⁰

6. A kerámiatöredékek csoportosítása soványítóanyaguk és színük alapján

A telep edényeinek készítésekor soványítóanyagként csillámos anyagot, fehér kötőrmelékkel és kavicsot alkalmaztak. Mindemellett az összes kerámiatöredékben megtalálható a csillámos homokkal való soványítás, de ez nem azonos az általam tárgyalt csillámos anyaggal. Az edények összetételében és felszínén szabad szemmel jól látható a csillámos anyag. A 2–3 milliméteres aranylő, kissé bronzos csillogású csillámszemcsék mennyisége változó a kerámiatöredékekben. A fehér kötőrmelék esetén felmerült annak a lehetősége, hogy a telepen az edénykészítés során keletkezett kerámiasalakkal azonosítható.

A kerámiatöredékek a soványítóanyag összetétele alapján 5 csoportba oszthatók:⁵¹ 1. csak csillámos anyaggal, 2. csillámos anyaggal és fehér kötőrmelékkel, 3. csillámos anyaggal és zúzott kavicssal, 4. csillámos anyaggal és apró, gömbölyű kavicssal, 5. csillámos anyaggal, fehér kötőrmelékkel és zúzott kavicssal soványított kerámiatöredékek. A leggyakoribb soványítóanyag a csillámos anyag és a fehér kötőrmelék keveréke (97 darab). Megfigyelhető, hogy a fehér kötőrmelékek gyakran azonos szemcseméretűek, ez arra utal, hogy a soványítóanyagot felhasználás előtt szitálták. A kavicsot kétféleképpen alkalmazták a csillámos anyaggal együtt: zúzott kavics formában és néhány esetben gömbölyű kavicsot használva. A zúzott kavicsot apróra vagy nagy szemcséjűre zúzták, de mérettartományuk eltérése nem jelent nagy különbséget. Az érdes felületű, zúzott kavicssal bizonyára kellemetlenebb volt dolgozni, mint a lekerékített felületű kavicsokkal. A zúzott soványítóanyag alkalmazása a kerámiák készítésekor tartósabbá tette az edényt.⁵² Soványításkor az agyag sokkal kevesebb vizet vett fel, ennek következtében égetéskor nem repedezett meg a felülete.⁵³ A fazekasok

⁴⁸ RÓZSA 2000, 79, 6. kép 12.

⁴⁹ ISTVÁNOVITS–PINTYE 2011, 91–94, 26. kép

⁵⁰ MEDGYESI–PINTYE 2006, 65, 7. kép

⁵¹ A csoportosítás közzétett vizsgálatok nélkül történt. A homokkal való soványítást nem tüntettem fel, mivel mindegyik kerámiatöredékben megtalálható.

⁵² Véninger Péter szíves szóbeli közlése.

⁵³ VADAY 1984, 31–32.

soványítóanyagként a kavicsot és a csillámos anyagot gyakorlati okokból használhatták, a kavicsal való soványítással növelték meg az edények hőtartókéességét.⁵⁴ A csillámos anyag felhasználásának további oka az edények hőtűrőkéességének növelése lehetett, így szabad tűz fölött is főzhettek bennük.⁵⁵ Ezek alapján kézenfekvő, hogy ezért készítettek ebből a kerámiafajtából elsősorban főzőfazekakat, bográcsot, fedőt, mécesest.

A vizsgált kerámiatöredékek színük alapján 10 féle csoportba sorolhatók, amelyeket összevettem a soványítóanyagukkal [9. tábla]. A táblázatból látszik, hogy a csillámos anyaggal és fehér kötőrmelékkel soványított töredékek égetésük során leggyakrabban barna színűvé váltak, de emellett jelen vannak a fekete darabok is. A kerámiatöredékek színe az égetési folyamatokra utal. A töredékek felületén a barna dominál, azonban a törésfelületük szürke, szürkésbarna, így egy gyenge oxigénszegény (redukciós) égetéssel lehet számolni, enyhe felületi oxidációval. Emellett előfordulnak fekete kerámiatöredékek, ezért feltételezhető, hogy redukciós égetést is alkalmazhattak. A barna színű, fekete foltos töredékek kapcsán megjegyezendő, hogy a csillámos anyaggal soványított kerámiákból főleg főzőedényeket készítettek. Rendszeres használatuk befolyásolhatta a kerámia felületi színének alakulását.

7. A település csillámos anyaggal soványított kerámiáinak közettani vizsgálata

1982-ben a szegedi egyetem Ásvány és Közettani Tanszékén Mucsi Mihály megvizsgálta a Sándorfalva–Eperjes lelőhely kőzetanyagát és az edények anyagának összetételét. A vizsgálat alapján feltételezte, hogy a Maros szállította a folyami homokot, amit felhasználhattak a csillámos anyaggal soványított fazekak készítésénél. Mucsi Mihály feltételezte, hogy a kerámiákat nem helyben készítették, de nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy a soványítóanyagot szállították a telepre.⁵⁶ A vizsgálatok nem tértek ki a csillámos anyag eredetének kutatására. A telepen sok köeszköz (csiszolókö, őrlőkö, fenőkö) került elő, amelyeket Mucsi Mihály Erdély területéről származtatott.⁵⁷

2015 áprilisában az SZTE Ásványtani, Geokémiai és Közettani Tanszékén Fintor Krisztián vizsgálta meg a telep 10 csillámos anyaggal soványított kerámiatöredékét⁵⁸ és egy csillámpalának⁵⁹ beletározott darabját. A közettani vizsgálat kimutatta, hogy a csillámpala valójában egy 1–3 mm átmérőjű kvarc és sok földpátból álló jól foliált gránit gneisz [7. tábla 4]. A vizsgált kerámiatöredékek alapján 3 csoportot definiált:

1. Vulkáni tufát/kerámiasalakot (fehér kötőrmeléket) tartalmazó minták (4 darab), amelyekben a törmelékszemcsék gyakorisági sorrendje a következő:

- kvarc > vulkáni tufa/ kerámiasalak? > földpátok > közetszemcsék > csillámok
- mafikus szemcsék ≥ kvarc > csillám > vulkáni tufa/kerámiasalak? (mécses)
- vulkáni tufa/kerámiasalak? >> kvarc > közetszemcsé > csillám
- vulkáni tufa/kerámiasalak > kvarc > csillámok (~90% biotit) > földpát/közzettörmelék

⁵⁴ SÓSKUTI 2005, 246.

⁵⁵ VADAY et al. 1999, 182.

⁵⁶ VÖRÖS 1982, 31–32.

⁵⁷ VÖRÖS 1982, 32.

⁵⁸ MFM ltsz.: 82.9.11; 82.9.24; 82.9.37; 82.9.47; 82.9.111; 82.9.156; 82.9.301; 82.9.448; 83.1.35; 83.1.53.

⁵⁹ MFM ltsz.: 82.9.289.

Ebben a csoportban a csillámok kis mennyiségben fordulnak elő, a közettörmelékek vulkáni eredetre utalnak. Két mintában gyakoriak a hólyagüreges közettörmelékek, ezek vulkáni tufára/horzsakőre vagy kerámiasalakra utalnak. A vulkáni tufa/kerámiasalak egy mintában domináns mennyiségben fordul elő. A mécesstörredékben kevés csillám van, ez főleg muszkovit.

2. Döntő mennyiségben biotitot (csillámot) tartalmazó minták (4 darab), amelyekben a törmelékszemcsék gyakorisági sorrendje a következő:

- kvarc \geq csillám (biotit) \gg közetszemcse $>$ földpátok
- kvarc \approx közetszemcse $>$ földpátok $>$ csillámok (90% biotit)
- kvarc $>$ csillámok (főleg biotit) $>$ földpát $>$ közet
- kvarc \geq csillám (~90% biotit) $>$ földpátok $>$ közetszemcse

A törmelékszemcsék közül uralkodó mennyiségben a kvarc van jelen. A csillámok jelentős mennyiségben szerepelnek, zömük biotit, sajátos hatszöges átmetszetű alakjuk van. Méretük változó, megfigyelhetők a kisméretű (0,1–1,5/0,5–2 mm) és a nagyméretű (0,5–4 mm) szemcsék is. A törmelékszemcsék között nagy mennyiségben szerepel a földpát is.

3. Döntő mennyiségben muszkovitot (csillámot) tartalmazó minták (2 darab), amelyekben a törmelékszemcsék gyakorisági sorrendje a következő:

- kvarc $>$ csillámok $>$ földpátok $>$ közettörmelék
- kvarc $>$ csillámok \gg közetszemcse (magma/metamorf) $>$ földpátok

Mindkét mintában legnagyobb mennyiségben a kvarc szerepel, méretük 0,5–1 mm. A nagy arányban előforduló csillámok szinte kivétel nélkül fehér csillámok, főleg muszkovitot tartalmaznak. A biotit és a muszkovit egyenlő arányban is előfordulhat a közetben.

A közettani vizsgálatokból levonható, hogy a kerámatörredékekben nagy mennyiségben kvarc, vulkánikus eredetű anyag, csillámos anyag (biotit és muszkovit), földpát és közettörmelék található. Az 1. és 2. csoport között erős átfedés figyelhető meg. A vizsgálat lényeges megállapítása, hogy a csoport mintáiban megjelenő egyes szemcsetípusok jellegzetességei nem fedezhetők fel a lelőhely közvetlen földtani környezetében, tehát a soványításra használt csillámos anyag idegen eredetű. Emellett a biotit alakja (hatszögletes átmetszetű), nagy mennyisége és nagy szemcsemérete vulkanikus eredetre utal.

A telepen sok kerámiasalak-darab került elő [7. tábla 5].⁶⁰ Fintor Krisztián megvizsgálta a kerámiákban található buborékhólyag-üregeket, a szemcsék szerkezete és morfológiai megjelenése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a bennünk található üregek mérete rokonítható a kerámia-salakanyagokéval, de ennek alátámasztásához vékonycsiszolatok készítése szükséges.

8. A csillámos anyaggal soványított kerámia készítési helyének kérdése

A sándorfalvi telepen biztosan készítettek kerámiát, ezt támasztja alá a lelőhelyen feltárt edényégető kemence,⁶¹ a gödrökből előkerült kerámiasalak-darabok és a rontott, deformálódott,

⁶⁰ MFM ltsz.: 82.9.126, 82.9.445, 83.1.112, 83.1.133, 83.1.246.

⁶¹ Az edényégető kemencéről bővebben lásd VOROS 1982; VOROS 1987a.

szürke, gyorskorongolt edénytöredékek.⁶² Kérdésként merül fel, hogy a csillámos anyaggal soványított kerámiákat helyben, a telepen állították-e elő. Két alternatíva lehetséges: helyben készítették és a soványítóanyagokat importálták az előállításához, vagy a késztermékeket szállították a telepre.⁶³ A helyben készítés mellett szól a feltárt edényégető kemence megléte, és a hozzá kapcsolható gödrökből és két házból előkerült csillámos anyaggal soványított kerámiák szóródása [2. tábla]. Véleményem szerint ez még nem támasztja alá a helyben készítést, de nem is zárja ki azt. A kerámatöredékek díszítésének vizsgálatánál felfedeztem olyan díszítési kombinációkat, amelyeknek párhuzamait más lelőhelyeken nem találtam meg. Feltételezhető, hogy a sándorfalvi telepen készült kerámia sajátos vonásai lehetnek [7. tábla 1–2]. A másik érv, ami a helyi előállítást támaszthatja alá, hogy a telep leletanyagában megtalálható egy darab kvarc és sok földpátból álló jól foliált gránit gneisz⁶⁴

Nem zárható ki az sem, hogy a kerámiákat importként szállították a telepre. Ennek legfőbb érve az, hogy a soványításra használt csillámos anyag a lelőhely közvetlen térségében nem fordul elő. Másrésről a Körös, a Tisza és a Maros folyók vidékén található késő szarmata telepek leletanyagában azonos díszítési kombinációk figyelhetők meg ezen kerámiafajtán, tehát előfordulhat az is, hogy a környék másik telepén készülhettek a vizsgált kerámiák, vagy ezek is importból származhattak. Ismertek olyan késő szarmata telepek, amelyek leletanyagában csillámos anyaggal soványított kerámia van, és a lelőhelyen edényégető kemencéket is feltártak.⁶⁵ Ha a készterméket szállították a telepre, akkor további kérdések vetődhetnek fel: hol készültek ezek a kerámiák, kik készítették, és milyen úton kerültek az ismert lelőhelyekre? Megválaszolatlan kérdésként merül fel jelenleg az is, hogy a törékeny kerámiatárgyakat milyen módon tudták a telepekre szállítani. Nem hanyagolható el az a kérdéskör sem, hogy a 4. század végén megindult népmozgások kapcsolatba hozhatók-e a késő szarmata telepeken előkerült új kerámiatípusokkal.⁶⁶

9. A csillámos anyaggal soványított kerámia keltezésének kérdése

A szakirodalom alapján a 4. század végén jelentek meg a csillámos, kézikorongolt edények a szarmata leletanyagban.⁶⁷ A kutatás általánosan elfogadja, átveszi ezt a keltezést, azonban néhány lelőhely kapcsán felvetődik a korábbra való datálás lehetősége.⁶⁸ Párducz Mihály a kézikorongolt kerámiák megjelenésének időpontját Hódmezővásárhely–Fehértó

⁶² A fazekasműhely felépítéséhez és működtetéséhez nélkülözhetetlen a jó minőségű nyersanyag, és ennek az előkészítéséhez, megformálásához víz szükséges. A telepen, a műhely környékén több, amorf formájú agyagkinyerő gödörkomplexum került elő, emellett a felszínhez közel 1–3 m mélyen ásványi anyagok és 1–2 m mélységben talajvíz található (VÖRÖS 1982, 27–28).

⁶³ VÖRÖS 1982, 29, 32.

⁶⁴ Annak eldöntéséhez, hogy a kerámiákban meghatározott csillámos soványítóanyag az ilyen típusú kőzetből származhat-e, vékonycsiszolatok készítésére lenne szükség. Meglátásom szerint a további kutatáshoz feltétlenül szükséges a telepen előkerült kerámiasalak-darabok és a csillámos anyaggal soványított kerámiák vékonycsiszolat-vizsgálatának elvégzése és összehasonlítása, mert esetleges megegyezésük eldöntené a helyben készítés kérdését.

⁶⁵ Például Nagymágocs–Paptanya (VÖRÖS 1984, 21); Makó–Dáli-ugár M43, 40. lh. (BENEDEK–BENE–BENEDEK 2015, 205; SÓSKUTI 2016, 77–78; BENEDEK–PÓPITY–SÓSKUTI 2016); Timișoara–Freidorf (Románia, MARE–TÂNASE–DRAȘOVEAN 2011, 119; 136–137; GRUMEZA 2016, 74–75). Meg kell jegyezni, hogy a legtöbb esetben nem ismert, hogy milyen kerámiákat égettek ezekben a kemencékben. Bővebben lásd ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–MÉRAI 2011.

⁶⁶ VÖRÖS 1982, 32–33.

⁶⁷ VADAY 1984, 31.

⁶⁸ BENEDEK–PÓPITY–SÓSKUTI 2016.

leletanyagában a 3. századra határozta meg, amely véleménye szerint esetleg a 4. századba is átnyúlhatott.⁶⁹ Vaday Andrea Hódmezővásárhely–Fehértó telep datálását megcáfolta.⁷⁰ Újabban Benedek András, Pópitý Dániel és Sósuti Kornél Makó–Dáli-ugar M43, 40. lelőhely leletanyaga kapcsán felvetették annak a lehetőségét, hogy a kavicsos, csillámos-kőzuzalékos kerámia esetleg a 4. század elején jelenhetett meg.⁷¹

A mai tudásunk szerint bizonyosan állítható, hogy ez a kerámiafajta a szarmata kor késői időszakában éli a virágkorát, mivel leletkörnyezetükben leggyakrabban a késő szarmata és a hun kori tárgytypusokkal együtt fordul elő. A csillámos anyaggal soványított kerámiák mellett a lelőhelyeken megtalálhatók a szürke, besimított figurális típusok,⁷² a meredek falú talak,⁷³ a kannelúrával díszített edények⁷⁴ és a kései idősakra jellemző korsók,⁷⁵ főleg a speciális kiöntőcsöves fajták.⁷⁶ A lelőhelyek egy részének leletei között késő római mázas kerámia⁷⁷ és üvegpoharak is fellelhetők.⁷⁸ A késő szarmata csillámos kerámia időrendje szempontjából elsődlegesek a környezetükben előkerülő késő római lelettípusok. A szarmata Barbaricumban előkerült legtöbb mázas edény készítésének ideje a 380-as évek utánra datálható.⁷⁹ Újabban a kutatás a késő szarmata lelőhelyeken ritkán előforduló kétoldalas, összetett csontfésűket⁸⁰ is a késő római exportcikk közé sorolja.⁸¹

A Sándorfalva–Eperjesen feltárt telep használata a 4. század végére, 5. század elejére keltezhető.⁸² A telep időrendjét a csillámos kerámia meglétén kívül alátámasztják a következő leletek: két zöld mázas edénytöredék,⁸³ egy barna⁸⁴ és két zöld mázas római dörzstál töredéke,⁸⁵ valamint kései üvegpoharak töredékei.⁸⁶ Emellett megtalálható a leletek között egy

⁶⁹ PÁRDUZ 1952, 41.

⁷⁰ Bővebben lásd VADAY 1984, 40.

⁷¹ BENEDEK–PÓPITY–SÓSKUTI 2016.

⁷² Bag–Újtelep (VADAY 1985, 25, 2. kép, 3. kép); Tiszaföldvár–Téglagyár (ÁCS 1992, 103); Kiskundorozsma–Nagyszék (PINTYE–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2004, 221, 5. kép 1; 5. kép 2a–c); Szőreg–Iván téglagyár (ÁCS 1992, 99, I. tábla 7); Bordány–Mező-dűlő (VÖRÖS 1987, 20)

⁷³ Bag–Újtelep (VADAY 1985, 25, 1. kép 2; 5. kép 1); Szőreg–Iván téglagyár (ÁCS 1992, 99, II. tábla 1–3); Tiszaföldvár–Téglagyár (VADAY 1985, 25, 5. kép 2; ÁCS 1992, 102); Orosháza–Szénási út (RÓZSA 2000, 88, 17. kép 6–10); Szeged–Algyő (KÖHEGYI–VÖRÖS 1992, 82, 86, 6. tábla 7.)

⁷⁴ Kiskundorozsma–Kistemplomtanya (VÖRÖS 1988, 13–14, 3. kép, 9. kép)

⁷⁵ Balástya–Vilmaszállási-csatorna (SÓSKUTI 2010, 173, 2. kép 10); Kiskundorozsma–Nagyszék (PINTYE–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2004, 222, 7. kép 2); Tápé–Széntégláégető (VÖRÖS 1992, 23, XIV. tábla 1, XI. tábla 3); Bag–Újtelep (VADAY 1985, 25, 1. kép 7.)

⁷⁶ Kiskundorozsma–Nagyszék (PINTYE–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2004, 223, 8. kép 3a–c)

⁷⁷ Szőreg–Iván téglagyár (ÁCS 1992, 103); Tiszaföldvár–Téglagyár (ÁCS 1992, 103); Bag–Újtelep (VADAY 1985, 25, 1. kép 1); Kiskundorozsma–Nagyszék (PINTYE–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2004, 223); Szeged–Algyő (KÖHEGYI–VÖRÖS 1992, 108, 24. kép); Bordány (VÁRI 2011, 98, 4. kép); Felgyő–Kettőshalmi-dűlő (SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2014, 66, 73–74, 15. kép 1–4.)

⁷⁸ Szőreg–Iván téglagyár (ÁCS 1992, 103); Orosháza–Szénási út (RÓZSA 2000, 95, 16. kép 5); Balástya–Vilmaszállási-csatorna (SÓSKUTI 2010, 181, 4. kép 15); Tiszaföldvár (HORVÁTH–VADAY 2005, 108; Taf. 19, 7.)

⁷⁹ VÁRI 2011, 108.

⁸⁰ Kiskundorozsma–Nagyszék (PINTYE–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2004, 223, 8. kép 4.)

⁸¹ PINTYE 2009, 184.

⁸² VÖRÖS 1985, 153; PINTYE 2009, 184, 189.

⁸³ Az egyik példány az 1. kútból (MFM ltsz.: 83.1.186; VÁRI 2011, 100, 1. tábla 1), a másik a 207. gödörből (MFM ltsz.: 83.1.104; VÁRI 2011, 100, 2. tábla 2) került elő.

⁸⁴ A 147. kútból került elő (MFM ltsz.: 82.9.434; VÁRI 2011, 100, 1. tábla 5.)

⁸⁵ Az egyik példány a 197. gödörből (MFM ltsz.: 83.1.25), a másik a 197. gödörből (MFM ltsz.: 83.1.105) került elő.

⁸⁶ VÖRÖS 1982, 29.

kétoldalas, több részből álló, díszítetlen csontfésű töredéke is.⁸⁷ Továbbá a kései időszakra való keltezését erősíti a telephez tartozó temető használatának ideje, amelynek sírjai egyértelműen a 4. század végére, 5. század elejére datálhatók.⁸⁸

A csillámos anyaggal soványított kerámiák a hun, a gepida és a longobárd leletanyagban nem lelhetők fel.⁸⁹ A dél-alföldi avar leletanyagban is idegen.⁹⁰ Érdekességként megemlítendő, hogy az Árpád-korban a borsodi kerámiáknál csillámos-kavicsos soványítást alkalmaztak, amelyekből szintén főzőfazekakat készítettek. A fazekasok a helyi folyóvízi agyag-os-homokos és csillámos üledéket használták fel az edények nyersanyagául.⁹¹

10. Összegzés

A sándorfalva–eperjesi késő szarmata település leletanyagában jelentős számban jelen van a 4. század végén megjelent új típusú csillámos anyaggal soványított, kézikoronon formált kerámia. A leletanyag legnagyobb részét az egykori főzőfazekak töredékei alkotják. Soványítóanyagként csillámos anyagot, fehér kötőrmeléket és kavicsot használtak fel, amelyek által növelték az edények hőtartó és hőtűrő tulajdonságát. A töredékek színében a barna dominált. A kerámiák díszítése során kétféle technikát használtak, a bekarcolást és a benyomkodást. A leggyakoribb díszítési mód a bekarcolt hullámvonalkötegek és az egyenes vonalkötegek együttes használata az edények vállán. A sándorfalvi csillámos anyaggal soványított kerámiák párhuzamai a lelőhely tágabb környezetében fellelhetők.⁹² A telep kedvező földrajzi helyzete és természeti adottságai lehetővé tették a kerámia előállítását, ezt a lelőhelyen feltárt edényégető kemence is alátámasztja. A csillámos anyaggal soványított edények helyben készítése kérdéses, mert a soványításra használt csillámos anyag helyben nem található meg, ezt a közéleti vizsgálatok eredményei igazolták. A típus készítésének helye csak feltételezhető, ugyanis ha ezeket helyben készítették, akkor a soványítóanyagokat importálni kellett, de az sem zárható ki, hogy az edényeket késztermékként szállíthatták a telepre. A helyben készítés kérdését eldönthetné a kerámiatöredékek soványítóanyagában található buborékhólyag-üregek és a telepen található kerámiasalak összetételének esetleges meg egyezése. A csillámos anyaggal soványított kerámia készítési helyének kérdésköre, a tágabb keltezési lehetősége további kutatásokat és vizsgálatokat igényel. A jelenlegi adataink szerint a kerámiatípus térbeli elterjedése alapján feltételezhető, hogy gyártásuk központja vagy előállításuk műhelyei erősen koncentrálódnak a Körös, a Tisza és a Maros folyók vidékére.

⁸⁷ VÖRÖS 1982, 30; PINTYE 2009, 189, 169, 5. kép 2; MFM ltsz.: 82.9.561.

⁸⁸ Bővebben lásd VÖRÖS 1981; VÖRÖS 1985.

⁸⁹ B. Tóth Ágnes szívélyes szóbeli közlése.

⁹⁰ Pópity Dániel szívélyes szóbeli közlése.

⁹¹ SZILÁGYI 2013, 802.

⁹² Elkészítettem e kerámiafajta elterjedési térképét, azonban nem feledeztem meg arról a tényről, hogy jelenleg még sok a közéletlen leletanyag, amelynek jövőbeli feldolgozása módosíthatja a most kialakult képet [3. tábla]. A térkép jól mutatja, hogy a kerámiák lelőhelyei a Körös, a Tisza és a Maros folyók vidékén sűrűsödnek. Véleményem szerint a lelőhelyeknek ezen koncentrálódása nem magyarázható a kutatottság egyenetlenségével.

IRODALOM

- ÁCS 1992 = Ács Cs.: Megjegyzések a késő szarmata kerámia kérdéséhez. *JAMÉ* 30–32: 1987–1989 (1992), 97–112.
- BALOGH 2001 = Balogh Cs.: Késő szarmata telep feltárása Dusnokon. A szarmata kori füstölőkről. In: „Együtt a Kárpát-medencében.” *A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összefüvetele. Pécs, 1996. szeptember 27–29.* Szerk.: Kiss M.–Lengvári I. Pécs 2001, 27–33.
- BALOGH–LÖRINCZY 2010 = Balogh Cs.–Lőrinczy G.: Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszán, Pusztaszertől Algyőig. In: *Pusztaszertől Algyőig.* Szerk.: Lőrinczy G. [MFMÉ–MonArch 2.] Szeged 2010, 9–147.
- BENEDEK–BENE–BENEDEK 2015 = Benedek-Bene Zs.–Benedek A.: Szarmata edényégető kemencék az M43 autópálya nyomvonalán. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6.* 1. kötet. Szerk.: Türk A.–Balogh Cs.–Major B. Budapest–Esztergom 2015, 205–225.
- BENEDEK–PÓPITY–SÓSKUTI 2016 = Benedek A.–Pópity D.–Sóskuti K.: Késő szarmata telep-részlet a Makót elkerülő út területéről (M43, 29. lelőhely). Kézirat. Szeged 2016.
- BUGARSKI 2012 = Bugarski, I.: Occupation of the South Pannonian soil during late Antiquity and the Migration period: Šajkaška revisited. In: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration.* Ed.: Ivanišević, V.–Kazanski, M. Paris–Beograd 2012, 11–34.
- FODOR 1981 = Fodor I.: A sándorfalva–eperjesi honfoglalás kori temető. *MKCsM* 1981, 47–50.
- GALÁNTA 1981 = Galánta M.: Beszámoló a sándorfalva–eperjesi ásatás eredményeiről. *MKCsM* 1981, 17–23.
- GALÁNTA 1985 = Galánta M.: Előzetes jelentés a sándorfalva–eperjesi szkíta kori temető feltárásáról. *MFMÉ* 1982–83/1 (1985), 115–128.
- GALLINA 2000 = Gallina Zs.: Tüzelőberendezések egy szarmata településen (Kecskemét–Belsőnyír, M5 autópálya 52/E lelőhely). In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája.* Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. Szeged 2000, 35–46.
- GRUMEZA–URSUȚIU–COPOS 2013 = Grumeza, L.–Ursuțiu, A.–Copolos, G.: *Arad „barieră”. Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică.* Cluj-Napoca 2013.
- GRUMEZA 2016 = Grumeza, L.: Post Roman and Sarmatian Pottery Workshops in Banat, Between the End of the 3rd– Beginning of the 5th Century AD. *EphNap* 26 (2016), 67–106.
- HORVÁTH–VADAY 2005 = Horváth, F.–Vaday, A.: *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Ungarn Band I. Komitat Szolnok.* Budapest 2005.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–MÉRAI 2011 = Istvánovits, E.–Kulcsár, V.–Mériai, D.: Roman Age Barbarian Pottery Workshops in the Great Hungarian Plain. In: *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums.* Hrsg.: Bemann, J.–Hegewisch, M.–Meyer, M.–Schmauder, M. Bonn 2011, 355–369.
- ISTVÁNOVITS–PINTYE 2011 = Istvánovits E.–Pintye G.: Az alföldi Barbaricum mécsesei. *JAMÉ* 53 (2011), 83–111.

- KÖHEGYI-VÖRÖS 1992 = Köhegyi M.–Vörös G.: 3–4. századi temető és 4–5. századi település Szeged–Algyőn. *MFME* 1989/90–1 (1992), 63–116.
- KÖHEGYI-VÖRÖS 2011 = Köhegyi M.–Vörös G.: *Madaras-Halmok Kr.u. 2–5. századi szarmata temető*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2011.
- MASEK 2012 = Masek Zs.: Kora népvándorlás kori települések kutatása Rákóczipfalva–Bagi-földek 5.-8.-8A. lelőhelyek területén. In: *Hadak útján XX. Népvándorlaskor Fiaatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 43–59.
- MARE-TĂNASE-DRAȘOVEAN 2011 = Mare, M.–Tănase, D.–Drașovean, F.: *Timișoara–Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*. Cluj-Napoca 2011.
- MĂRGINEAN-BĂCUEȚ-CRIȘAN 2015 = Mărginean, F.–Băcuet-Crișan, D.: Archaeological Discoveries from the Period of the Dark Millenium in Felnac “Complexul Zootehnic” (Arad County). *Ziridava* 29 (2015), 215–226.
- MEDGYESI 1989 = Medgyesi P.: Szarmata kori település a Doboz–Homokgödöri táblán. *BMMK* 14 (1989), 85–114.
- MEDGYESI-PINTYE 2006 = Medgyesi P.–Pintye G.: A Békéscsaba–Felvégi-legelő lelőhelyről származó késő szarmata kori csontfésű és kapcsolatai. *BMMK* 28 (2006), 61–98.
- MÉSZÁROS-PALUCH-SÓSKUTI-SZ. WILHELM 2007 = Mészáros P.–Paluch T.–Sóskuti K.–Sz. Wilhelm G.: Régészeti kutatások Felgyő határában. *MKCsM* 2006 (2007), 121–134.
- PÁRDUCZ 1935 = Párducz M.: Adatok az Alföld római kori kerámiajához. *Dolg* 11 (1935), 175–203.
- PÁRDUCZ 1938 = Párducz M.: Római kori lelőhely Hódmezővásárhelyen a Solt–Paléban. *Dolg* 14 (1938), 90–123.
- PÁRDUCZ 1939 = Párducz M.: Római kori telep Makó mellett. *Dolg* 15 (1939), 133–145.
- PÁRDUCZ 1941 = Párducz M.: Szarmata kori telep és temető Földeákon. *Dolg* 17 (1941), 91–107.
- PÁRDUCZ 1942 = Párducz M.: Őskori és szarmata kori telep Hódmezővásárhely határában. *Dolg* 18 (1942), 113–127.
- PÁRDUCZ 1943 = Párducz M.: Szarmata kori telep Hódmezővásárhely–Kopáncson. *Dolg* 19 (1943), 164–171.
- PÁRDUCZ 1952 = Párducz M.: Adatok a magyarországi szarmaták társadalomtörténetéhez. *ArchÉrt* 79 (1952), 39–47.
- PINTYE 2009 = Pintye G.: A Kárpát-medencei szarmata települések csontfésűi. *ArchÉrt* 134 (2009), 165–195.
- PINTYE-SÓSKUTI-SZ. WILHELM 2004 = Pintye G.–Sóskuti K.–Sz. Wilhelm G.: A kiskundorozsma-nagyszéki szarmata település legkésőbbi fázisa (Előzetes jelentés). *MKCsM* 2003 (2004), 215–234.
- PÓPITY 2015 = Pópity D.: Egy szarmata füstölőkomplexum Szeged–Tápé, Algyő külterület lelőhelyén. *MFME Új folyam* 2 (2015), 67–90.
- RÓZSA 2000 = Rózsa Z.: Késő szarmata teleprészlet Orosháza északi határában. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciája 10.* Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. Szeged 2000, 79–124.
- RÓZSA 2002 = Rózsa Z.: Avar kori teleprészlet Kardoskúton. *BMMK* 23 (2002), 115–143.

- RÓZSA 2005 = Rózsa Z.: Szarmata telep- és temetőrészlet Békéssámson Erdőháti-halom lelőhelyen. *SzKMÉ* 7 (2005), 49–84.
- SÓSKUTI 2005 = Sóskuti K.: Szarmata településrészlet Kiskunfélegyháza–Pap-dűlőben. *SzKMÉ* 7 (2005), 235–272.
- SÓSKUTI 2010 = Sóskuti K.: Szarmata településleletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszáról, Pusztaszertől Algyőig. In: *Pusztaszertől Algyőig*. Szerk.: Lőrinczy G. [MFMÉ–MonArch 2.] Szeged 2010, 171–191.
- SÓSKUTI 2015 = Sóskuti K.: Gyermekmaradványok az alföldi szarmaták településein. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6.* 1. kötet. Szerk.: Türk A.–Balogh Cs.–Major B. Budapest–Esztergom 2015, 341–358.
- SÓSKUTI 2016 = Sóskuti K.: Középső bronzkori, szarmata, avar-, Árpád-kori településnyomok, valamint szarmata és avar kori temetkezések Makó Dáli-ugarról. *RKM* 2011–2014 (2016), 76–96.
- SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2014 = Sóskuti K.–Sz. Wilhelm G.: Felgyő–Kettőshalmi-dűlőben (20/77, Nr. 85. lelőhely) feltárt szarmata településrészlet római eredetű leletanyaga. *MFMÉ Új folyam* 1 (2014), 61–99.
- SZILÁGYI 2013 = Szilágyi V.: Honfoglalás- és Árpád-kori kerámia anyagvizsgálata Északkelet-Magyarországról I. (Borsod, Karos). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L.–Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 799–816.
- VADAY 1982 = Vaday, A.: Bemerkungen zur Frage der eingeglietteten Keramik mit figuraler Verzierung. *MittArchInst* 10–11:1980–81 (1982), 121–130.
- VADAY 1984 = H. Vaday A.: Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön. *MFMÉ* 1980–81/1 (1984), 31–42.
- VADAY 1985 = H. Vaday A.: A bagi lelet. Újabb adat a későszarmata besimított kerámia kérdéséhez. *ArchÉrt* 112 (1985), 25–35.
- VADAY 1996 = Vaday, A.: Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. In: Vaday, A.–Bartosiewicz, L.–Berecz, K.–Choyke, A. M.–Medzichradzsky, Zs.–Pusztai, S.–Székely, B.–Vicze, M.–Vida, T.: *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133. (Békés County Microregion)*. Ed. Bökönyi, S. [Archaeolingua 2.] Budapest 1996, 51–305.
- VADAY et al. 1999 = Vaday A.–Bánffy E.–Bartosiewicz L.–T. Biró K.–Gogáltan, F.–Horváth F.–Nagy A.: *Kompolt-Kistér. (Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán.)*. [Heves Megyei Régészeti Közlemények] Eger 1999.
- VADAY–JANKOVICH–KOVÁCS 2011 = Vaday, A.–Jankovich B. D.–Kovács, L.: *Archaeological investigations in County Békés 1986–1992*. Budapest 2011.
- VADAY–RÓZSA 2006 = Vaday A.–Rózsa Z.: Szarmata telepek a Körös-Maros-közén 1. (Kondoros 124.lh.-Brusznyci-tanya). *SzKMÉ* 8 (2006), 89–130.
- VADAY–VÖRÖS 1980 = Vaday A.–Vörös I.: Szarmata település Kunszentmártonban. *SzMMÉ* 1980, 117–139.

- VÁRI 2011 = Vári A.: Néhány római mázas kerámia a Dél-Alföldön. *BMMK* 34 (2011), 93–122.
- VÖRÖS 1981 = Vörös G.: Későszarmata hunkori telep és temető Sándorfalva–Eperjesen. *MKCsM* 1981, 25–31.
- VÖRÖS 1982 = Vörös G.: Késő szarmata fazekasműhely Sándorfalva–Eperjesen. *MKCsM* 1982, 27–36.
- VÖRÖS 1985 = Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva–Eperjesen. *MFME* 1982–83/1 (1985), 129–172.
- VÖRÖS 1984 = Vörös G.: Késő szarmata-hunkori telep feltárása Nagymágocs–Paptanyán. *MKCsM* 1984, 18–22.
- VÖRÖS 1987a = Vörös, G.: A Late Sarmatian Pottery Kiln at Sándorfalva–Eperjes, Hungary. *MASCA Journal* 4 (1987), 185–189.
- VÖRÖS 1987b = Vörös G.: Késő szarmata-hun kori település emlékei Bordány határából. *MKCsM* 1986 (1987), 17–23.
- VÖRÖS 1988 = Vörös G.: Késő szarmata edénylelet Kiskundorozsma–Kistemplomtanya lelőhelyről. *MFME* 1987/1 (1988), 11–23.
- VÖRÖS 1992 = Vörös G.: Késő szarmata falu emlékei Tápé–Széntégláégető lelőhelyről. *MFME* 1991–92/1 (1992), 11–30.

TÁBLAJEGYZÉK

1. tábla: Lelelőhelylista: 1. Arad–Barrieră (GRUMEZA–URSUTIU–COPOS 2013, 37–41); 2. Bag–Újtelep (VADAY 1985); 3. Balástya–Vilmaszállási-csatorna (BALOGH–LÖRINCZY 2010, 27); 4. Békéscsaba–Féltéglételep lelőhely (MEDGYESI–PINTYE 2006); 5. Békéssámsón–Erdőháti-halom (RÓZSA 2005); 6. Bordány–Mező-dűlő (VÖRÖS 1987); 7. Doboz–Homokgödöri tábla (MEDGYESI 1989); 8. Dusnok–Izsákpuszta (BALOGH 2001); 9. Endrőd END0170. lh (VADAY–JANKOVICH B.–KOVÁCS 2011); 10. Felgyő–77. lh. (MÉSZÁROS–PALUCH–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2007); 11. Felgyő–Kettőshalmi-dűlő (20/77, Nr.85. lh.) (SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2014, 76); 12. Felnac (MĂRGINEAN–BĂCUEȚ–CRIȘAN 2015); 13. Földeák (PÁRDUZ 1941); 14. Gyoma, 133. lh. (VADAY 1996); 15. Hódmezővásárhely–Erzsébet (SÓSKUTI 2014, 346); 16. Hódmezővásárhely, Fehértó (PÁRDUZ 1952); 17. Hódmezővásárhely–Kopáncs 10. dűlő (PÁRDUZ 1943); 18. Hódmezővásárhely–Kopáncs 11. dűlő (PÁRDUZ 1942); 19. Hódmezővásárhely–Solt–Palé (PÁRDUZ 1938); 20. Kardoskút–Menesdorf-tanya (RÓZSA 2002); 21. Kecskemét–Belsőnyír, M5 autópálya 52/E lh. (GALLINA 2000, 43); 22. Kiskundorozsma–Kistemplomtanya (VÖRÖS 1988); 23. Kiskundorozsma–Nagyszék II. (PINTYE–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2004); 24. Kiskunfélegyháza–Pap-dűlő (SÓSKUTI 2005); 25. Kondoros 124. lh.–Brusnyicki-tanya (VADAY–RÓZSA 2006); 26. Kunszentmárton–Téglagyár (VADAY–VÖRÖS 1980); 27. Madaras–Halmok (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011); 28. Makó–Mikócsa-dűlő M43, 29. lh. (BENEDEK–PÓPITY–SÓSKUTI 2016); 29. Makó–Dáli–ugar M43, 40. lh. (BENEDEK–PÓPITY–SÓSKUTI 2016); 30. Makó–Vöröskereszt (PÁRDUZ 1939); 31. Nagymágocs–Paptanya (VÖRÖS 1998); 32. Oroszáza–Monor (VADAY 1984); 33. Oroszáza–Szénási út (RÓZSA 2000); 34. Óföldéak–Ürmös M43, 9–10. lh. (BENEDEK–PÓPITY–SÓSKUTI 2016); 35. Örménykút–Pusztá dűlő (VADAY 1984); 36. Pusztaszer–Csöngölei-oldal II. (BALOGH–LÖRINCZY 2010, 10–11); 37. Rákóczi-falva–Bagi-Földek 5–8–8A lelőhely (MASEK 2010); 38. Sándorfalva–Eperjes (VÖRÖS 1982); 39. Szeged–Algyó (KÖHEGYI–VÖRÖS 1992); 40. Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék (PINTYE–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2004); 41.

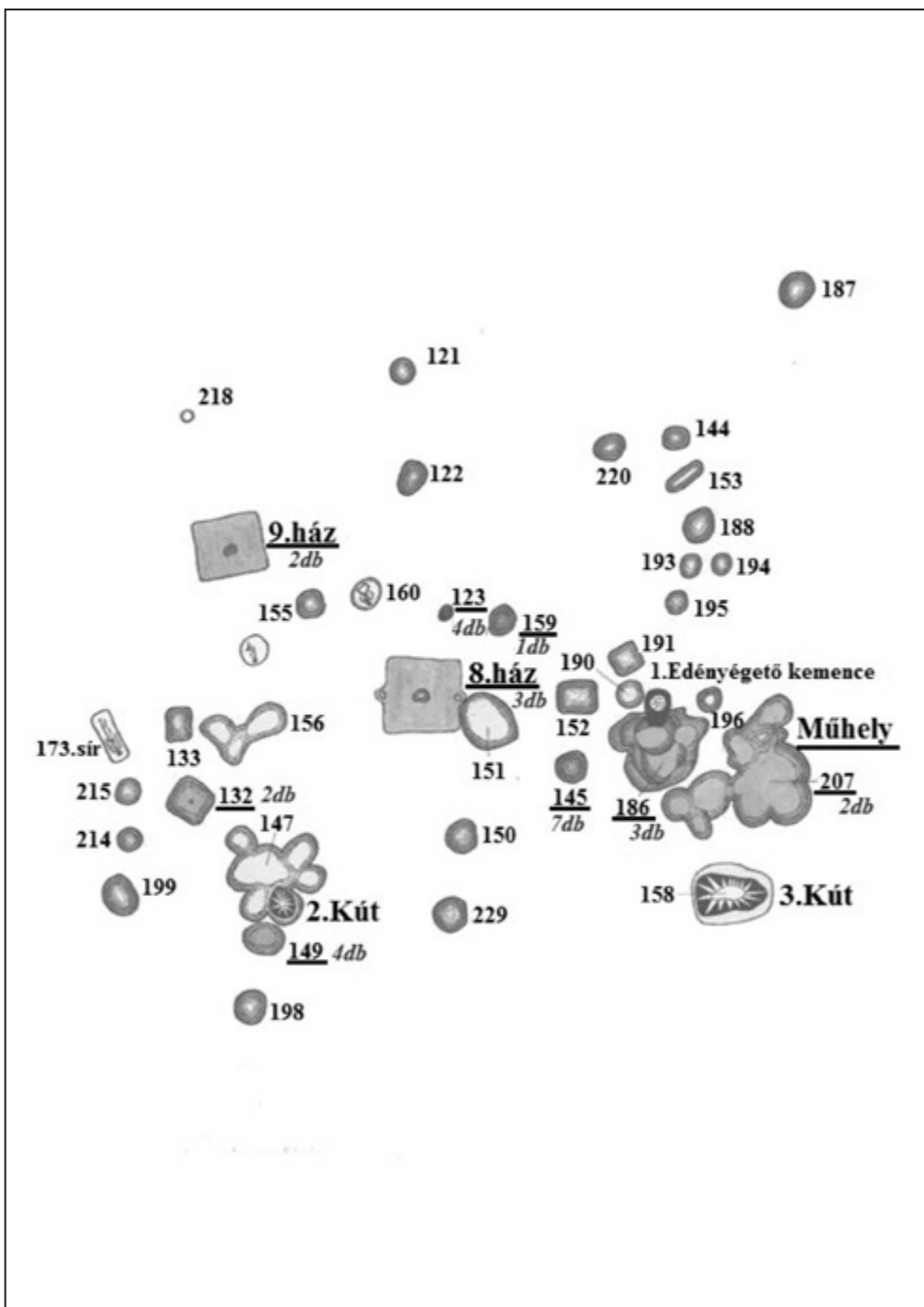
Szeged, Kiskundorozsma–Tóth János Dombja (BALOGH–LÓRINCZY 2010, 36); 42. Szeged–Tápé, Algyő SZBT 2. lh. (PÓPITY 2015); 43. Szőreg–Iván téglagyár (ÁCS 1992); 44. Tápé–Széntégláégető (VÖRÖS 1993); 45. Timișoara–Freidorf (MARE–TĂNASE–DRAȘOVEAN 2011); 46. Tiszaöldvár, téglagyár (VADAY 1984)

The analysis of the mica-gravel tempered pottery of the Late Sarmatian settlement Sándorfalva–Eperjes

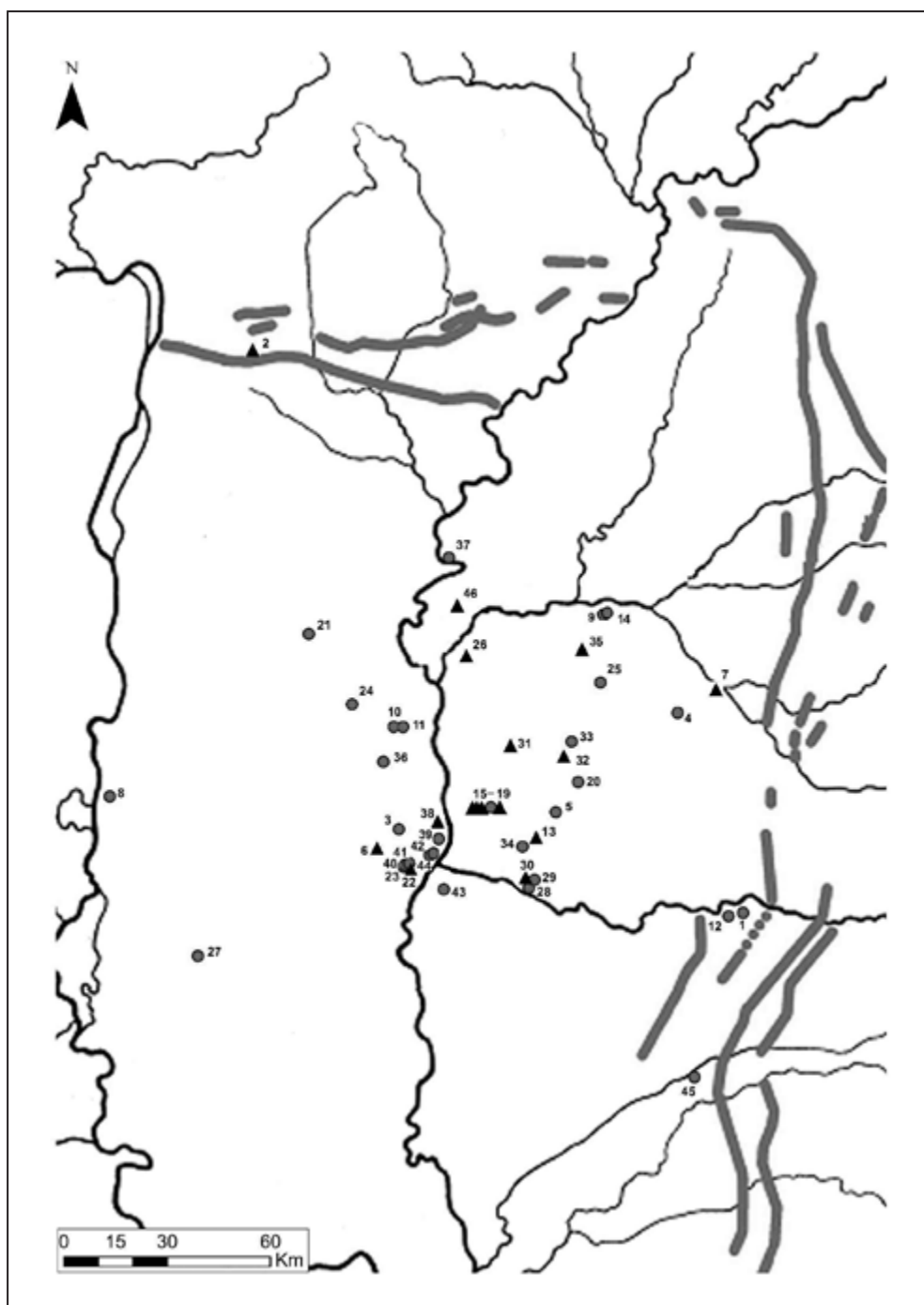
In the Late Sarmatian Period, at the end of the 4th and the beginning of the 5th century, mica-gravel pottery made on a hand-turned wheel appeared, which can be found in the material of the Late Sarmatian settlement excavated in Sándorfalva–Eperjes. In total, 161 pieces of mica-gravel tempered pottery fragments were dug up at the site. The findings mostly consist of the period's fragments of pots and also of cauldron, lid, lamp and two bowls.

The mica-gravel pottery was all made on a hand-turned wheel, except for the lid and the lamp. Most fragments are brown with black spots, but plain brown and plain black pottery fragments come in large number as well. Sand, mica, white stone debris and grits were used as tempering material. The reason for tempering with mica was probably to increase the ability of heat tolerance of pots, and the use of grits might have increased the heat-preserving ability of pots. The mica-gravel pots and cauldron fragment are decorated. The potters used two techniques to decorate the pots, incised and impressed decoration. The most typical kinds of adornment are rope-and-pulley style decoration, pottery with parallel wavy lines and the combinations of impressed motifs.

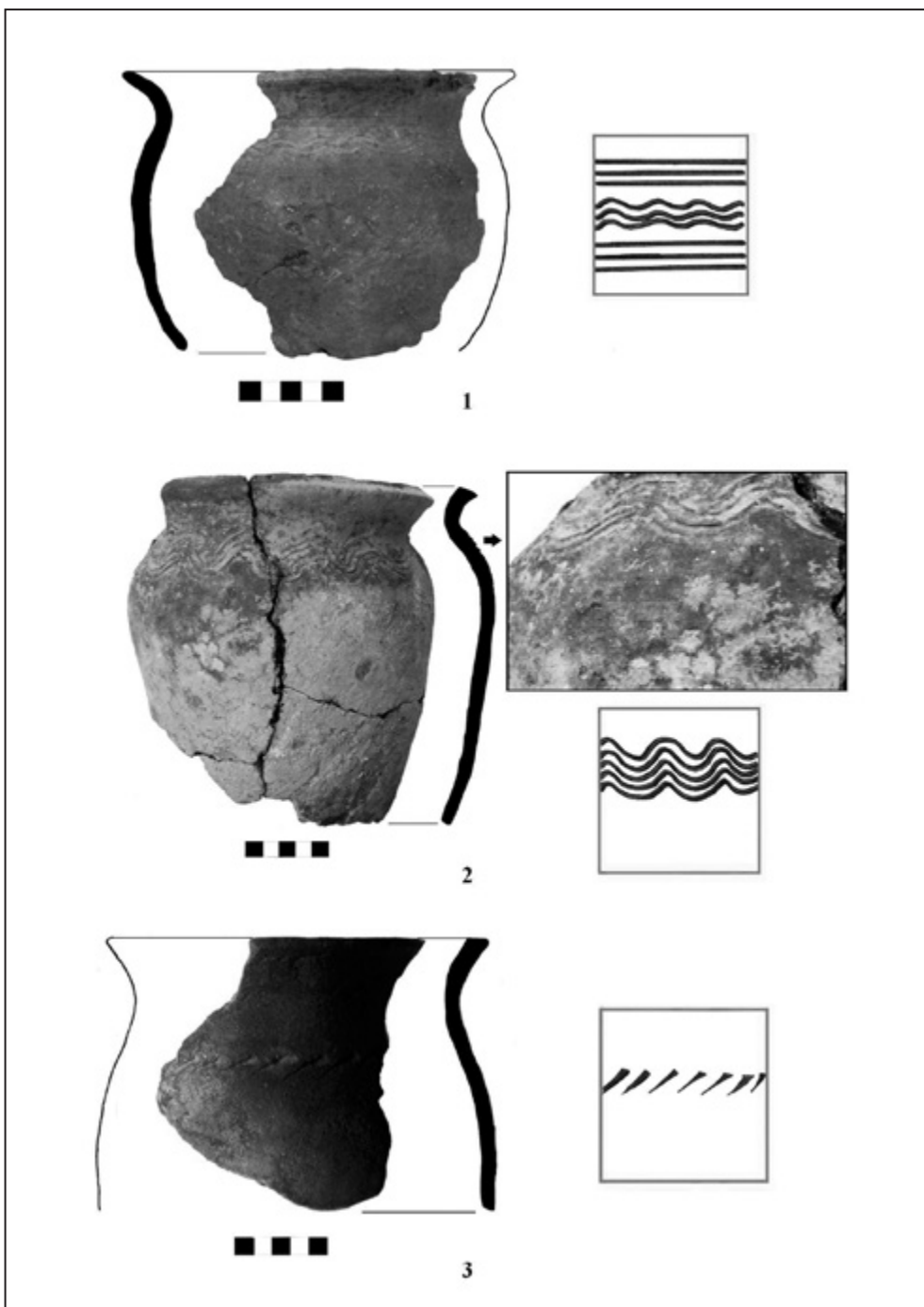
Pottery must have been made in the settlement of Sándorfalva–Eperjes, it is verified by the excavated ceramic workshop and the pottery kiln. However, it is not clear whether the mica-gravel pottery was made on the spot or the pots were taken to the site as end-products because the mica-gravel material used for tempering cannot be found in the immediate geological vicinity of the site, which is supported by petrographic examinations. According to the map of prevalence, the sites of mica-gravel tempered pottery become denser in the southern part of the Great Plain, and its manufacturing centres or workshops are heavily concentrated in the area of the Rivers Körös, Tisza and Maros.

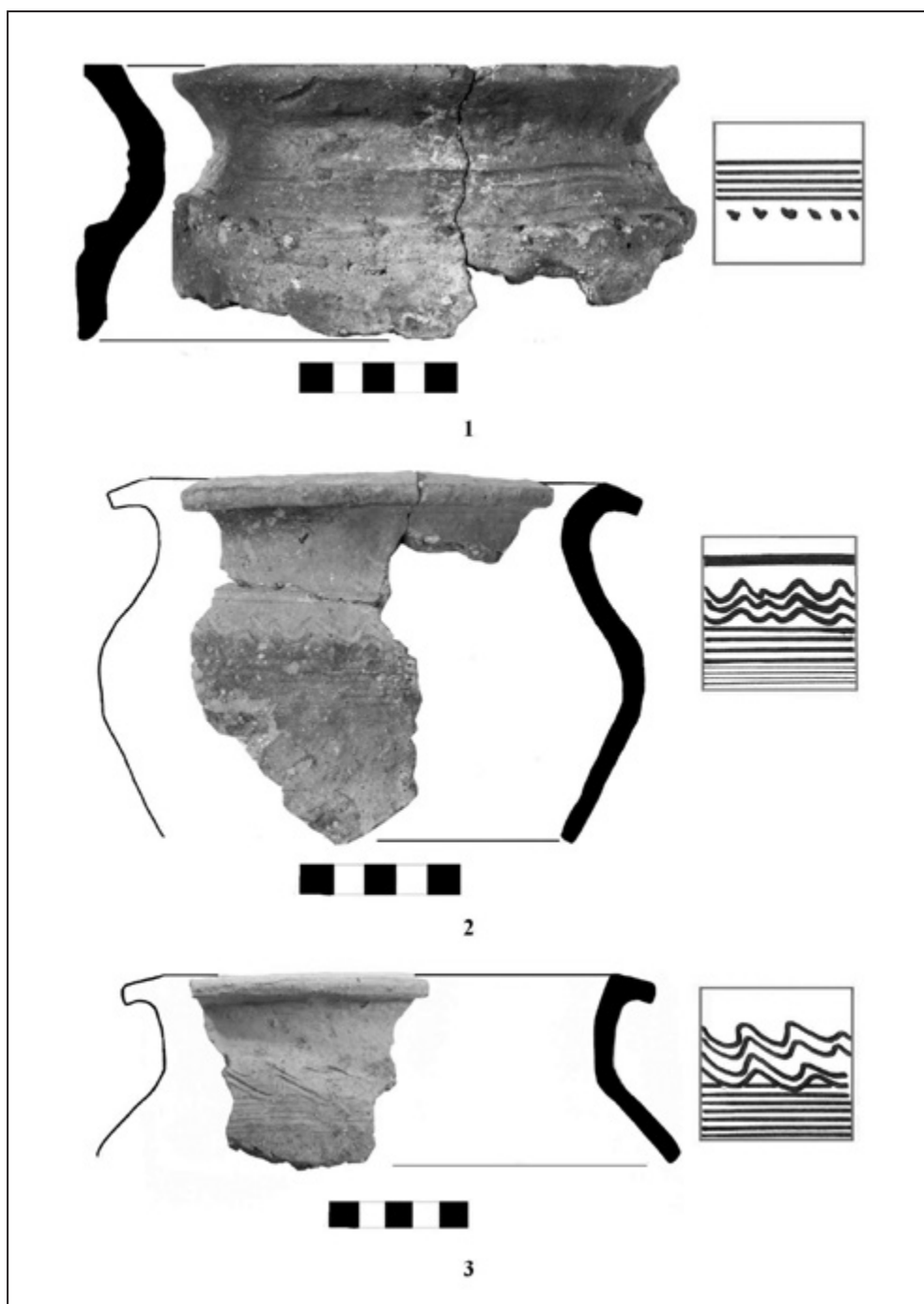
2. tábla: A sándorfalva–eperjesi fazekasműhely környéke, aláhúzással jelölve a csillámos anyaggal soványított kerámiát tartalmazó objektumokat

3. tábla: A csillámos anyaggal soványított kerámiák lelőhelyei.
1990 előtt publikált lelőhelyek: ▲; 1990 után publikált lelőhelyek: ●

4. tábla: Ívelt falú, vállában szélesedő, gömbölyű profilú perem-válltöredékek, teljes mintasorral

5. tábla: Szögletes falú, felső harmadában megtörő profilú perem-váltköredékek, teljes mintasorral

Peremtöredékek

1

2

3

4

5

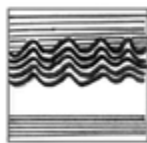
Váltöredékek

6

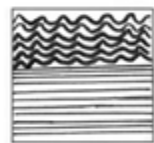
7

8

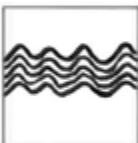
9

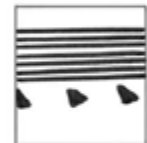
10

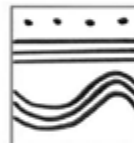
11

12

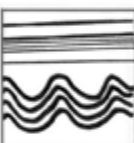
13

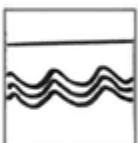
14

15

16

17

18

19

Oldaltöredékek

20

21

22

23

24

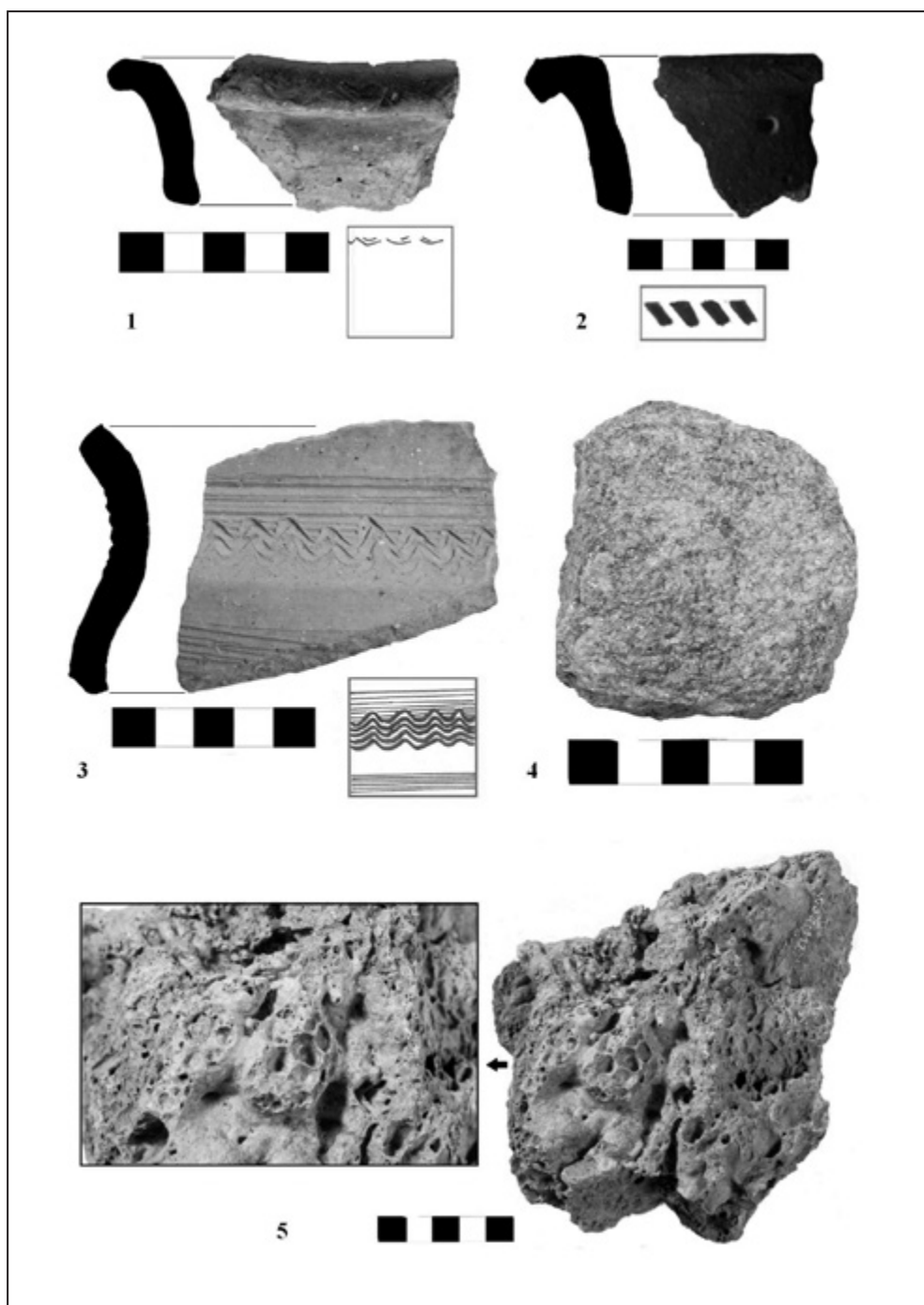

25

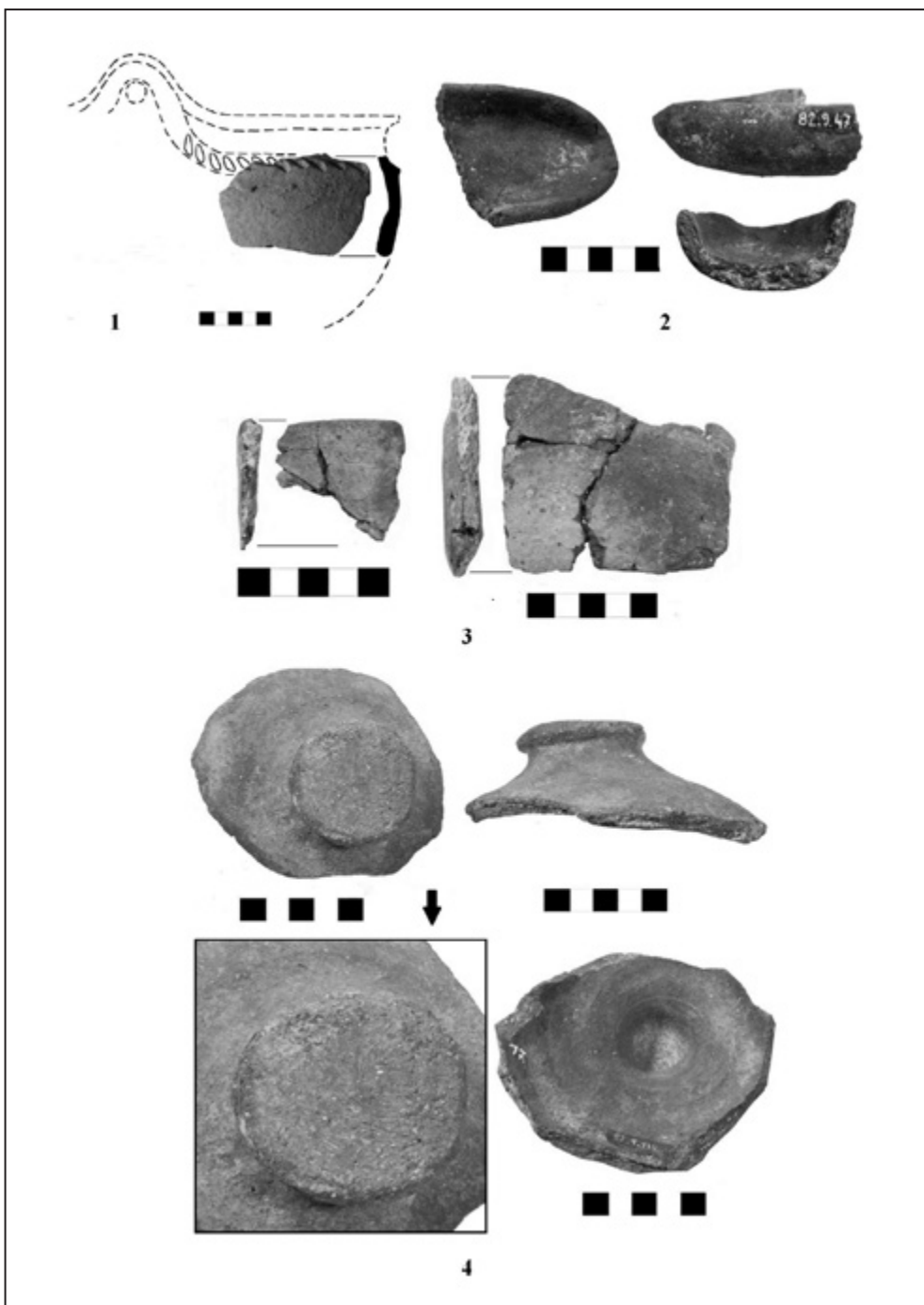

26

6. tábla: Töredékes mintasor

7. tábla: 1–3.: Fazéktörödékek; 4.: Gneisz; 5.: Kerámia salakdarab

8. tábla: 1.: Bográcstörredék; 2.: Mécsestörredék; 3.: Táltörredékek; 4.: Fedőtörredék

	Csillámos anyag	Csillámos anyag + fehér kötör- melék/ kerámiasalak	Csillámos anyag + zúzott kavics	Csillámos anyag + apró gömbö- lyű kavics	Csillámos anyag + fehér kötör- melék + zúzott kavics	Összesen
1. Barna színű	2 db	30 db	6 db	6 db	4 db	48 db
2. Barna színű, fekete foltos	12 db	22 db	15 db		4 db	53 db
3. Világosbarna színű	2 db	1 db	1 db			4 db
4. Világosbarna színű, fekete foltos	1 db	4 db				5 db
5. Külső oldalan barna, belső oldalan fekete színű	1 db		2 db			3 db
6. Vörösbarna színű		1 db		1 db		2 db
7. Külső oldalan vörösbarna, belső oldalan fekete színű		1 db				1 db
8. Fekete színű	2 db	29 db	5 db			36 db
9. Külső oldalan fekete színű, belső oldalan barna foltos		7 db				7 db
10. Fekete színű, néhol barna foltos		2 db				2 db
Összesen	20 db	97 db	29 db	7 db	8 db	Σ161 db

9. tábla: A lelőhely csillámos anyaggal soványított kerámiaanyagának
szín és soványítóanyag szerinti megoszlása

Az övcsüngős női sírok amulettjei a pannoniai langobard kori temetőkben

1. Bevezetés

Tanulmányomban a 6. század elején Pannonia területén megtelepedő langobard népességhez köthető temetők női és gyermeksírjaiból előkerült amulettek típusait és elterjedését vizsgálom. A gyűjtés a mai Magyarország dunántúli részén és Ausztria keleti felén feltárt, övcsüngőt viselő nők és gyermekek sírjaira terjedt ki, összesen huszonnégy közzétett temetőre. Munkámban azokat a lelettypusokat tárgyalom bővebben, amelyeket a Meroving-kor (5–8. század) régészeti kutatása kétségkívül óvó-védő, bajelhárító funkcióval bíró lelettypusként kezel, viszont nem minden esetben lehetünk tisztában azzal, hogy az adott személy milyen szereppel ruházhatott fel egy-egy viseleti elemet. A továbbiakban röviden ismertetem az övcsüngő szerepét, mint az amulettek és reprezentáció céljából viselt tárgyak gyűjtőhelyét. Ezek után térek rá az általam vizsgált temetőkben előkerült és amulettként meghatározott lelettypusok csoportosítására, elsősorban anyaguk és a lelet típusa szerint szétválasztva. Elsődleges célom volt az apotropaikus funkcióval bíró tárgyak azonosítása, ezek lehetséges szerepének meghatározása, többek között az antik előzményeik, illetve a Meroving-kori párhuzamaik alapján. Emellett fontosnak tartom meghatározni, hogy ezek milyen gyakran fordultak elő a temetőkben és melyik korcsoportra jellemzőek főként.¹

2. A germán öv- vagy amulettcsüngő

A Meroving-kor asszonyai és lányai számos, különböző gyakorlati funkcióval bíró, reprezentáció céljából viselt vagy amulettként² használt tárgyat helyeztek az öv- vagy amulettcsüngőjükre. A 6–7. században elterjedt viseleti mód a késő antik, mediterrán kultúrkörből került át a germán népekhez (langobardok, gepidák, türingek, alamannok, bajuvarok stb.).³ A csüngős öv a Meroving-kor kezdetén először egy, majd két különböző bőr- vagy

¹ Köszönettel tartozom elsősorban témavezetőmnek B. Tóth Ágnesnek (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) a segítségéért és tanácsaiért. Köszönöm Felföldi Szabolcsnak (tudományos munkatárs, SZTE BTK Régészeti Tanszék) a hasznos útmutatásait.

² Az amulett olyan szerves vagy szervetlen anyagból készült tárgy vagy viseleti elem, melyet az ember a test közelében tart vagy visel valamilyen módon mágikus vagy vallási okok miatt: betegségek gyógyítására, hogy szerencsét hozzon, általános védelmet nyújtson, vagy a veszélyeket hárítsa el (FREIRE-MARRECO 1908, 32). Birgit Dübner-Manthey szerint a Meroving-kori nőknél bármilyen tárgyat lehetett amulettként kezelni, melyet viselőjük mágikus erővel felruházott (DÜBNER-MANTHEY 1990, 68).

³ BÓNA et al. 1993, 128.

textilszalagból állt, ami a lábak között futott végig.⁴ A 6. századtól az övre került nagyfibulákat eleinte párosával viselték, viszont a későbbiekben már csak egy-egy fordult elő az övcsüngőn. A fibulák ekkorra már elvesztették gyakorlati funkciójukat és díszítő vagy rangjelző szereppel bírhattak a női viseletben.⁵ Ennek a lecsüngő végeire függesztve vagy az övön függő táskában viselték ékszereiket, amulettjeiket, szerszámaikat. A 6. század folyamán a bal combnál, a térd magasságában is viseltek egy szalagot, amelyre különböző jellegű, eltérő funkciójú tárgyakat helyeztek.⁶

A gyűjtésem során összesen 24 közzétett temetőből 234 női sírt elemeztem. Ezek közül 95 sír esetén volt adatolható, illetve a leletek jelenlétéből feltételezhető az övcsüngő viselete [1. tábla].⁷ A leletek ismertetése és elkülönítése szempontjából a Hans Losert által az altenerdingi (Németország) bajuvár temető feldolgozásakor alkalmazott csoportosítást követtem.⁸ Az első csoportba a csak gyakorlati szerepű tárgyak (szőröcsipesz, szűrőkanál, vaskés stb.), a második csoportba a díszfüggők és díszgyöngyök, a harmadikba a ténylegesen amulettként kezelhető leletek sorolhatók. A gyűjtés utáni feldolgozásra csak a ténylegesen amulettként meghatározható tárgyak kerültek, ebbe a második csoport egyes lelettípusai és a harmadik csoportba sorolható „beszélő amulettek” tartoznak, amelyeket az alábbiakban tárgyalok [2–4. tábla].

3. A pannoniai langobard kori övcsüngő amulettjei

3.1. Díszfüggők és díszgyöngyök

A csoportba azokat a leleteket soroltam, amelyeket anyaguk miatt ruházhattak fel óvó-védő funkcióval [5. tábla]. A csoport tárgy típusait tekintve számolnunk kell azzal, hogy ezek nem feltétlenül amulettként kezelendők, hanem díszítő, illetve rangjelző funkciójuk, szerepük miatt kerültek az övcsüngőre, vagyis biztosan nem eldönthető a halotti viseletben vagy az elhunyt életében betöltött szerepe.

A hegyikristály gyógyító erejéről már idősebb Plinius (Caius Plinius Secundus, Kr. u. 23–79) is megemlékezett *Természetről* című művében,⁹ vagyis már az antikvitás óta szerepe lehetett a gyógyításban az ún. „kövé vált jégnek”: védelmet nyújtott az ártó erőktől, emellett a nőknél jó hatással lehetett a termékenységre, megkönnyíthette a szülést is.¹⁰ Az utóbbi funkcionál feltételezhető, hogy a langobard nők életükben termékenységi amulettként is viselhették a hegyikristály függőket. Ugyanis a hegyikristály elsősorban felnőtt nők sírjaiból került elő. Két fajtája ismert a lelettípusnak, összesen hét darab: facettált felületű, középen átfúrt típusúak vagy gömb alakú, ezüst pánttal kereszt alakban közrefogott darabok. Ezek vagy a térdék vagy az alsó lábszárak környékéről kerültek elő, vagyis a szalag végére

⁴ MARTIN 1997, 354.

⁵ GARAM 2011, 92.

⁶ MARTIN 1997, 355.

⁷ A gyűjtésből katalógus készült (RÁCZ 2016, 37–76).

⁸ LOSERT–PLETERSKEI 2003, 233.

⁹ „azt találok az orvosoknál, hogy szerintük a test elhamvasztásának az a leghelyesebb módja, ha egy kristálygömböt a nap sugarai felé fordítva gyújtjuk meg a tüzet” (PLINIUS XXXVII. X. 28).

¹⁰ LOSERT–PLETERSKEI 2003, 264.

függesztve hordták őket.¹¹ A hegyikristályt az 5. század végétől a 7. századig használták.¹² Viseletük a Meroving-kori germánok mellett elterjedt a Kárpát-medencében a szarmata korban, és a 6–7. századi gepida és avar kori sírokban is megtalálhatók.¹³

A borostyán apotropaikus mivoltáról szintén olvashatunk az ókori auktor művében.¹⁴ Amulettfunkciójától eltekintve a luxuscikknek számító anyagból főleg ékszereket, gyöngyöket és díszfüggőket készítettek az antikvitás óta, a Meroving-körben is.¹⁵ Összesen öt temetkezésből látott napvilágot különböző helyzetekből: a térdek közül, a lábfej környékéről és a medence környékéről.¹⁶ Az előző két viseleti helyzetben a díszfüggő szerepét tölthette be. Formájukat tekintve előkerültek korongszerű, gömb formájú, egyik oldalán lapos, a másik oldalán domború alakú és szabálytalan alakú darabok is. Az elhalálozási életkort egy sír esetében határozták meg, amelyben egy *adultus* korú (30 év körüli) nő feküdt.¹⁷ Használatuk szintén adatolható a gepidáknál¹⁸ és az avar korban is változatos viseleti helyzetben: a nyakláncra fűzve, az övre felvarrva és a táskában fordult elő.¹⁹

Kalcedonból készült, általános óvó-védő funkcióval bíró, a késő antikvitástól a kora középkorig amulettként számon tartott lelettypusból összesen három darab ismert, mindhármát a combcsontok között találták. Ezek hordószerű, gömb- vagy korong alakú típusok voltak. A Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői homokbánya 9. sírjából előkerült hordószerű darabhoz hasonló leleteket dunai típusnak tartják, melyeket az 5. század második felétől a 6. századig használtak. A 600-as évek után hasonló amulettek nem kerülnek elő a Meroving kultúrkör temetkezéseiből.²⁰ A vizsgált sírok *adultus* és *maturus* korú nők temetkezései voltak. A Kárpát-medencében a korszak gepida temetőiben is előfordulnak kalcedonból készült díszfüggők, viszont az avar korból ezek hiányoznak.²¹

A hegyikristályhoz hasonló bajelhárító funkciót tulajdonítanak a hasonló méretű és formájú díszfüggőknek. Ezek közül megfigyelhetők az ezüst pántokba foglalt gömb alakú opál- és füstopálfüggők, amelyek szintén a két láb közül, egy *iuvēnis* és egy *adultus* korú, gazdag viseleti elemekkel ellátott nő mellől kerültek elő. Ismertek áttetsző üvegből készült fehér vagy kékes színű, facettált, többszögű átmetszettel bíró díszfüggők is, amelyek szintén a lábak közül kerültek elő. Birgit Dübner-Manthey szerint ezek funkciója azonos lehet a

¹¹ Meroving-kori viseletüket Hermann Hinz határozta meg, aki megállapította, hogy ezeket szinte minden esetben a fibulaszalag – vagy a két láb közötti vagy a bal comb melletti – végére függeszthették nehezezként (HINZ 1966, 220).

¹² Hermann Hinz meghatározása alapján (HINZ 1966, 218). Ursula Koch a pleidelsheimi (Németország) temető feldolgozásában arra jutott, hogy a lelettypus 480–530 között fordul elő legtöbb esetben, és elvértve megjelenik 530–580 között (KOCH 2001, 47).

¹³ Az avar kori leleteket Vida Tivadar, a Meroving-körhöz köthető leleteket többek között Bendeguz Tobias gyűjtötte össze (VIDA 2002, 179–209; TOBIAS et al. 2010, 279–337).

¹⁴ „Közben kitalálták a borostyán gyógyászatban való használatát is, de a hölgyek nem ezért kedvelik. Csecsemőkre akasztva amulettként igen jótékony ... minden életkorban használnál a zavarodottság és a vizeleti panaszok ellen italként vagy amulettként” (PLINIUS XXXVII. XII. 50–51).

¹⁵ WIELOWIEJSKI 1997, 96.

¹⁶ A nyakláncra fűzött borostyángyöngyök nem kerültek bele a gyűjtésbe.

¹⁷ Mödler 2. sír (STADLER 1979, 34–35).

¹⁸ A Kárpát-medencében előforduló gepida amuletteket Haraszti László gyűjtötte össze szakdolgozatában (HARASZTI 2011). Ezúton köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta dolgozata kéziratát.

¹⁹ HARASZTI 2011, 10–11; VIDA 2002, 182.

²⁰ LOSERT–PLETERSKI 2003, 266.

²¹ HARASZTI 2011, 30, 48.

hegyikristályokéval.²² Életkormegoszlást tekintve ezek többsége felnőtt nők sírjából adatható, de napvilágot látott egy-egy darab egy *senium* korú nő és egy kislány temetkezéséből is. Magnezitből készült, feltehetőleg amulettfunkcióval bíró gyöngyök két lelőhelyről, összesen négy sírból kerültek elő. Ezek kisebb méretűek, amelyekkel a táskát varrhatták ki vagy az övszalagot. Hasonlóan a magnézium ásványaként, szepiolitként meghatározott diszfüggő ismert a Szőlád–Kertek mögötti lelőhely 21. sírjából, ez nagyobb méretű volt és diszfüggőként funkcionált.²³ Ezek *adultus*, vagy *iuvēnis–adultus* határán lévő nők sírjaiból láttak napvilágot. A holubicei (Csehország) langobard temetőből ismert szepiolit- és magnezitgyöngyöket amulettként határozták meg, hasonlóan a fentebb említett, változatos anyagból készült diszfüggőkhöz.²⁴

A kisebb méretű gyöngyök közé sorolható, „amulettgyöngyként” is számon tartott pettyes gyöngyökből hat darab került elő öt női sírból.²⁵ Közös jellemzőik, hogy gömbölyűek vagy kissé hengeres formájúak, és fehér átlátszó alapon vagy sötétkék, fekete, barnás átlátszatlan alapon világosabb, színes pettyekkel díszítették őket. Egy esetben ismeretlen a viseleti helyzete, két sírban a nyakláncba fűzve találták, egy sírban a jobb bordák tájékán feküdt. Ez utóbbi esetben a táskából kerülhetett elő, vagy táskagyöngyként funkcionálhatott. Egy esetben a térd mellől adatható a két gyöngy, itt a leletek összetételét tekintve szintén vagy táskatartalomként helyezhették a sírba vagy a táskát díszíthették vele. A lelet típus általában *iuvēnis–adultus* korú nők sírjaiból került elő (15–16, 15–25 és 20–30 éves lányoknál/nőknél).²⁶

3.2. Fémről készült amulett

A fémről készült amulettak közül két nagyobb csoportot lehetett elkülöníteni a gyűjtés során: a lemezből kivágott kulcsimitációkat és a lánccing vagy a sisak lánccingből készült tarkóvédőjének töredékeit [6. tábla]. A sírokból előkerült kulcsoknak is két fajtáját ismerjük: a lemezből kivágott diszkuksimitációk és diszkuksipárok, emellett a minden bizonnyal gyakorlati funkcióval bíró kulcsok.²⁷ Az előbbiekből közül előkerültek bronz- és ezüstlemezből kivágott darabok is.²⁸ Ezek hossza 8,5–11 cm közötti, és a végükön lévő függesztőkarikával vagy függesztőhuzallal fűzték fel őket az övszalagra. Mintázatukat tekintve leginkább a pontolt pontkör minta terjedt el, ezt kombinálták pont-, félkör-, X alakú mintával és sávzással.

²² DÜBNER-MANTHEY 1990, 74.

²³ DIE LANGOBARDEN 2008, 322–323.

²⁴ ČIZMÁR 2011, 135, 143–144.

²⁵ Amulettként való meghatározásuk erős kritikával kezelendő.

²⁶ Elterjedésükkel, funkciójukkal és gyártásukkal bővebben Nagy Margit foglalkozott a Budapest III. Vályog utca 8. langobard lelőhely 30. sírjának gyöngyleletei kapcsán (NAGY 2012, 155–158).

²⁷ Funkciójuk alapján ékszeresdobozokhoz is tartozhattak. Ékszeresdobozra utaló nyom a Hegykő–Mező utca lelőhely 18. sírjából került elő egy öntött bronzkulccsal együtt. A kora avar korban is elterjedt, valószínűleg római korra keltezhető karikás végű bronzkulcs szintén a hegykői temetőből, annak 54. sírjából látott napvilágot (GARAM 2002, 172; BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 37–38, 46–47).

²⁸ Bóna István elkülönítette a lemezből kivágott bronz- és ezüstkulcsokat, noha viseletük módja, a kulcsok alakja és motívumkincsük is hasonló vagy megegyező. Az ezüst kulcsokkal ellátott övcsüngőt viselő hölgyeket „ezüstkulcsos dámaként” említi, akikben az arimanna réteget, a szabad asszonyokat látja, akik a *méltoán születettek* csoportjához tartoznak (BÓNA 1974, 65; BÓNA et al. 1993, 131).

A lelettypus a bridgetői szórványlelettel²⁹ eltekintve a combok közül került elő. Az amulett-kulcsok *adultus* és *iuvēnis–adultus* határán lévő nők és egy kislány gazdagabb viseleti elemekkel ellátott temetkezéseiből láttak napvilágot. A lelettypusnak nem lehetett gyakorlati funkciója, rangjelző esetleg óvó-védő szereppel bírt. Ezeket az 5–6. században viselt típusokat a női erő és hatalom megtestesülésének, a házasság és a termékenység szimbólumának tartják.³⁰ A keresztény kultúrában is fontos szerepet játszik: a kulcspár Péter apostol szimbóluma, viszont a Meroving-kori temetkezések esetén nem valószínű, hogy beszélhetünk ilyen jellegű jelentéstartalomról.³¹

Különböző funkciójú és alakú, vasból készült lánc-töredékek összesen 12 sírból kerültek elő. A tamási–csikólegelői lelőhely 37. sírjából származó darab bajelhárító céllal tartható számon, és ehhez hasonló kisebb töredékek még hat langobard temetkezésből ismertek.³² Az ezektől eltérő leleteknek gyakorlati szerepük lehetett a viseletben.³³ Az analógiákat tekintve a láncpáncélként meghatározott töredékek kis, 1,2–1,8 cm átmérőjű és 0,3 cm vastagságú vaskarikákból álltak. Ezek a test bal oldalán, a medencén vagy a bal comb külső feléről kerültek elő, vagyis nagyobb valószínűséggel a táskában tarthatták őket, esetleg közvetlenül az övszalagra felvarrva. Az eltemetettek életkorát tekintve az ötből három sír gyermektemetkezés volt,³⁴ egy sírban egy *adultus* korú nő feküdt. A Meroving-korban elterjedt szokás volt, hogy a láncpáncél vagy a sisak láncból készült nyakvédő darabkát az övcsüngőn, a táskatartalom részeként vagy a nyakéken viselhették.³⁵ Amulettként való sírba helyezése már az említett kor előtt, a késő császárkortól kezdődően egészen avar korig megfigyelhető a nők és a gyermekek körében. Ezek *pars pro toto* álltak a sírban, vagyis a kis rész jelképezi az egész páncél védelmét, szimbolikusan megvédi az eltemetettek a veszélyektől.³⁶ A Kárpát-medencében a népvándorlás kori gepida anyagban előforduló lánc-töredéket Csallány Dezső szintén a láncpáncél részeként határozta meg, és véleménye szerint szimbolikusan kerülhettek a sírokba.³⁷ Az őket követő avaroknál is megfigyelhető a szokás. A láncingek és a lamellás vérték töredékeinek gyűjtését Szentpéteri József végezte el, aki szintén a szimbolikus értelmüket hangsúlyozta a női és gyermeksírokban.³⁸

²⁹ KISS 1981, 208.

³⁰ GARAM 2002, 173; LOSERT–PLETERSKI 2003, 277.

³¹ GARAM 2002, 173.

³² BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 158.

³³ Szentendre–Pannóniatelep 29. sírjából, 8-as alakú szemekből álló lánc az övcsüngő része volt, a lábak közötti szalag mellett futott végig (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 104–106). Hasonló ismert a ménfőcsanakai temető 239. sírjából is (VADAY 2015, 203). Ezekhez hasonló, bronzból készült példányok terjedtek el az avar korban is az övcsüngős viselet részeként, ezek gyűjtését Garam Éva végezte el (GARAM 2002, 153–176; GARAM 2011, 63–79). A láncing-töredékektől eltérő lánc típusok a Tamási–Csikólegelői lelőhely 52. sírjából és a Mohács–Farostlemezgyár víztárolója 2. sírjából kerültek elő (KISS–NEMESKÉRI 1964, 98–107; BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 166).

³⁴ Egy esetben rendelkezünk pontosabb meghatározással, a hegykői temető 19. sírja kapcsán: az elhunyt *infantia* I (0–7 év) korú volt (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 38–39).

³⁵ LOSERT–PLETERSKI 2003, 283; NAGY 2005b, 164.

³⁶ LOSERT–PLETERSKI 2003, 283; MIGOTTI 2007, 207.

³⁷ CSALLÁNY 1961, 292.

³⁸ SZENTPÉTERI 1993, 209.

3.3. Állati eredetű amulettek

Az állati eredetű amulettek egyes típusai kisszámban képviseltették magukat, esetenként egy-egy darab jelent meg a temetőkben [7. tábla]. Kagylók és csigák közül összesen három sírból négy darab ismert. Ezek vagy a lábszárcsontok között csüngő formájában, vagy az egykori táska helyéről kerültek elő két gyermek és egy ismeretlen korú nő temetkezéséből. A kagylók és a csigák általános óvó-védő funkcióval bírtak, emellett a vízben honos kagylók a tisztaságot és az életerőt szimbolizálták, mint a Tamási–Csikólegelő temető 49. sírjából előkerült bíbor- (*Bolinus brandaris*/*Murex brandaris*) és toronycsiga.³⁹ Övcsüngőn való viseletük és mellékleként való sírba helyezésük már adatolható a késő antikvitás óta a Meroving időszakig.⁴⁰

Szintén az antikvitás időszakától kezdve széles körben elterjedt – lehetséges, hogy a kelták Cernunnos szarvasistenségének tiszteletével összefüggő eredetű – szarvasagancskorongok a Meroving-korban, emellett a Maroszentanna-Černjachov kultúra körében is ismert amulettípusok voltak.⁴¹ Langobard sírokból összesen három darab került elő, mindhárom a váz bal combcsontjának külső feléről.⁴² Ezek átmérője körülbelül 5–7 cm közötti, vastagságuk körülbelül 0,5 cm körüli. A leletípus egy esetben egy kislány sírjából került elő, egy esetben egy *adultus* korú nő mellől, a harmadik temetkezésnél csak a leletekről rendelkezünk adatokkal. Az agancskorongok vagy agancsrózsák a szarvas természetesen elhullajtott vagy lefűrészelt agancsának legalsó, koponyával érintkező részéből készülnek.⁴³ Az agancsamulettek esetén a tárgy anyaga a fontos, vagyis a hím szarvas erejét, termékenységet és megújulását szimbolizálhatta az agancsból készült tárgy.⁴⁴ A Meroving-korban ezeket fiatal lányok viselték, akik kétségkívül még az anyaság előtt állhattak, ezért valószínű, hogy még hajadonként kezdték őket maguknál hordani termékenységi amulettként, és lehetséges, hogy a terhesség alatt is viselhették.⁴⁵ A langobardoknál is elterjedt, Meroving-körhöz köthető darabok mindkét felét általában lesimították, lecsiszolták. Díszítés általában a korong mindkét felén látható, leggyakrabban a poncolt pontkőrminta jelenik meg, mint a pannoniai langobard példányok esetében is. A sima oldalt esetenként körzővel díszítették: köríveket, félköröket, kereszteket, rozettákat karcoltak bele.⁴⁶ Ursula Koch a pleidelsheimi temető kapcsán az 530–580 közötti időszakra keltezi legnagyobb részüket, de elvétele a 600-as évekig előfordulnak.⁴⁷

³⁹ LOSERT–PLETERSKI 2003, 284; BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 163–164. A másik két sír esetében nincs meghatározva a fajtája.

⁴⁰ LOSERT–PLETERSKI 2003, 284. A bíborcsiga sírba helyezésének szokása a gótok leletanyagában, a Maroszentanna-Černjachov kultúra területén is elterjedt volt, ezeket Andrzej Kokowski gyűjtötte össze (KOKOWSKI 2001, 204).

⁴¹ Római kori típusaikról és lehetséges eredetükről lásd MIKLÓSITY SZÓKE 2001, 105–123; Maroszentanna-Černjachov kultúra köréből ismert darabokról bővebben KOKOWSKI 2001, 202.

⁴² A hegykő-mező utcai temető 72. sírjából egy lapockából készült csontkorongként meghatározott darab látott napvilágot poncolt pontkőrmintákkal díszítve. A leletnek az agancskorongokhoz hasonló funkciója lehetett (BÓNA 2001, 198; BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 53–54).

⁴³ MIKLÓSITY SZÓKE 2001, 105.

⁴⁴ MIKLÓSITY SZÓKE 2001, 106; LOSERT–PLETERSKI 2003, 282.

⁴⁵ KOCH 2001, 199.

⁴⁶ BÓNA 2001, 198; MIKLÓSITY SZÓKE 2001, 108.

⁴⁷ KOCH 2001, 45.

A vadkan (*Sus scrofa*) agyarából készült amuletteket többek között a harciasság, az erő és a bátorság szimbólumaként tartották számon, illetve szerencsehozó szerepet tulajdonítottak neki.⁴⁸ Ilyen jellegű amulett a pannoniai langobardok temetőiből összesen két darab ismert. Az egyik egy *maturus* korú nő sírjából a jobb kar mellől, valószínűleg a táskából kerülhetett elő. A másik darabot egy kisfiú sírjában, a koporsó végében találták. Az amulettípus meg-
léte az előző leletekhez hasonlóan már az antikvitas időszakától az 5. századig adatoshat a Kárpát-medencében, ekkoriban főként kislánysírokba helyezték őket.⁴⁹ Emellett széles körben elterjedt a Marsszentanna-Černjachov kultúra területén és a steppei származásúaknál is.⁵⁰ A germánokat követően a kora avar korban is feltűnő (vagy továbbélő) szokás a vadkan-
nyagar-amulettek használata a Kárpát-medencében.⁵¹

Állati eredetű amulettek közé sorolható az egyetlen függesztővel ellátott asztragalosz, amely egy idős nő bolygatott sírjából került elő, viszont amulettfunkciója⁵² kérdéses, mivel az asztragaloszok a Római Birodalomban és a steppén is egy közkedvelt kockajáték eszközei voltak.⁵³ A vaskortól kezdődően viszont Észtorszában és Északkelet-Európában rendszeresen előfordulnak amulettként a sírokban, emellett Andrzej Kokowski a gót kultúrkörben az állati eredetű amulettek csoportjában említi őket.⁵⁴

Az asztragalosz mellett szintén problematikus a Szólád–Kertek mögött lelőhely 38. gyermeksírából előkerült elefántcsont karika és a nikitschi temető 5. sírjából ismert igen töredékes állapotban lévő csontkarika.⁵⁵ Amulettként való meghatározásukat az indokolja, hogy gyermeksírból és más amulettek – Szóládon láncingtöredék, kulcspár – társaságában kerültek elő.⁵⁶ A Meroving-körben ezeket általában áttört bronzlemezekkel viselik, ahogy például a hauskircheni (Ausztria) langobard temető 8. női sírjában is megfigyelhető volt.⁵⁷ Övcsüngőn való viseletük a provinciális időszaktól nyomon követhető.⁵⁸ A csontkarikák közül a szarvasagancsokból készült daraboknak tulajdonítanak bajelhárító funkciót, jelentésük megegyezik az agancsokorongokéval, viszont az elefánt agyara különleges nyersanyag volt, az ebből készült tárgyak státusszimbólumként funkcionáltak.⁵⁹

⁴⁸ NAGY 2005, 102. Emellett a sírokba helyezett fogak az állatok erejét és a termékenységét szimbolizálják. Ezeket azért teszik a sírokba, mivel a fogak, a fej és a láb csontjai az állatok lényegét képviselték, vagyis *pars pro toto* kerültek bele. Gyereksíroknál felmerülhet, hogy fogfájás ellen is használhatták őket (CHOYKE 2010, 197; LOSERT–PLETERSKI 2003, 283).

⁴⁹ Római kori párhuzamokra jó példa a mártélyi kora népvándorlás kori kislánysír leletei (NAGY 2005, 102).

⁵⁰ KOKOWSKI 2001, 203.

⁵¹ VIDA 2002, 181; BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016, 153.

⁵² Mivel csüngőként használták, ezért számolhatunk amulettfunkcióval, ezek hasonlóan az állatcsontokhoz *pars pro toto* álltak a sírokban, vagyis viselőiket felruházhatták az állat tulajdonságaival.

⁵³ T. BÍRÓ 2000, 16; CHOYKE 2010, 201.

⁵⁴ KOKOWSKI 2001, 202; CHOYKE 2010, 205.

⁵⁵ BENINGER–MITSCHA–MÄRHEIM 1970, 12–13; DIE LANGOBARDEN 2008, 323; PETERS et al. 2014, 346–349.

⁵⁶ Amulettként való meghatározásáról és pontos funkciójáról nincs tudomásom.

⁵⁷ Méretei a szóládiához hasonlóak: külső átmérője 8–11,7 cm, belső átmérője 8,5–9,4 cm (DIE LANGOBARDEN 2008, 268).

⁵⁸ LOSERT–PLETERSKI 2003, 281.

⁵⁹ LOSERT–PLETERSKI 2003, 282.

3.4. Régi leletek (ún. „Altstücke”)

A temetőkből általában táskatartalomként meghatározható kisebb, töredékes, régi üvegek nagy számban kerültek elő [8. tábla]. Alakjukat és méreteiket tekintve nem valószínű, hogy rendelkezettek gyakorlati funkcióval, sokkal inkább óvó-védő célzattal kerülhettek a sírokba. Ezek római edények, poharak és kék színű kelta karperecek töredékei voltak. Üvegek összesen három kislánysírból ismertek. Ezek közül azonban csak az egyik életkora határozható meg pontosan, 13–15 éves kora között temethették el.

Az üvegek mellett számos régebbi korból – általában római kori vagy kelta – származó, eltérő típusú tárgyat gyűjtöttek össze, melyet legtöbbször a táskájukban tarthattak [8. tábla]. Római kori viseleti elemek közül ismert két bronz korongfibula, egy ezüst térdfibula és két áttört ezüst veret. Előszeretettel használtak terra sigillatából készült átfűrt korongokat, amelyek a bal térd, vagy a combcsont alsó harmada mellől kerültek elő, vagyis az öv végén is fűgghettek. Ezek három temetkezésből ismertek. Szintén római korból származó mozaikkockák többféle színben a schwechati temető két – egy kislány – sírjából kerültek elő, ezeket a táskában tarthatták, gyakorlati funkcióval valószínűleg nem bírtak.⁶⁰ Az antik ékszerek körébe sorolható egy lignitkarkötő és egy gagátkarkötő töredéke, amelyeket szintén a tarsolyukban tarthattak az eltemetett fiatal lányok. Használati tárgyak közül Vörsről egy római bronzkeretes tükörnek meghatározott lelet került elő.⁶¹ A római korszakra keltezhető leletek – mozaikkockák, üvegek, karperecek, terra sigillata korongok – kiemelkedően magas számban jelennek meg a schwechati temetőben, ez az Ala Nova római erőd és a közelben lévő római temető jelenlétével magyarázható.⁶²

Három temetkezésből érmek is ismertek [8. tábla]. Ezek bronzból készült római darabok, kettő a 4. századra keltezhető. A leletek táskatartalomként kerülhettek a sírba. Az eltemetettek koráról nincsenek pontos adatok. A Római Birodalom mellett élő népek esetében nem ritka, hogy temetkezéseikben alkalmazták a római eredetű obulusadás szokását, viszont valószínűtlennek tűnik, hogy saját hitükbe beleszótték volna a görög-római mítoszt, miszerint Kharónt, az alvilág révészét meg kell fizetni, hogy átvigye őket a Sztüx folyón. A langobardok nem voltak közeli kapcsolatban a rómaiakkal, 166-ban betörték Pannoniába, azután visszatértek a hazájukba, így a hitükre aligha hathatott a római túlvilágkép, vagyis ezek a gyakran halotti obulusként meghatározott tárgyak nem kezelhetők a Kharónnak járó fizetségként.⁶³ A római bronzérmeket valószínűleg hasonló célzattal gyűjthették, mint a régi emlékeket.

Az előbbieken felsorolt lelettípusok számos Meroving-kori germán temetőben előfordulnak. A régebbi korok leleteinek gyűjtése és amulettként való alkalmazása már a rómaiak körében megfigyelhető jelenség volt, akik a kisméretű görög tárgyakat gyűjtötték össze.⁶⁴ A Meroving-korban nem csak női sírokban találhatók meg: a férfiak és a gyermekek is magukkal hordták ezeket, hogy megvédjék őket életük során a veszélyektől, a gonosz

⁶⁰ SCHWECHAT 13. sír (SERACSIN 1936, 531; ADLER 1979, 15).

⁶¹ Vörs–Tótok dombja 15. sír (SÁGI 1963, 42–43; SÁGI 1964, 370–371).

⁶² ADLER 1979, 25.

⁶³ VADAY 2015, 223–224.

⁶⁴ HAEVERNICK 1970, 120.

erőktől és holtukban is ugyanúgy óvja őket.⁶⁵ Az üvegek tekintetében fontos kiemelni, hogy leginkább a kék leleteket gyűjtötték, mivel a színt önmagában is bajelhárítóként kezelték, ami – főként a kék kelta karperecek esetében – egyesült a különlegesnek számító üveg „erejével”, ezzel fokozva a tárgyak hatásosságát.⁶⁶

4. Összegzés

A sírokból összegyűjtött, övcsüngőhöz tartozó leletek feldolgozása után megállapítható, hogy a langobard nők és gyermekek nem minden esetben viseltek ténylegesen amulettként funkcionáló tárgyakat. A kétszázharmincnégy sírból, ezen belül a kilencvenöt övcsüngős női temetkezésből, összesen ötvenben volt jelen amulett, vagyis körülbelül a sírok felében (körülbelül 48%).

Amulettel ellátott gyermeksír összesen nyolc adatolható,⁶⁷ ezen belül egy esetben *infantia* I. (0–7 év), két esetben *infantia* II.–*iuvēnis* határa a kormeghatározás (13–16 év). Egy sírban *iuvēnis* korú (15–16 éves), két sírban *iuvēnis–adultus* korú (15–25 év) lány feküdt. A legtöbb amulettel ellátott sír *adultus* korú (20/23–40 év) nőkhöz köthető, összesen tizenhárom darab. Négy sírban *maturus* korú (45–60 év közötti), egy sírban egy *senium* korú, 65–75 év közötti nő feküdt. Az amulettek számát tekintve elmondható, hogy az ötvenegy sírből huszonhárom sír kettő vagy több óvó-védő funkciójú tárgyat tartalmazott, vagyis a sírok körülbelül 45%-a [9. tábla].

A lelettipusok megoszlását [9. tábla]⁶⁸ vizsgálva megállapítható, hogy a legnagyobb esetszámban a régi, kelta és provinciális időszakból származó leletek és az ismeretlen korú üvegek fordultak elő, összesen harmincöt darab. Ezek közül az üvegtörödékek kerültek elő legnagyobb számban, melyeknek körülbelül fele valószínűleg provinciális készítmény. Az életkort tekintve mind a fiatalabb lányok (5 sír), mind az idősebb nők (4 sír) sírjaiból ismeretek, de tíz temetkezésnél nem tudjuk az elhalálozási életkort.

A díszfüggőket, vagy a díszgyöngyöket illetően huszonhat darab került elő temetkezésből, kettő szórványként. Ezek közül leggyakoribb a hegyikristály (7 sír) és a borostyán (5 sír, 6 darab). Az üvegfüggők és a magnezitfüggők négy-négy sírből ismertek, a kalcedon- és az opálfüggők két-két sírből. Egy esetben került elő kvarcból és egy esetben tajtékkőből készült díszfüggő. A leletek főként felnőtt nők sírjaiban (*adultus*, *maturus*) találhatók (10 sír).⁶⁹ Az egyes lelettipusokat és meghatározásukat, a viselőjük életkorhoz való kötését a fenti fejezetekben kifejtettem, ezeket előfordulási gyakoriságuk szerint ismertetem a továbbiakban: láncpáncéltörödékként vagy sisak tarkóvédőjeként rekonstruálható láncok töredékei tíz sírből, amulettgyöngyök négy sírből (5 darab) ismertek. Ezüstből vagy bronzból készült díszkulcspárt négy esetben függesztettek fel az övcsüngőre (egy darab szórványként került elő), kagylókat és csigákat három sírban (4 darab) találtak. Szarvasagancsokorong két sírből adatolható, egy sírban hasonló funkcióval bíró és kinézetű, lapockából készült töredék feküdt.

⁶⁵ HAEVERNICK 1970, 133.

⁶⁶ HAEVERNICK 1970, 120.

⁶⁷ Öt esetben nincs pontos kormeghatározás, csak gyermeksírként van lejegyezve [1. táblázat].

⁶⁸ Mikroregionális csoportosításuk nem indokolt, mivel a lelettipusok alacsony száma miatt nem koncentrálnak egy-egy területre, előfordulnak szinte az egész Pannoniában.

⁶⁹ Tovább árnyalhatja a képet két lány temetkezése, akik a *iuvēnis–adultus* korúak (15–25 év) csoportjába kerültek, viszont elhalálozásuk időpontja körülbelül a felnőtt kor határára tehető.

Vadkanagyar-amulett szintén két temetkezésből került elő. Néhány típus csak egy-egy esetben figyelhető meg a vizsgált temetőekben, ezek amulettfunkciója nem mindig bizonyított: egy asztragaloszfüggő, egy elefántcsontkarika és egy csontkarika töredéke a *pars pro toto* elvét követve kerülhetett a hegyközi temető 72. sírjába.

Az említett típusok közül a legtöbb – hegyikristály, borostyán, üveg, kalcedon, láncpáncéltöredék, kulcsok, szarvasagancskorongok, csigák, kagylók, állatok agyarái – már a római kor kezdetétől amulettfunkcióval bírt, majd a Meroving-kör is átvette őket, lehetséges, hogy hasonló bajelhárító céllal (ezért keltező értéke sincs a legtöbb típusnak). Hangsúlyozandó, hogy egy-egy tárgytípus több népnél és korszakban is megfigyelhető. Az azonban nem bizonyítható, hogy az egyes tárgytípusok funkciója, óvó-védő szerepe minden népnél hasonló vagy azonos lett volna. Azzal is kell számolni, hogy más-más népek ugyanazokat a típusokat hasonló vagy teljesen más céllal használhatták, de nem vették át másik kultúrkörből, hanem amulettként való alkalmazásuk helyben fejlődhetek ki. Ilyenek például a csontok vagy a fogak viselése, melyek magát az állatot, annak az erejét testesítették meg. Ezek viselete az őskortól kezdve követhető egyes közösségeknél. Hasonló jelenség lehet a régebbi korok tárgyainak gyűjtése, amely szintén megfigyelhető az ókor óta.

A kérdéses amulettfunkció mellett kihangsúlyozandó, hogy egyes lelet típusokat pusztán reprezentáció céljából vagy rangjelzőként viselhették a mindennapi-, vagy a halotti viselet részeként, és lehetséges, hogy apotropaikus tartalmuk nem minden esetben lehetett (például díszfüggő, kulcsimitációk). Egyes tárgyakat praktikus okok miatt is maguknál tarthattak. Emellett számolni kell azzal, hogy egyes típusokat személyes tartalommal is felruházhattak, viszont a leletek ilyen jellegű hátterét nem tudjuk vizsgálni.

A 6. században, a gepidáknál ismertek hasonló, a langobardok által is viselt amulett-típusok az övecsüngőn. Ilyenek az egyes díszfüggők (hegyikristály, borostyán) és a láncpáncél is. Gepida sírokból átfűrt állatfogak a nyakláncba fűzve gyakrabban kerültek elő, ezek csak ritkán figyelhetők meg a langobard sírokban. A gepidák által nyakban viselt Donar amulett és cypraea kagylók, emellett az övecsüngőn hordott amulettkapszulák viselete nem ismert a pannoniai langobardok körében. Ezek többsége – ereklyetartók, cypraea kagylók, átfűrt csontok és fogak – viszont megtalálható a Kárpát-medencei kora avar kori anyagban. Az avar kori sírokban, hasonlóan a pannoniai langobardokéhoz, jelen vannak a facettált hegyikristályfüggők, a páncéltöredékek és a díszkulcsok, de egyes lelet típusok sem a langobard, sem a gepida anyagból nem ismertek (átfűrt csigolya, ereklyetartó bulla, ólomfüggő, lencse alakú függő stb.).

Összegezve megállapítható, hogy a langobard amulettek mindegyik típusa a „pogánysághoz” köthető, vagyis leletanyagukban nem ismert a kereszténységre utaló, a gepidáknál és az avaroknál is megjelenő egyes lelet típusok (például ereklyetartók) és az amulettek típusai között is számos olyan példány (például szarvasagancskorong, magnezitfüggők, csontkarikák) ismert, amelyek hiányoznak a gepida és az avar kori temetkezésekből.

IRODALOM

- ADLER 1979 = Adler, H.: Neue langobardische Gräber aus Schwechat. *FÖ* 18 (1979), 9–40.
- BENINGER–MITSCHA–MÄRHEIM 1970 = Beninger, E.–Mitscha-Märheim, H.: Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland. *WAB* 43 (1970), 3–47.
- T. BÍRÓ 2000 = T. Bíró M.: *Pannoniai csontművészet*. Budapest 2000.
- BÓNA 1956 = Bóna, I.: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. *ActaArchHung* 7 (1956), 183–244.
- BÓNA 1974 = Bóna I.: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. [Hereditas] Budapest 1974.
- BÓNA et al. 1993 = Bóna I.: Langobard viselet. In: *Hunok – gepidák – langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Összeállította Bóna I. [MÖK 6.] Szeged 1993, 128–131.
- BÓNA 2001 = Bóna I.: Befejező ásatás a bezenyei langobard temetőben (1964). *Arrabona* 39 (2001), 189–201.
- BÓNA–B. HORVÁTH 2009 = Bóna, I.–B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. [MGH 6.] Budapest 2009.
- BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016 = Bugarski, I.–Ivanišević, V.: On the Group of Graves from Aradac (Aradka) and Germanic Finds from the South of the Avar Khaganate. In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr 2016, 151–168.
- CHOYKE 2010 = Choyke, A.: The Bone is the Beast: Animal Amulets and Ornaments in Power and Magic. In: *Anthropological approaches to zooarchaeology: complexity, colonialism, and animal transformations*. Ed.: Campana, D.–Crabtree, P.–deFrance, S. D.–Lev-Tov, J.–Choyke, A. Oxford 2010, 197–209.
- ČIŽMÁŘ 2011 = Čižmář, M.: Das Gräberfeld von Holubice. In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 129–224.
- CSALLÁNY 1961 = Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubekken (454–568 u. Z.)*. Budapest 1961.
- DIE LANGOBARDEN 2008 = *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Katalog zur Ausstellung im Rheinischen LandesMuseum Bonn. Hrsg.: Hegewisch, M. Darmstadt 2008.
- DÜBNER–MANTHEY 1990 = Dübner-Manthey, B.: Zum Amulettbrauchtum in frühmittelalterlichen Frauen- und Kindergräbern. In: *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen – Lebensnormen – Lebensformen*. [Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich Geschichtswissenschaften der Freien Universität Berlin 18. bis 21. Februar 1987.] Hrsg.: Affeldt, W. Sigmaringen 1990, 65–87.
- FREIRE-MARRECO 1908 = Freire-Marreco, B.: Charms and amulets (Introductory and Primitive). In: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. III. Ed.: Hastings, J. New York 1908, 392–472.
- GARAM 2002 = Garam, É.: Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern. *CommArchHung* 2002, 153–176.
- GARAM 2011 = Garam, É.: Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.–8. Jahrhundert. *ArchÉrt* 136 (2011), 63–93.

- HAEVERNICK 1970 = Haevernicks, T. E.: Perlen und Glasbruchstücke als Amulette. *JRGZM* 17 (1970), 120–133.
- HARASZTI 2011 = Haraszi L.: *Gepida amulettek a Kárpát-medencében*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2011.
- HINZ 1966 = Hinz, H.: Am langen Band getragene Bergkristallanhänger der Merowingerzeit. *JRGZM* 13 (1966), 212–230.
- KISS 1981 = Kiss, A.: Funde aus dem 5.–6. Jh. im Gebiet von Brigetio. *FolArch* 32 (1981), 191–210.
- KISS–NEMESKÉRI 1964 = Kiss, A.–Nemeskéri, J.: Das langobardische Gräberfeld von Mohács. *JPMÉ* 9 (1964), 95–128.
- KOCH 2001 = Koch, U.: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. [FoBBW 60.] Stuttgart 2001.
- KOKOWSKI 2001 = Kokowski, A.: Zur Herkunft einiger Amulette im Kreise der Gotenkultur. In: *International Connection of the Barbarian of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D.* Ed.: Istvánovits, E.–Kulcsár V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 201–219.
- LOSERT–PLETERSKEI 2003 = Losert, H.–Pleterski, A.: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und „Ethnogenese“ der Bajuwaren*. Berlin–Bamberg–Ljubljana 2003.
- MARTIN 1997 = Martin, M.: Die goldene Kette von Szilágysomlyó und das frühmerowingische Amulettgehänge der westgermanischen Frauentracht. In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des International Perlensymposiums in Mannheim*. Hrsg.: Freeden, U. v.–Wieczorek, A. Bonn 1997, 349–371.
- MIGOTTI 2007 = Migotti, B.: Ulomci karičastog oklopa kao amuleti na kasnorimskom groblju Štrbinci kod Đakova. *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu* 24 (2007), 203–212.
- MIKLÓSY SZÓKE 2001 = Miklósy Szóke M.: Két szarvasagancsamulett Brigetio polgárvárosából. *KEMMK* 8. (2001), 105–123.
- MITSCHE–MÄRHEIM 1952 = Mitsche–Märheim, H.: Völkerwanderungszeitliche Gräber aus Mannersdorf am Leithagebirge, N.-Ö. *ArchA* 22 (1952), 45–53.
- NAGY 2005 = Nagy M.: Kora népvándorlás kori gyermeksis amulettekkel Mártélyről (Csongrád megye). *ZM* 14 (2005), 97–127.
- NAGY 2012 = Nagy M.: Langobard sírok Budapest–Óbuda/Aquincumból. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 141–174.
- PETERS et al. 2014 = Peters, D.–Knipper, C.–Freeden, U. v.–Müller, W.–Maurer, A.–Alt, K. W.–Vida, T.: Schmelztiegel Balaton? Zum Verhältnis „langobardischer“ Einwanderergruppen und (vor-) langobardenzeitlicher romanischer Bevölkerung am Balaton – Szólád und Keszthely-Fenépuszta zwischen Archäologie und Isotopie. In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton* Hrsg.: Heinrich–Tamáska, O.–Straub, P. [Castellum Pannonicum Pelsonense 4.] Budapest–Lepizig–Keszthely–Rahden/Westf. 2014, 337–360.
- PLINIUS = Idősebb Plinius: *Természettörténet XXXIII–XXXVII (Az ásványokról és a művészetekről)*. Ford.: Darab Á.–Gesztelyi T. Budapest 2001.
- RÁCZ 2016 = Rác R.: *Az övcsüngős női sírok amulettjei a pannoniai langobard kori temetőkben*. OTDK dolgozat. Kézirat. Szeged 2016.

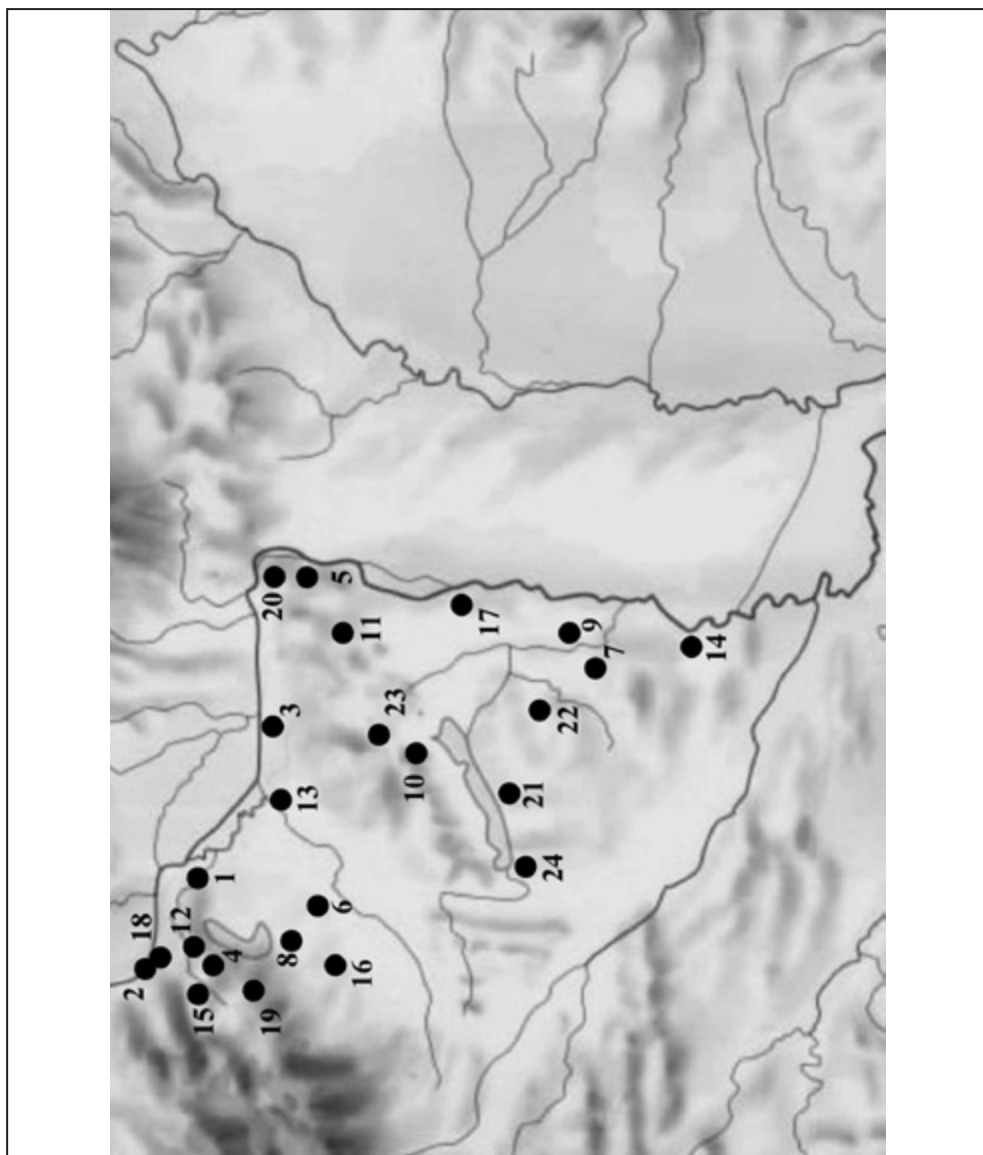
- SÁGI 1963 = Sági K.: A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei. *VMMK* 1 (1963), 39–80.
- SÁGI 1964 = Sági, K.: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. *ActaArchHung* 16 (1964), 359–408.
- SERACSIN 1936 = Seracsin, A.: Das langobardische Reihengräberfeld von Schwechat bei Wien. *Mannus* 28 (1936), 521–533.
- STADLER 1979 = Stadler, P.: Das langobardische Gräberfeld von Mödling, Niederösterreich. *ArchA* 63 (1979), 31–47.
- SZENTPÉTERI 1993 = Szentpéteri, J.: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 45 (1993), 166–246.
- TOMKA 1980 = Tomka, P.: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. *ActaArchHung* 32 (1980), 5–30.
- VADAY 2015 = Vaday, A.: The Langobard cemetery at Ménfőcsanak. *Antaeus* 33 (2015), 163–242.
- VIDA 2002 = Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. *ZM* 11 (2002), 179–209.
- WIELOWIEJSKI 1997 = Wielowiejski, P.: Bernsteinperlen und römisch-germanische Kulturkontakte in Mitteleuropa. In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des International Perlensymposiums in Mannheim*. Hrsg.: Freeden, U. v.–Wieczorek, A. Bonn 1997, 95–101.

RITA RÁCZ

Amulets of the female pendant-belts in the Pannonian Lombard cemeteries

The topic of my research is the custom of amulet-wearing of Lombard women settled in Pannonia during the 6th century AD. I have collected the finds from twenty-two cemeteries, including two hundred thirty-four women and child graves of Western Hungary and Northeast Austria. My main purpose was to identify and collect the amulet types which are located on the female pendant-belts.

In about half of the ninety-five female graves, there were some finds which might have had apotropaic character. Besides the identifying of these amulet types, it is very important to determine the reason of their wearing and cultic background. To determine the function of the finds which are located on the pendant-belt was not easy, because they might have been worn for representational purposes, and they also might have had only practical function. In addition, they might have had personal content. In my research, I have collected those object types that admittedly had apotropaic character based on the opinion the archaeology of the Merovingian period. I formed four groups of amulet types. The pearls which might have had apotropaic character due to their material, belong to the first group. The second group contains the metal amulets. The zoolite type of amulets are collected in the third group and the last group consists of the finds from ancient times ("Altstücke"). I tried to determine which age-category used the mentioned object types the most. Finally, I tried to find the origin of the amulet types, their possible Antique antecedent, and their parallels among the Gepid and Avar finds.

1. tábla: Vizsgált lelőhelyek. 1.: Bezenye–Papréti; 2.: Bécs–Mariahilfer Gürtel (Ausztria); 3.: Brigetio/Ószöny; 4.: Brunn am Gebirge (Ausztria); 5.: Budapest–Óbuda/Aquincum; 6.: Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői homokbánya; 7.: Gyöng–Vásártér utca; 8.: Hegykő–Mező utca; 9.: Kajdacs–Homokbánya; 10.: Kádárta–Ürgemező; 11.: Kápolnásnyék–Kastélykert; 12.: Mannersdorf am Leithagebirge (Ausztria); 13.: Ménfőcsanak; 14.: Mohács–Farostlemezyár víztárolója; 15.: Mödling (Ausztria); 16.: Nikitsch (Ausztria); 17.: Rácalmás–Újtelep; 18.: Schwechat (Ausztria); 19.: Steinbrunn (Ausztria); 20.: Szentendre–Pannoniaterp; 21.: Szőlád–Kertek mögött; 22.: Tamási–Csikólegelő; 23.: Várpalota–Unió homokbánya; 24.: Vörs–Tótok dombja

LELŐHELY, SÍRSZÁM	Elhalá- lozási életkor	Díszfüggő/ gyöngy	Amulettgyöngy	Kulcs	Láncpáncél	Asztrgalosz	Csontkarika	Szarvasagancs- korong	Vadkanagyar	Kagyló, csiga	Régi lelet
Bezenye–Papré 73.	?	x						x			
Bécs–Mariahilfer Gürtel (1897)	?	x									
Brigetio (szórvány)	X	x		x							
Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői h.b. 4.	?	x									
Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői h.b. 9.	?	x									
Gyöngkő–Vásártér u. 5.	?				x						
Hegykő–Mező u. 4.	?	x									
Hegykő–Mező u. 18.	ad.	x		x	x						
Hegykő–Mező u. 19.	inf. I				x						
Hegykő–Mező u. 21.	ad.	x									
Hegykő–Mező u. 54.	ad.							x			
Hegykő–Mező u. 65.	ad.									x	
Hegykő–Mező u. 72.	ad.			x							
Hegykő–Mező u. 77.	ad.	x									
Kajdacs–Homokbánya 18.	?				x						x
Mannersdorf a. L. 12.	?	x									x
Mohács–Farostlemezgyár víztárolója 2.	iuu.		x		x						x

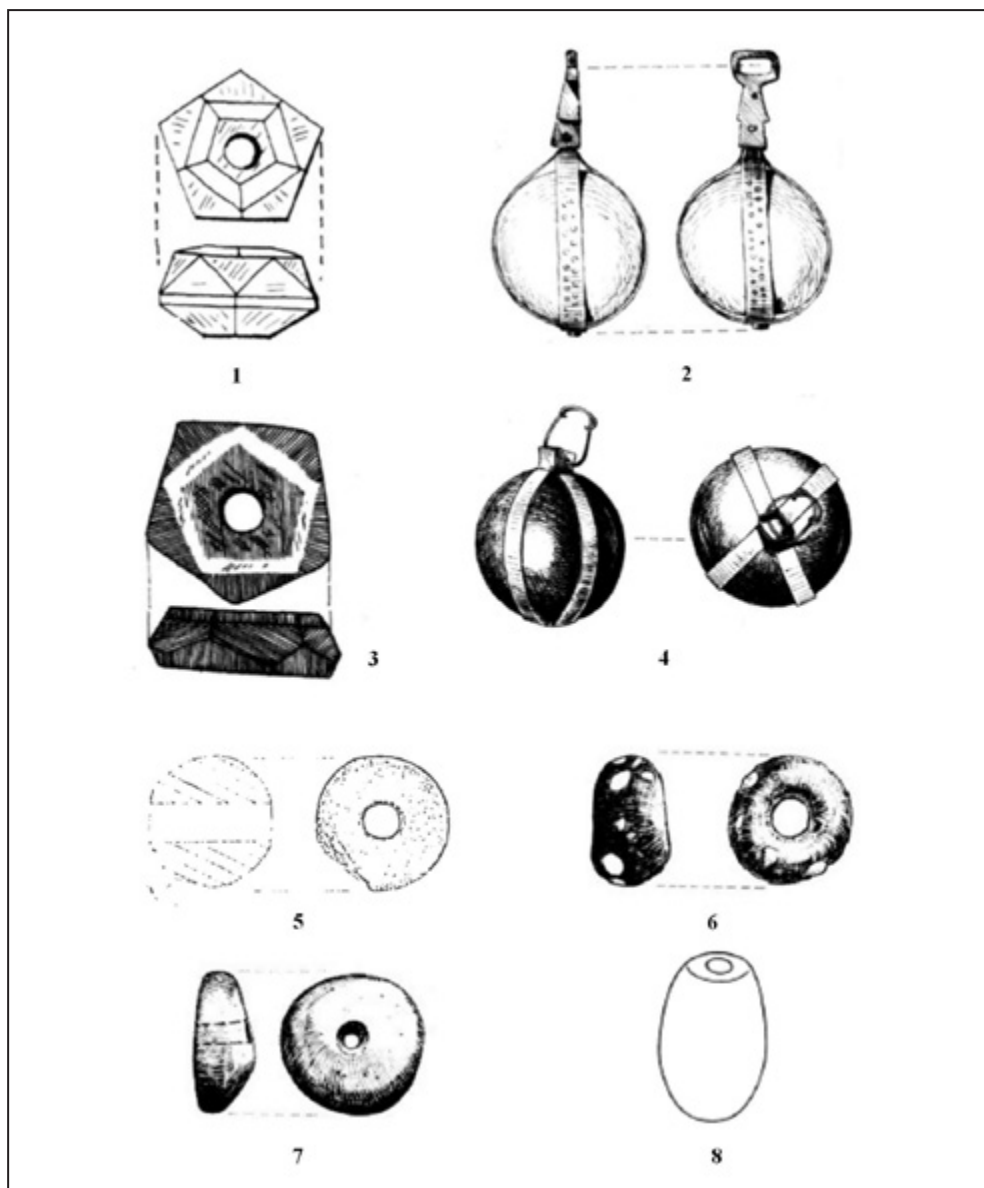
2. tábla: Amulettek előfordulása és típusai

LELŐHELY, SÍRSZÁM	Elhalá- lozási életkor	Díszfüggő/ gyöngy	Amulettgyöngy	Kulcs	Láncpáncél	Asztragosz	Csontkarika	Szarvasagancs- korong	Vadkanagyar	Kagyló, csiga	Régi lelet
Mödling 2.	ad. (kb.30)	x									
Nikitsch 1.	?	x									
Nikitsch 5.	?-gyermek						x				
Rácalmás-Újtelep 2.	?										x
Schwechat 2.	ad. (30-35)	x									x
Schwechat 7	?	x?									x
Schwechat 11.	?										x
Schwechat 13.	mat.	x									x
Schwechat 16.	?	x		x	x						x
Schwechat 31.	ad. (25-30)				x						
Schwechat 34.	ad. (25-30)	x									
Schwechat 37.	inf.II-iuv.										x
Szentendre-Pannoniatelep 29.	ad. (20-30)				x						
Szentendre-Pannoniatelep 40.	ad. (25-35)	x									
Szentendre-Pannoniatelep 43.	sen. (65-75)					x		x			
Szentendre-Pannoniatelep 54.	ad. (20-30)	x									

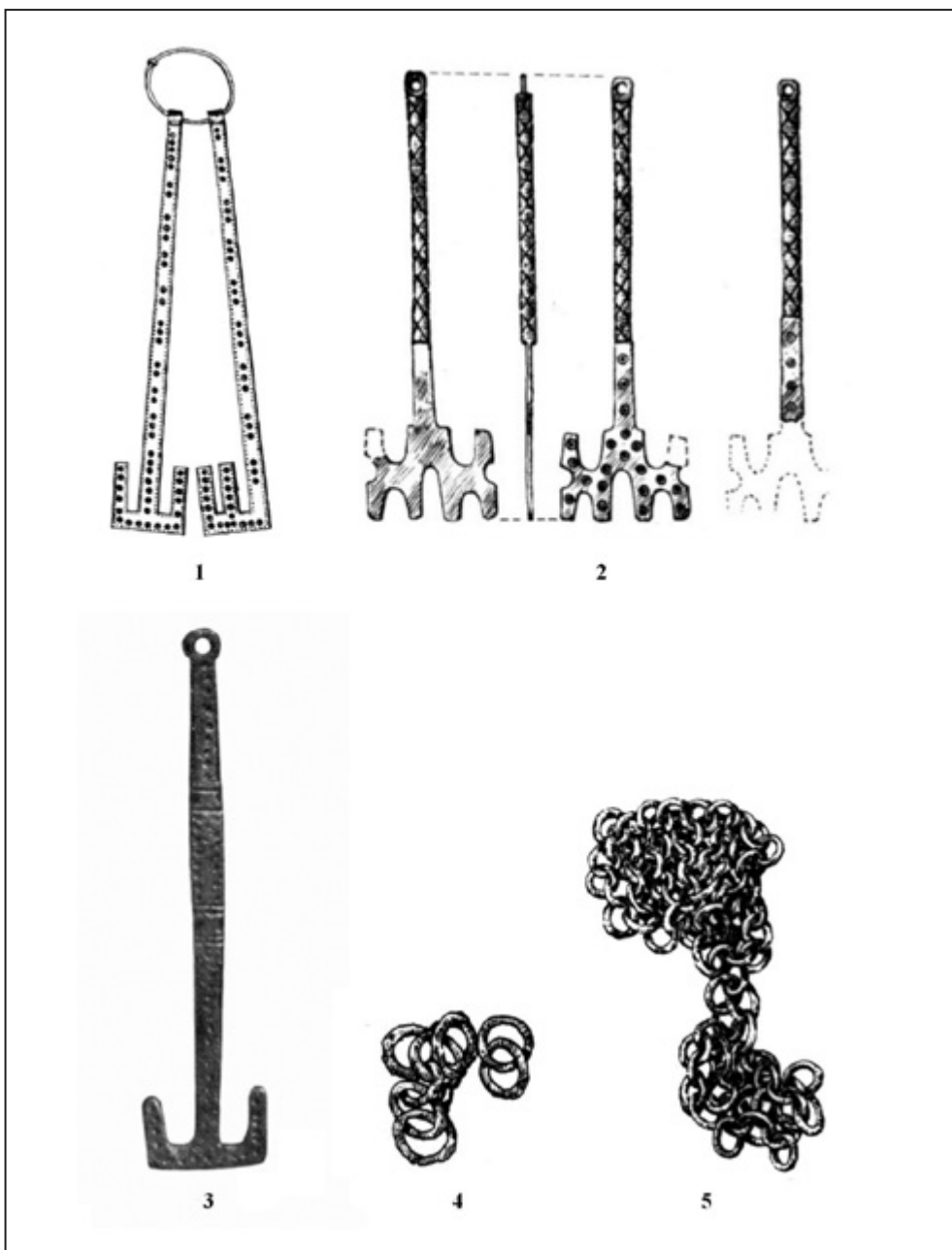
3. tábla: Amulettek előfordulása és típusai

LELŐHELY, SÍRSZÁM	Elhalálozási életkor	Díszfüggő/ gyöngy	Amulettgyöngy	Kulcs	Láncpáncél	Asztragalosz	Csontkarika	Szarvasagancs- korong	Vadkanagyar	Kagyló, csiga	Régi lelet
Szentendre–Pannoniatelepe 56.	íuv.-ad. (15-25)	x	x								
Szentendre–Pannoniatelepe 68.	mat.								x		
Szentendre–Pannoniatelepe 85.	mat.	x									
Szentendre–Pannoniatelepe 86.	inf. II (5-15)									x	x?
Szólád–Kertek mögött 6.	?-gyermek								x		
Szólád–Kertek mögött 21.	íuv.-ad. (18-24)	x		x	x		x				
Szólád–Kertek mögött 38.	?-gyermek	x		x							
Tamási–Csikótelep 10.	?			x							
Tamási–Csikótelep 18.	?	x									x
Tamási–Csikótelep 35.	?	x									
Tamási–Csikótelep 37.	?-gyermek				x						x
Tamási–Csikótelep 49.	?-gyermek							x		x	x
Tamási–Csikótelep 52.	?	x	x								
Várpalota– Unió homokbánya 5.	?										x
Várpalota– Unió homokbánya 18.	mat. (40-45)									x	x
Várpalota– Unió homokbánya 21.	?										x
Várpalota– Unió homokbánya 30.	?										x
Vörs–Tótok dombja 15.	?										x

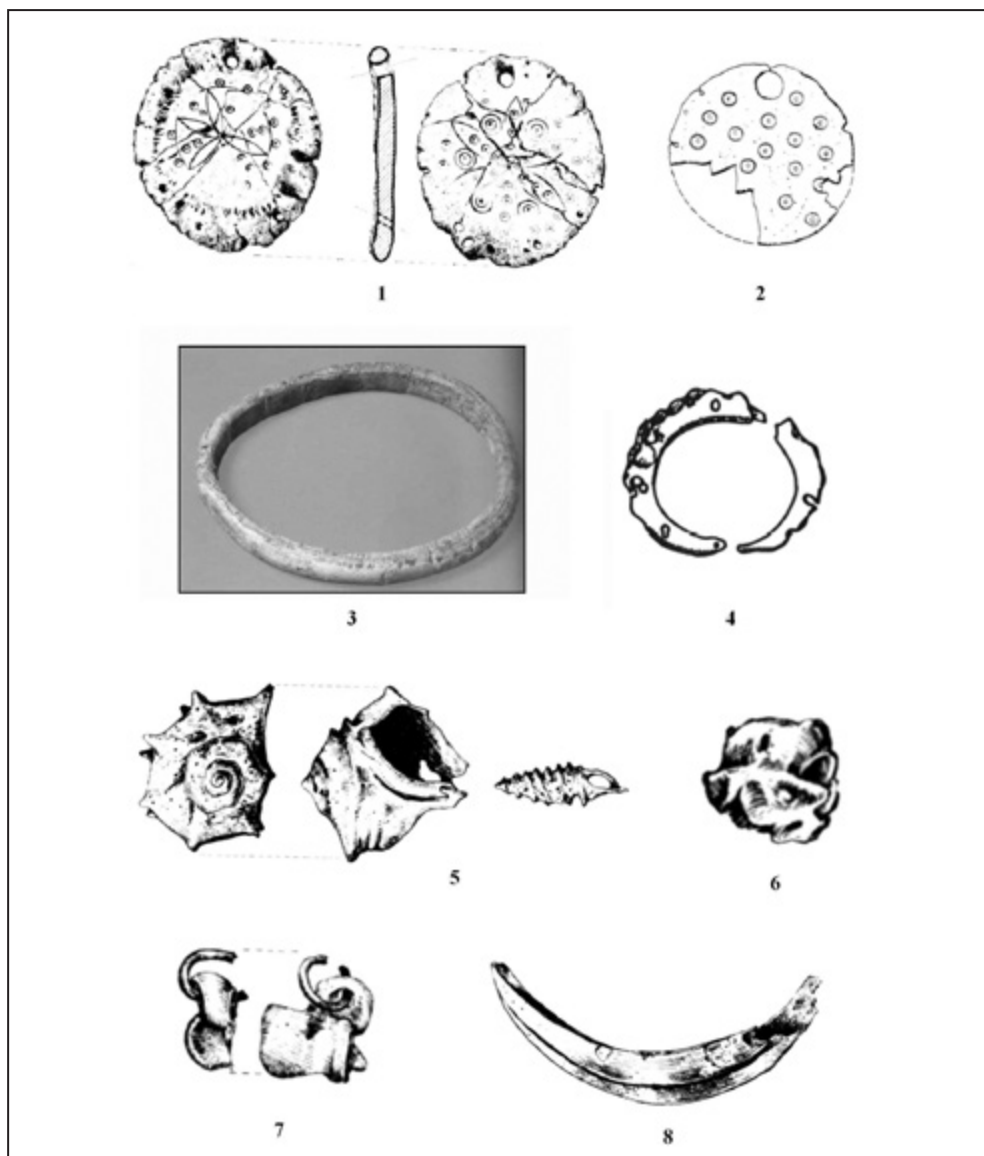
4. tábla: Amulettek előfordulása és típusai

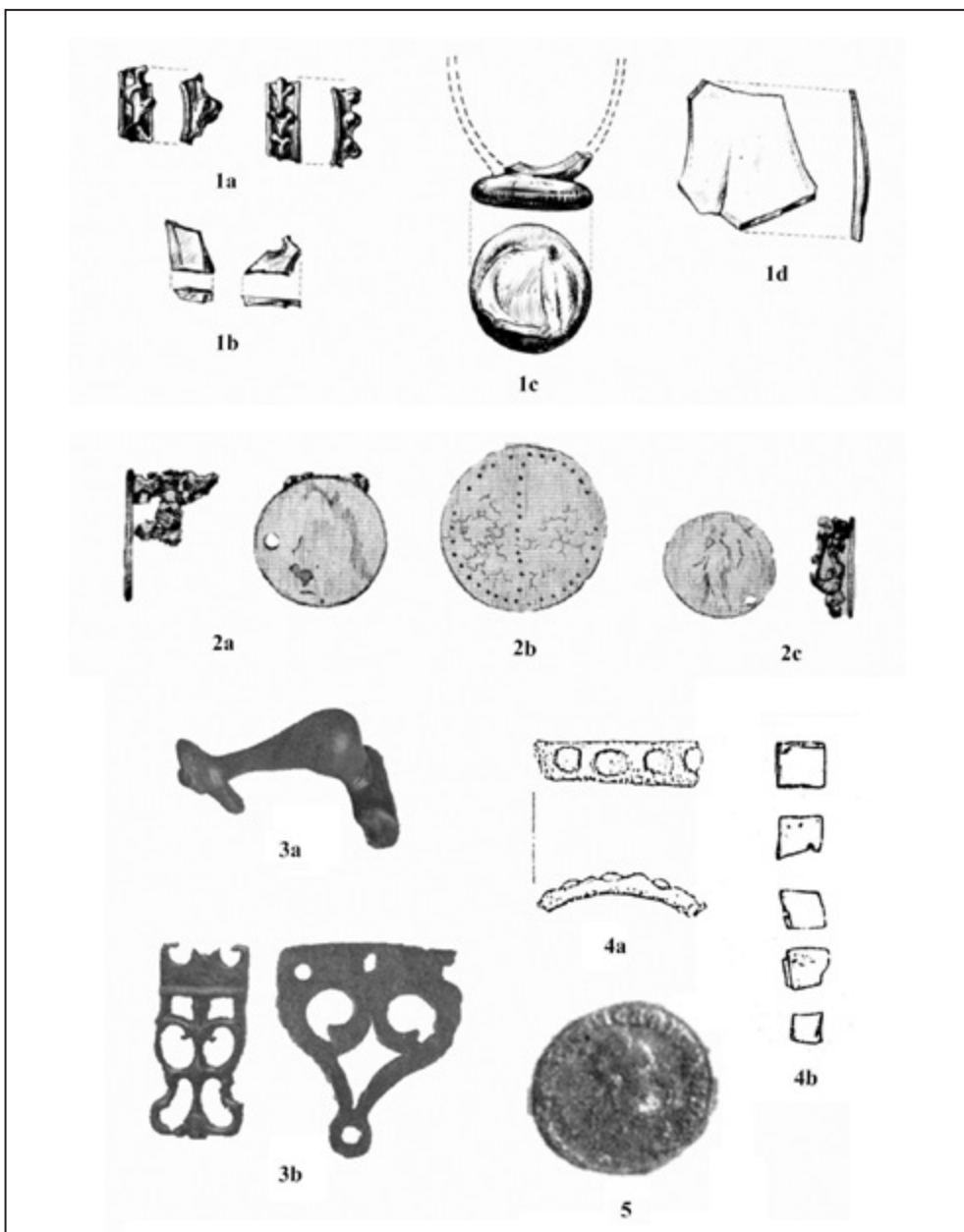
5. tábla: Díszfüggők és -gyöngyök. 1.: hegyikristály: Hegykő–Mező u. 18. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 8. 18:15); 2.: hegyikristály: Szentendre–Pannoniaterlep 40. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 44. 40:1); 3.: üveg: Hegykő–Mező utca 4. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 4. 4:6); 4.: opál: Szentendre–Pannoniaterlep 54. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 49. 54:13); 5.: magnezit: Schwechat 34. (ADLER 1979, Taf. 9. 2); 6.: amulettgyöngy: Tamási–Csikólegelő 52. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 79. 52:7); 7.: borostyán: Bezenye–Papréti 73. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 1. 73:3); 8.: kalcedon: Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői homokbánya 9. (TOMKA 1980, Abb. 9:4)

6. tábla: Fém­ből készült amuletek. Díszkulcsok: 1.: Hegykő–Mező u. 18. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 8. 18:14); 2.: Tamási–Csikó­le­gelő 10. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 61. 10:7); 3.: Brigetio/Ószőny (szórvány) (Kiss 1981, Abb. 8: 2). Láncpáncéltöredékek. 4.: Gyö­nk–Vásártér u. 5. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 3. 5:13); 5.: Tamási–Csikó­le­gelő 37. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 73. 37: 6)

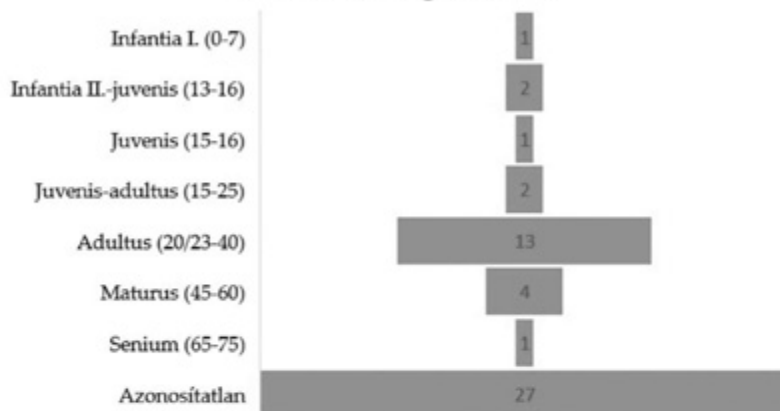

7. tábla: Állati eredetű amuletek. 1.: Szarvasagancskorong: Bezenye–Papréti 73. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 1. 73:6); 2.: Csontkorong: Hegykő–Mező u. 72. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 17. 72: 8); 3.: Elefántcsontkarika: Szőlád–Kertek mögött 38. (DIE LANGOBARDEN 2008, 202; Abb. 9); 4.: Csontkarika: Nikitsch 5. (BENINGER–MITSCHA–MÄRHEIM 1970, Taf. 2.: 61.524); 5.: Bíborcsiga és toronycsiga: Tamási–Csikólegelő 49. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf.77. 49:9–10); 6.: Kagyló: Szentendre–Pannoniatelep 86. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 57. 86:6); 7.: Asztragaloszfüggő: Szentendre–Pannoniatelep 43. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 45. 43:12); 8.: Vadkanagyar: Szentendre–Pannoniatelep 68. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 52. 68:6)

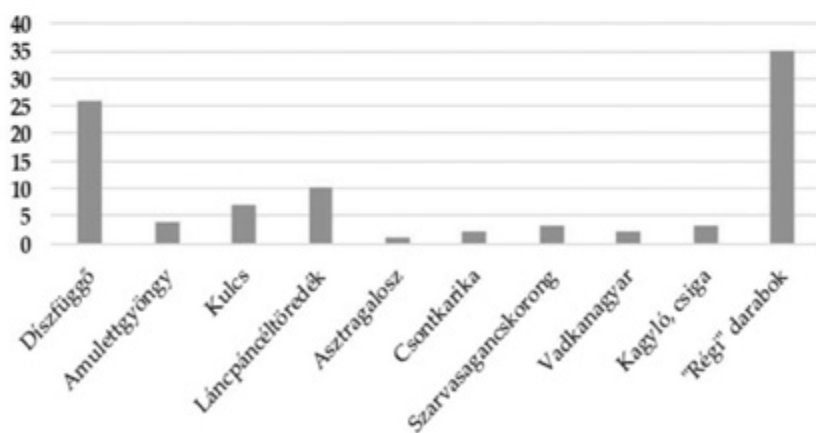

8. tábla: Régi leletek („Altstücke”). 1a–d.: Régi üvegek: Tamási–Csikólegelő 49. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf.77. 49: 14–17); 2a–c.: Római bronzfibulák: Mohács–Farostlemezgyár víztárolója 2. (KISS–NEMESKÉRI 1964, Abb. 8: 1–3); 3a–b.: Római fibula és veretek: Mannersdorf a. L. 12. (MITSCHA–MÄRHEIM 1952, Abb. 2:1–3); 4a–b.: gagátkarkötő és mozaikok: Schwechat 37 (ADLER 1979, Taf. 12. 37: 2–3); 5.: Római érem: Várpalota–Unió homokbánya 5. (BÓNA 1956, Taf. XXVIII, 10)

Életkormegoszlás

Lelettípusok előfordulási gyakorisága

9. tábla: Életkormegoszlás és a lelettípusok előfordulási gyakorisága

Érmék tanulságai az észak-magyarországi temetőkből a 10. században

1. Bevezetés

A Kárpát-medencei 10–11. századi sírokban elhelyezett érmék a kutatásban meghatározó szerepet töltenek be már a legelső feltárások óta.¹ Számos kutató foglalkozott a 10. századi sírokban előkerülő idegen érmékkel, alábbi dolgozatomban a fontosabb munkákra támaszkodva egy nagytáj, Észak-Magyarország 10. századi temetőiben előkerült érméket vizsgáltam meg.² A térség leletanyagának jellemzői közé tartozik, hogy részint a kereskedelmi forgalom, részben a helyben talált szláv és avar maradványokkal való érintkezés miatt az idegen eredetű tárgyak jelentős számban vannak jelen a terület 10. századi temetkezéseiben. Ezek közé sorolhatók a pénzérmék is, amelyek előfordulása vagy hiánya jelzésértékű. A következőkben a vizsgált mikrorégióban feltárt, pénzt tartalmazó temetkezések elhelyezkedését és gyakoriságát összehasonlítom azok Kárpát-medencei előkerülési arányaival. Az érmék és a sírokban talált datálóértékkel bíró tárgyak által kronológiai definíciók pontosítására törekszem. Kitérek az érmék sírbéli szerepére, és megvizsgálom az ebből levonható következtetéseket. A temetők idegen eredetű tárgyai alapján kísérletet teszek a Kárpát-medencében a magyarok által helyben talált népesség hagyatékának elkülönítésére, végül a temetők típusait is megvizsgálom.

2. Az elemzett terület természetföldrajzi jellemzői

Az észak-magyarországi nagytáj földrajzilag jól lehatárolható terület. Szerkezetileg a Duna-kanyartól mintegy 200 km hosszan terjed ki a Hernád völgyéig, szélessége 30–40 km között változik.³ Alaktani szempontból a kiterjedés némileg eltérő, ugyanis az Alföld öblözetei nyúlnak be a peremi hegyvonulatok közé, főként a folyóvölgyek kapuiban, máshol a hegyvidék felől nyúlik előre félszigetszerű dombvonulat az Alföld síkjába. A folyók által létrehozott teraszok már a szerkezeti határon kívül adják át területüket a feltöltéses síkságnak. Ilyen süllyedékes völgykapuk a Zagyva, a Sajó, a Hernád és a Bodrog Alföldre torkolásánál találhatók. Egyes völgykapukban dombság vagy síkság alakul ki, ilyen például a Pesti-síkság

¹ Itt szeretném megköszönni Révész László (tanszékvezető egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) dolgozatom elkészítéséhez nyújtott segítségét és útmutató tanácsait.

² A fontosabb kutatókról és eredményeikről összefoglalás készült (Pórszász 2016, 2–3).

³ SOMOGYI 1998, 305.

háromszög alakú öblözete vagy a Mátra és a Bükk köze, ahol szintén denudációs síksági jellegű peremvidék jött létre.⁴

Északi határnak a Börzsöny és a hozzá tartozó folyóvölgy valamint az Ipolyságtól keletre az Ipoly tekinthető. Tovább keletre haladva a Sajó-völgy két oldalán a Gömöri-Hevesi- és a Borsodi-dombság határolja, valamint a hozzájuk tartozó neogén üledékekkel kitöltött teraszos völgyekkel tagolt eróziós-deráziós dombságok.⁵ Déli határa a Verpelét és Eger közötti vonalon húzható meg. Jelentősebb kiterjedéssel csupán a Pesti-síkságtól keletre a Gödöllő–Albertirsa–Aszód háromszögben ékelődik ki a középhegység az Alföld felé. Alaktanilag a Duna áttörési völgyei szolgálnának nyugati határának, azonban szerkezetani szempontból a területhez tartozik a Visegrádi-hegység is, így a tájhatár a Szentendre–Pomáz–Kétfarkas-nyereg és Esztergom közötti vonalon húzható meg.⁶

Az Északi-középhegység kulcsfontosságú terület, ugyanis a Visegrádi-szoros köti össze az Alföldet a Kisalfölddel. A két kijáró kapuja Vác és Esztergom, valamint a vele átellenben fekvő Párkány, így nem véletlen a korai városok kialakulása sem. Az Ipoly völgye kisebb jelentőségű, ugyanis a Nógrádi-medence és a Börzsöny között nincs jó átjáró. Csak a Nógrádi-medencének van az Ipoly mentén természetes központja Balassagyarmaton, ahol az átkelő jelleget is ölt. A Cserhát és a Mátra közötti Zagyva-völgy már jobban kirajzolt útvonal, melynek bejárója Salgótarján, kijárata Hatvan térségében található. A Mátra és a Bükk között nincs igazi széles folyóvölgy, és ezért nincs fejlett forgalmi központ sem, viszont a Sajó-Bódva és a Hernád hármás völgykapujában fekvő Miskolc földrajzi helyzete kiváló.⁷ Az imént bemutatott földrajzi sajátosságok determinálták a 10. századi települések és temetők elhelyezkedésének lehetőségeit [2. tábla 2].

3. A 10. századi érmés temetkezések elhelyezkedése a mikrorégióban

Észak-Magyarország területén összesen 27 darab 10. századi temetkezésből 46 érmét ismerünk [3–4. tábla].⁸ Ebből a nyugat-európai érméket tartalmazó sírok száma 21, melyekben összesen 38 érmét találtak. Legnagyobb számban az itáliai érmék vannak jelen a térségben, 15 temetkezésből 27, míg a maradék 11 érme francia, német, illetve angol területekről származik [1. tábla 1].⁹ A Kárpát-medencei képpel azonosan a második helyen a francia pénzek állnak 5 temetkezésből 8 érmével, míg a német érméket egy sír két verete képviseli, továbbá a Kárpát-medence egyetlen, temetkezésből származó angol érméje Észak-Magyarországon került elő.¹⁰

Írott forrásokból tudjuk, hogy a zsákmányként vagy a békeváltság formájában megszerzett érmék száma sokszorosa lehetett annak, mint amennyi a sírokban ránk maradt.¹¹ A kutatás ezt úgy magyarázza, hogy az érméket tulajdonosaik nemesfém-alapanyagként kezelték,

⁴ SOMOGYI 1998, 306.

⁵ SOMOGYI 1998, 307–308.

⁶ SOMOGYI 1998, 307.

⁷ SOMOGYI 1998, 309.

⁸ Az érmét tartalmazó sírokról és a szórványletelekről katalógus készült (PÓRSZÁSZ 2016, 43–58).

⁹ RÉVÉSZ 2001, 46; KOVÁCS 2011, 44–45, 56.

¹⁰ KOVÁCS 2011, 156.

¹¹ KOVÁCS 2011, 213.

beolvasztották őket és a számukra megfelelő ruhadíszeket, méltóságjelvényeket készítettek belőlük.¹²

Még nem született magyarázat arra, hogy miért ilyen kevés a német pénzérme a Kárpát-medencében. A német érmék kisebb számú jelenléte nem feltétlenül jelzi, hogy kevesebbszer jártak volna kalandozó hadjáraton a magyarok német földön, sőt az írott források alapján tudjuk, hogy többször folytattak hadjáratot a németek ellen, mint ahányszor Itáliában portyáztak.¹³ A német pénzek hiányát magyarázhatja, hogy a 10. század első felére szinte teljesen megszűnik az éremverésük, és majd csak az Ottók korában (936–1002) lendül fel a pénzverés Szászországban.¹⁴ Valamint magyarázatként szolgálhat, hogy veretlen nemesfém formájában jutott a zsákmány a honfoglalókhöz, ezért került kevesebb érme ezekről a területekről a Kárpát-medencébe.¹⁵

A vizsgált területről összesen 11 lelőhelyet ismerünk, ahonnan itáliai érmék kerültek elő, ezek az észak-magyarországi érmés sírok 39%-át teszik ki. A Kárpát-medencei anyag vizsgálatakor is arra a következtetésre jutottak, hogy a területen a legnagyobb számban itáliai érmék vannak jelen.¹⁶ A jelenség megfigyelhető Észak-Magyarországon is, mivel az előke-
rült pénzek 63%-át teszik ki az itáliai érmék, tehát a vizsgált anyag több mint felét.

A területen az itáliai érmék közül a legtöbb Provence-i Hugóhoz köthető, akinek 12, egyedüli uralkodóként veretett érméjét ismerjük, míg II. Lothárral közösen kibocsátott érmei közül csupán egy található a térség leletei között. I. Berengár érméinek előfordulása a legmagasabb Provence-i Hugó pénzei után, királyként veretett érmei közül 9, valamint császári kibocsátású pénzei közül 3 került 10. századi sírokba a vizsgált területen. A felsorolt uralkodók kivül még II. Lothár egyetlen veretét találták a térségben. Egy sírban általában egy érme fordult elő: ez 15-ből 10 esetben volt megfigyelhető. A többi érmés sír esetében nem csak egy uralkodó veretei lettek elhelyezve, a fentebb említett két sírban Berengár és Provence-i Hugó pénzei együttesen vannak jelen, valamint a tiszánánai sírban Kopasz Károly francia király pénzei is helyet kaptak. Kovács László¹⁷ és Bálint Csanád¹⁸ megfigyelései alapján elmondható, hogy az észak-magyarországi területeken is előfordul, hogy egy sírban Berengár és Provence-i Hugó érméit találták meg. A többérmés sírokban gyakran kerülnek elő azonos kibocsátójú érmék, valamint ahol csak két érme található, azok egy uralkodótól származnak. Az itáliai érmés temetkezések közül a legkorábbra a nagykőrösi és a káli sírt tehetjük, melyeket I. Berengár király pénzei kelteznek, míg a legkésőbbi temetkezés Pestlőrincről származik, ez utóbbit II. Lothár pénze datálja. Az itáliai pénzzel ellátott sírok közel felében, 15-ből 7 esetben férfiak nyugodtak, míg 4-4 esetben nők és gyermekek sírjából került elő érme.

Nemek tekintetében a nyugati területeken inkább férfisírok jellemzők, míg keleten gyermekek és nők temetkezéseiben fordulnak elő itáliai érmék. Az itáliai érmés női sírok gazzagnak mondhatók a térség viszonylatában (Piliny–Leshegy 2., 3. sír; Aldebrő 20. sír; Dabas 1. sír). Férfisírok közül összesen 4 esetben volt megfigyelhető lószerszám, valamint a két

¹² KOVÁCS 2011, 44–45, 56.

¹³ KOVÁCS 2011, 12–27.

¹⁴ KLUGE 2000, 118.

¹⁵ KOVÁCS 2011, 56.

¹⁶ KOVÁCS 2011, 213.

¹⁷ KOVÁCS 1989, 99.

¹⁸ BÁLINT 1968, 76.

leggazdagabb női temetkezésben (Aldebrő és Piliny–Leshegy 2. sír). Egy kisgyermek sírjából ismerünk zablaleletet is (Aldebrő 21. sír). A férfisírokban előfordulnak hajkarikák (Budaörs 158. sír; Szob–Kiserdő 10. sír; Nagykőrös 1. sír), valamint az íjhoz, nyílhoz köthető tárgyak (Budapest–Testvérhegy; Nagykőrös 1. sír; Szob 35. sír). A gyermeksírokban ritkák a viselethez köthető elemek, illetve két esetben melléklet nélküliek (Aldebrő 8. sír; Kál 81. sír).

Megfigyelhető, hogy a lovasíjászok körében gyakori az érmeadás szokása, míg a gazdagon felfegyverzett férfiak esetében (akik kardot vagy szabályt vittek magukkal a túlvilágra) nem alkalmazták ezt a szokást. Nagykőrös 2. sírjában szablya és veretes öv¹⁹ kapott helyet, valamint Szob–Kiserdő 18. és 21. számú karddal, fokossal ellátott sírjai²⁰ is azt mutatják, hogy inkább a szegényesebb férfitemetkezések sajátossága az érmeadás. Ezzel ellentétben a női sírok közül a gazdagabb temetkezésekben találkozunk érmekkel. A gyermeksírok esetében az érmék melletti egyéb melléklet adásának szokása jellemző.

A francia érmék a második legnagyobb csoportba sorolhatók a Kárpát-medencében, azonban Észak-Magyarországon összesen 5 darab, hitelesen feltárt sírban talált érméről és két szórványosan előkerült érmeegyüttesről tudunk. Tehát megfigyelhető, hogy a francia érmék ezen a területen nem olyan gyakran kerülnek elő, mint a Kárpát-medence egész területén.²¹ Leginkább 9. századi francia érmék kerültek a vizsgált területre. I. Lajos érméje keltezhető a legkorábbra, míg IV. Lajos érméje a legkésőbbi. 10. században veretett érmét két lelőhelyről ismerünk, mindkettő szórványként került elő. Általában egyesével fordulnak elő, azonban a tiszánánai sírban 4 és a szigetmonostori „sír” anyagában 2 érme kapott helyet [5. tábla 3].

Az öt hiteles feltárásból 3 gyermek és 1-1 női és férfisírt ismerünk. Az itáliai érmék-nél már taglalt jelenség itt is észlelhető, miszerint a sósárhartyáni női sír viseleti elemekben gazdag, míg az Ipolykiskeszin talált férfisírból több nyílhegy és egy vaskés kapott helyet, melyek egy egyszerű lovasíjász felszereléséhez tartozhattak. A gyermeksírokban kevés mellékletet tártak fel, illetve ritkán viseleti elemek (például gyöngyök) is megjelentek ezekben a temetkezésekben. A francia érmék inkább a Duna és az Ipoly folyása mentén kerültek elő, ez alól csak a tiszánánai 4. sír a kivétel.

Német érmét összesen 3 hiteles feltárásból ismerünk, ezek közé sorolható a Budakeszin talált 2 darab Ottó-pénz is [5. tábla 4].²² Az angol érme egyedüli, a Kárpát-medence területén más példány hiteles sírból nem került elő [5. tábla 1]. A barackosi sírban megtalálható a lószerszám, valamint hajkarika is. A gödöllői női sír leletei szintén gazdagságot mutatnak, innen aranyozott ezüst szív alakú lemezek és a hajkorongok is kerültek napvilágra.

A bizánci pénzekből a térségben sokkal kevesebb van, mint az itáliai érmékből. Összesen három temetkezésről és három szórványleletről van tudomásom. A bizánci érmék általánosságban egyesével kerülnek a sírokba,²³ ez nincs másképp az észak-magyarországi területen sem. Leggyakrabban VII. Konstantinos császár érmei jelennek meg a 10. századi temetkezésekben. VII. Konstantinos és II. Romanos pénzei két (feltételezett) sírból kerültek elő, míg a többi típusból 1-1-et ismerünk. Leggyakrabban solidusokat találunk: 6-ból 4 esetben

¹⁹ DIENES 1960, 180–181.

²⁰ BAKAY 1978, 15, 17.

²¹ KOVÁCS 2011, 213.

²² KOVÁCS 2011, 154.

²³ KOVÁCS 2011, 67.

[5. tábla 2]. A másik két esetben egy follis és egy miliarenses került elő. A bizánci pénzek a vizsgált területen előkerült érmék 13%-át teszik ki. Az észak-magyarországi darabok a Kárpát-medencei bizánci érmék 18%-át teszik ki.²⁴ A temetkezések közül az egri sírban nyugvó férfi mellett lószerszámok és nyílhegyek is kerültek elő. Szob–Kiserdő 60. sírjában, valamint Üllön is gyermekek mellé helyezték a solidusokat. Üllön a gyermek leletei között nyílhegyek, tegezveretek és vederveretek is napvilágot láttak. Ez ellentétes a korábban tárgyalt gyermeksírok leleteivel, ugyanis a gyermek viseleti tárgyakkal és férfisírokra jellemző fegyver melléklettel lett eltemetve.

A bizánci érméket tartalmazó sírok az általam vizsgált terület nyugati részén helyezkednek el, Eger–Szépasszonyvölgy lelőhelyen kívül. Két gócpont különíthető el: a Dunakanyar feletti terület (2 lelőhelyről), illetve a Gödöllő–Albertirsa–Aszód háromszögben kiemelkedő térség [2. tábla 1]. A térségben három temetkezésből és a szórványosan előkerült leletekből összesen 5 darab dirhemet ismerünk. A Kárpát-medencei muszlim érmék előkerüléséhez képest a vizsgált területen talált darabok száma csekély, mindössze 12%-át teszik ki.²⁵ Az észak-magyarországi érmés sírok 11%-ában találtak muszlim dirhemeket.

Három esetben sikerült a váz nemét vagy korát megfigyelni: 1 férfi, 1 nő és 1 gyermek nyugodott a sírban. Eger–Répástetőn a térség egyetlen szablya látott napvilágot érmés sírban, valamint lószerszám ebben a temetkezésben is volt. A női temetkezésben (Perse–Papföld 101. sír) szintén a viseleti elemek kaptak szerepet, a fülbevalók és karkötők nagy számban jelentek meg a sírban, míg a gyermek sírjában (Kistokaj–Homokbánya 53. sír) gyöngysor és edény volt.

A muszlim érmés lelőhelyek a vizsgált terület keleti részén fordulnak elő, a nyugati térségben egyáltalán nem ismertek ezek az érmetípusok. Általában egyesével kerülnek elő, egyedül Almagyaron került elő 2 dirhem, de ezek esetében nem biztos, hogy egy sírból származnak [1. tábla 2].

Az észak-magyarországi érmés sírok legtöbbszörében (63%) az itáliai érmék vannak jelen. Második helyen a francia érmés sírok vannak, melyek az egész 17%-át teszik ki. A német és angol érmék összesen 6%-ot adnak ki, míg a bizánci és a muszlim érmék 7-7%-kal képviselik magukat a térségben.

Férfi, női és gyermektemetkezésekben egyaránt előfordulnak érmék, azonban kísérőleleteik esetében azonosságok figyelhetők meg. A férfisírokat majdnem minden alkalommal íjjal, nyíllal és lószerszámmal vagy ezek egyikével látták el. Kivételt jelent ez alól az eger–szépasszonyvölgyi sír, amelyben kardhüvely töredékét találták meg, valamint az eger–répástetői szablya. Ezek egy gócpontban kerültek elő, azonban mindkét sír esetében sok a bizonytalanság, így feltételezhető, hogy a szépasszonyvölgyi sírban nem is kardhüvely töredéke látott napvilágot. Kovács László gyűjtései nyomán tudjuk, hogy 98 szablyás sírból 12-ben volt érme, míg 37 kétélű kardos sír közül csak egyetlenből ismerünk pénzt. Ez alapján valószínűtlen, hogy kétélű karddal temették volna el a szépasszonyvölgyi elhunytat.²⁶ A fegyverek mellett a férfisírokban ritkán, de hajkarikák is előfordulnak (Budaörs, Szob–Kiserdő).

A női sírokban leletgazdagság figyelhető meg, itt az aldebrői 20. sír, a pilinyi 2., 3. sír, a sóshartyáni 30. sír és a persei 101. sír emelendő ki. Hajkarikák, szőlőfürtös fülbevalók,

²⁴ Kovács 2011, 213.

²⁵ Kovács 2011, 213.

²⁶ Kovács 1994, 188.

aranyozott ezüst rozettás lószerszámveretek, karperecek kerültek elő a sírokból. A listán található szerényebb leletanyagot tartalmazó sírok is, ilyen például a dabasi női sír, ahol kauricsiga és fülesgomb került elő.

A gyermeksírokba inkább az edénymellékletet (Kistokaj, Tiszanána 4. sír), valamint állatcsontokat és tojást (Tiszanána 4., 21. sír) helyeztek. Jellemző ezekben a szegényesnek tűnő temetkezésekben a gyöngysor, illetve a hajkarikák és fülesgombok.

A leletek szóródása a térségben nem egyenletes. A középső területeken nincsenek jelen az érmés sírok, és a déli területeken is kevés számban fordulnak elő. A bizánci veretek a nyugati, míg a muszlim dirhemek a keleti részekben sűrűsödnek. A nyugat-európai érmék pedig egyenletesen mindegyik gócpont területén megtalálhatók. A Bükkalja területein összesen két lelőhellyel számolhatunk (Szakáld, Kistokaj). Eger és környéke is gócpontnak tekinthető, ahol nyugati, bizánci és muszlim érmék is előkerültek. Az Eger környékén előkerült bizánci érmés és dirhemes sírokban férfiak nyugodtak, lóval és íjjal ellátva. A nyugat-európai érmékkel ellátott sírokban (Tiszanána, Kál, Dormánd, Aldebrő) gyermekeket találunk, egyedül az aldebrői 20. sír kivétel, ahol az elhunyt egy nő volt.

Nyugatabbra, az Ipoly középső folyásánál főként gazdag mellékletű női sírokban találunk pénzeket (Perse, Piliny, 2., 3. sír, Sós-hartyán–Hosszútető 30. sír). E sírok közül kivétel sós-hartyán–zúdótetői lovasíjász sírja. Ezen a területen a persei dirhem kivételével nyugat-európai érmék láttak napvilágot. Az Ipoly alsó folyásánál kizárólag lószerszámos, fegyveres férfiak sírjai (Szob 10., 35. sír, Ipolykiskeszi 193. sír) és gyermekek (Ipolykiskeszi 200. sír, Szob–Kiserdő 60. sír, Rád 15. sír) temetkezései találhatók. Ezek nyugat-európai érmék, illetve bizánci solidusok (Kóspallag, Szob 60. sír).

A Duna mentén két csomópont fedezhető fel, az egyik a Dunakanyartól délre (Gödöllő 1. sír, Budapest–Testvérhegy, Budapest–Pestlőrinc Budaörs–Kamaraerdei dűlő 158. sír, Budakeszi 2. sír) helyezkedik el: itt férfisírok vannak nagy számban, a gödöllői női temetkezések kivétel ezek közül. A másik gócpont a Duna mentén délebbre található (Ócsa, Üllő, Dabas, Nagykőrös), itt nagyrészt bizánci érmék kerültek elő, ez alól kivétel a Nagykőrösön talált Berengár érme.

4. Az érmék kísérőleleteinek keltező értéke

Három sír leletei között találkozunk hajfonatkorongokkal, amelyek a fentebb említett gazdag női sírok csoportjába sorolhatók. Aldebrő 20. sírjából származó hajfonatkorongpár [8. tábla 3] a karosi II/47. és III/5. sírokból előkerült korongok párhuzama, ezek a leletek a 10. századra terjedtek el.²⁷ A gödöllői darabok áttört típusba tartoznak,²⁸ valamint a sós-hartyáni korongpár motívumkincse az szászánida-iráni művészetből eredeztethető [8. tábla 4].²⁹ Mindkét típus a 10. században volt használatos. A hajkarikák is datáló értékkel bírhatnak, ilyen a sós-hartyáni sírból ismert pödrött végű hajkarika, amely a 10. század utolsó

²⁷ RÉVÉSZ 2008, 41–42.

²⁸ RÉVÉSZ 1996, 87–89.

²⁹ FODOR 1973, 34–40.

harmadától jelenik meg újra a honfoglalók sírjaiban.³⁰ Az S-végű hajkarika, amely Budaörsön és Szob 60. sírjában látott napvilágot, a 10. század közepétől jelenik meg.³¹

Piliny 3. sírjából ezüst lemezek láttak napvilágot, amelyek a 10. század első kétharmadában voltak divatosak. Kéttagú csüngős vereteket és préselt rozettát találtak Aldebrő 20. sírjában, amely szintén a 10. századra keltezhető, bár egyes változatai a 11. század közepéig kimutathatók. A női viselet szerényebb változatát ismerjük Dabásról, ahol fülesgomb került elő. A tárgy típus előfordult még a vizsgált területen Gödöllőn, Piliny 2. sírjában, valamint a kistokaji kislány sírjának földjében. A fülesgombok már a 10. század első kétharmadában megjelentek, azonban használatuk felhagyásának ideje még nem tisztázott.³² A pilinyi 2. sír leletei között csizmaveretek is előkerültek, amelyek a 10. század végéig vannak jelen a temetkezésekben.

Datáló értékkel bír a Szob–Kiserdő 60. sírjában talált mellkereszt is, amely a 10. század utolsó harmadára, illetve a 11. század elejére keltezhető.³³ Persén hét darab szőlőfürtös fülbevaló és pántkarperecek kerültek elő. A karperecek a 10. század első kétharmadára jellemzők.³⁴ A szőlőfürtös fülbevalók a 10. század közepétől a 11. századig vannak jelen a sírokban. Tehát megállapíthatjuk, hogy az érmét tartalmazó sírok egyéb kísérőleletei a temetkezések földbe kerülését legfeljebb fél évszázados időhatárok között tudják valószínűsíteni.

5. Az érmék funkciója a 10. századi sírokban Észak-Magyarországon

A 10. századi sírokban talált érmék szerepe öt csoportba sorolható. Ruha- vagy lószerszám-díszként, nyakláncra fűzve, halotti szemfedőként, valamint halotti obulusként is használhatták őket.³⁵ Funkciójukat síron belüli helyzetük és a pénzeken lévő furatok száma és elhelyezkedése alapján határozhatjuk meg.

Gyűjtésem során megvizsgáltam, hogy a régió érméi lehettek-e halotti obulusi szerepben. Piliny 2. sírjában és Ipolykiskeszi 193. sírjában átfúratlan pénzek kerültek elő, amelyek feltételezhetően ezt a funkciót töltötték be. Ipolykiskeszin az érme helyzete is bizonyítja az obulusi szerepet, mivel a koponya környékén találták meg. Halotti obulusoknak tekinthetjük, azokat az átfúrt érméket is, amelyek a koponya, illetve kéz környékén láttak napvilágot.³⁶ Ilyet Aldebrő 8. sírjából, Kál 81. sírjából, Tiszanána 21. sírjából, Budakeszi 2. sírjából és Perse 101. sírjából ismerünk. A felsorolt lelőhelyek érméi mind a koponya környékén kerültek elő, így másodlagosan obulusi szerepben is lehettek.

Viseleti szerepben azok az érmék lehettek, amelyek mellkas környékén kerültek elő, vagy az helyzetük azt mutatta, hogy ruhára varrva hordták őket, esetleg egynél több lyukkal látták el az érméket. Ilyen Piliny 3. sírjában került elő, 4-4 lyukkal látták el, és a mellkason helyezkedett el. Budakeszin előkerült pénzek közül az egyik 2-2 lyukkal volt ellátva, valamint a mellkas csontjainál került elő. Nagykőrös–Feketedűlő lelőhelyen csak a sírbéli helyzetet

³⁰ SZÓKE–VÁNDOR 1987, 57.

³¹ SZÓKE–VÁNDOR 1987, 57.

³² ANDRÁSI 2016, 160.

³³ BALINT 1991, 105; LANGÓ–TÜRK 2004, 392.

³⁴ RÉVÉSZ 1996, 90.

³⁵ KOVÁCS 2004, 43–47.

³⁶ KOVÁCS 2004, 43–47.

lehetett megfigyelni: a mellkas bal oldalán találták meg őket. Ebben az esetben feltételezem, hogy az érme viseleti szerepben volt. Szob 35. sírjában a felsőtest csontjai között került elő érme, azonban töredékes állapota miatt nem tudjuk a furatok számát. Eger–Répástető 1. sírjában a mellkas környékén került elő egy dirhem, azonban alapos vizsgálata előtt eltűnt, így a lyukak számát sem állapították meg. Feltételezhető, hogy Szob–Kiserdő 35. sírjában és Eger–Répástető 1. sírjában előkerült érmék viseleti szerepben lehettek, helyzetük miatt. A Gödöllőn talált érme sírban való helyzetét nem ismerjük, azonban a furatai és az ékszerekhez való viszonya alapján viseleti helyzetben lehetett. Tiszanána 4. sírjában a koponyánál, az állkapocs alatt és a gerinc mellett, valamint a kézsontok között kerültek elő érmék. Ezeken a pénzekon különböző furatszámokat ismerünk, ami alapján más funkciót is feltételezhetnénk, azonban a sírban való helyzetük miatt valószínűleg a kaftánt vagy az inget díszíthették.³⁷

Nyakláncra fűzött érmék a nyak környékén előkerült, egy furattal rendelkező darabok. Rád–Kishegyen egy kislány nyaka környékén került elő egy lyukkal ellátott érme. Szob–Kiserdő 60. sírjában látott még napvilágot egy lyukkal ellátott érme. A solidusutánzat a mellkason nyakdíszek társaságában feküdt, így biztosan a nyakék része lehetett. Budaörsön szintén a nyak körül helyezkedtek el az érmék, a feltárók megfigyelései alapján nyakláncra fűzve viselték őket, azonban a furatok számát nem ismerjük.³⁸ Dabason a halott nyaka körül került elő öt érme, melyek valószínűleg nyakláncra lehettek fűzve, de itt sem ismert a lyukasztások száma. Ipolykiskeszi 200. sírjában is nyakláncra fűzve került az érme, azonban két lyukkal volt ellátva. A Kistokajon előkerült dirhem szintén lehetett nyaklánc része, azonban ezen az érmén 2-2 lyuk található.

Egyetlen típusba sem sorolható be a szob–kiserdei 10. sírban talált érme, ugyanis a sír alján találták meg. Töredékessége miatt nem tudjuk a furatok számát, így funkciója nem meghatározható. Sóshartyán–Hosszútető 30. sírjában az érme a combcsont mellett került elő, amely így az említett funkciók közül egyikbe sem sorolható be. A vizsgált temetkezések közül Üllőn, Eger–Szépasszonyvölgyön, Budapest–Testvérhegyen és Budapest–Pestlőrincen talált érmék sírban való helyzete, valamint a furatok száma nem volt megfigyelhető vagy nem figyelték meg, így funkciójuk itt sem ismert. Sóshartyán–Zúdotető lelőhely közöletlen, így az érme további vizsgálata várat magára.

A területen a pénzek tehát obulusként, ruhadíszként, valamint nyakdíszként is kerülhettek a sírokba. Hiányoznak a lószerszámra varrott pénzek, valamint nem állapítható meg egyértelműen, hogy szemfedőkre varrott érmék voltak-e a vizsgált leletanyagban. Egyik lehetőség esetében sem tudunk biztosat megállapítani, ugyanis az általam felvázolt funkciók mellett lehetnek átmeneti megoldások. Például az obulusként meghatározott lyukasztott érmék a koponya körül nyaklánc részeként is a sírba kerülhettek, valamint a mellkason talált, általam viseleti elemként értelmezett érmék obulusként is funkcionálhattak. Véleményem szerint a vizsgált területen obulus 2 esetben került elő. Az átfűrt érmék, amelyek a koponya környékén láttak napvilágot, 5 esetben értelmezhetők obulusként. Viseleti elemként biztosan 2 esetben került elő érme a térségben, valamint az általam feltételezett viseleti helyzetben 5 sírból ismerünk érméket. Nyaklánc részeként 6 sírban láttak napvilágot érmék, ebből 2 esetben biztosan egy furattal látták el őket. Obulusként vagy nyakék részeként az aldebrői 20. sír

³⁷ RÉVÉSZ 2001–2002, 290.

³⁸ KOVÁCS 2011, 140.

érméje kerülhetett elő, amely véleményem szerint inkább obulus lehetett. Valamint 7 esetben nem volt meghatározható az érme funkciója a sírban. Így a vizsgált térségben a három funkció egyenletesen oszlik el, ugyanis obulusként 8 (28%), viseleti elemként 7 (25%), nyaklánc részeként 6 (22%) és nem ismert funkcióban 7 darab (25%) érme volt.

5.1. Gyöngysorral ellátott gyermeksírok

A Szob–Kiserdő 60. sírjában talált kislány amulettjei alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az érme itt óvó-védő szerepet tölthetett be [7. tábla 1]. A temetkezésen kívül négy gyermeksírban az érmék gyöngyök társaságában kerültek elő a nyak környékén.

A sírokban nem számolhatunk leletgazdagsággal, az érméken és a gyöngyökön kívül elvétele kerülnek elő más leletek. A szobi sírban talált vadkanagyar óvó-védő szerepet tölthetett be, valamint ide sorolható még a vaskés, amely a halottat védhette.³⁹ A gyöngyök közül kiemelendő a kalcedon, ugyanis más népek amulettként használták őket.⁴⁰ A Rádon és Ipolykiskeszin talált tojás a termékenység szimbóluma, és szintén óvó-védő szerepet is tölthetett be sírokban.⁴¹

A területen ritkán kerültek elő nyakláncként érmék női és férfisírokban. A dabasi lány biztosan nyakláncra fűzve viselte pénzeit, valamint elhelyezkedése alapján Aldebrő 20. sírjában is lehetett a pénz nyaklánc, azonban itt az obulusi szerep sem kizárt. Dabason kauri csiga, egy fülesgomb és egy ár is napvilágot látott, így a pénz amulettként is jelen lehetett.⁴² A férfisír, amelyben nyakláncra fűzték a pénzeket, S-végű hajkarikapárral volt ellátva, itt azonban semmi nem bizonyítja az amulett funkciót.

Valószínűnek tartom, hogy az érme nyakékre fűzésének szokása a területen inkább a gyermeksírokban volt jellemző. Lehetséges, hogy amulettként, óvó-védő szerepet tölthetnek be a sírokban ezek a pénzek. Jellemző ezekre a temetkezésekre a leletszegénység, így az aldebrői női sír nem valószínű, hogy ebbe a kategóriába sorolható. A gyermeksírokban előkerült leletek közül biztosan szobi sír leletei mutatják az óvó-védő szerepet, valamint a tojásmaradványok Ipolykiskeszin és Rádon. Véleményem szerint az érmék az életükben is védhették a gyermekeket a gonosz szellemektől ugyanúgy, mint a nyakban viselt átfűrt csontok.⁴³

6. Adatok Észak-Magyarország 10. századi érmét tartalmazó temetőinek etnikumához

A vizsgált területen a mai Dél-Szlovákiában található lelőhelyek közül Persén és Ipolykiskeszin olyan temetkezésekkel találkozunk, melyek az avar továbbélés lehetőségét vetik fel. Elsőként Bálint Csanád – a persei temető szerkezete és leletanyagának összetétele miatt – feltételezte a kontinuitás lehetőségét, mivel az avar kori sírokkal a 11. századi temetkezések

³⁹ DIENES 1972, 52–53; TETTAMANTI 1975, 110.

⁴⁰ A kalcedon gyöngyök a szarmatáknál és a langobárdoknál amulettként funkcionáltak (LOSER–PLETERSKI 2003, 266).

⁴¹ A tojás a termékenység jelképe. A tojáshéj a gonosz távoltartásának eszközeként is megjelenik a hiedelemben. Távol tartotta a betegséget, elhárította a villámot, a rontást (DARÓCZI-SZABÓ–TEREI 2011, 202).

⁴² A kauri csiga az emberiség egyik legrégebbi eredetű amulettje. Főként a nőiességet és termékenységet szimbolizálja (KOVÁCS 2001, 249).

⁴³ DIENES 1972, 52–53.

azonos tájolásuak, valamint a soraikba beilleszkednek a későbbi sírok. Bálint munkájában jelzi, hogy jelentős időbeli hiátus nem lehetett a két temetőrészlet keletkezése között, valamint az avar temető használatát a magyar honfoglalás szakíthatta meg.⁴⁴

Mivel Perse mellett több temető esetében is előfordul,⁴⁵ hogy avar és honfoglalás kori temetkezések találhatók egymás mellett, elképzelhető, hogy vannak tárgytipusok, jelenségek, melynek keletzését újra kellene gondolni. Problematikussá teszi e temetők kutatását, hogy sok esetben az egyszerű leletanyag (nyitott hajkarikák, kések, edények) valamint a nagyszámú melléklet nélküli sír alapján nem különíthető el egymástól az avar és a honfoglaló anyag.⁴⁶ A leletanyag vizsgálatakor etnikumhoz nem tudjuk kötni a tárgytipusokat, azt viszont megállapíthatjuk, hogy egyes viseleti elemek, mellékletek nem a honfoglalók hagyatékának jellegzetességei.

A vizsgált lelőhelyeken olyan jelenségek fordulnak elő, amelyeket a helyben talált népesség hagyatékaként is értelmezhetünk. Ezek közé tartozik a persei temető 101. sírjában talált szokatlanul sok, 7 szőlőfürtös fülbevaló [6. tábla 2], valamint a 76. sírban előkerült S-végű nyitott hajkarikák [7. tábla 3].⁴⁷ Ipolykiskeszin a 69. sírban talált 9 ezüst S-végű hajkarika, valamint a 115. sírban talált 8 darab S-végű hajkarika a fej körül és 9 hajkarika a kéz mellett tekinthető a helyben talált népesség hagyatékának.⁴⁸ Kistokaj 4. sírjában 6 szőlőfürtös fülbevaló [8. tábla 1],⁴⁹ Aldebrő 15. sírjában 7 S-végű hajkarika látott napvilágot [8. tábla 2].⁵⁰ Eger–Székesegyház lelőhelyen 4 sírban találtak magas számban S-végű hajkarikákat.⁵¹ Mindegyik esetben a fej környékéről kerültek elő ezek az ékszerek, és feltételezhetjük, hogy a helyben talált szláv vagy avar népességhez köthető ez a viseleti forma, ugyanis a magyar viseletben nem találkozunk hasonló jelenséggel. Ékszerek közül a kontinuitást bizonyíthatja, hogy Ipolykiskeszin a 202. sírban egy jellegzetes avar kiszélesedő végű huzalkarperecet találtak az ásatók [7. tábla 2].⁵²

10. századi temetkezésekben Ipolykiskeszin és Persén orsógombot is találtak,⁵³ amely szintén nem gyakori a honfoglalók körében. Bálint Csanád is felvetette, hogy a persei edények a 8–9. századra keltezhetők, vagyis a 10–11. századi temetkezésekben talált edénytípusok használatát a helyben talált lakosságtól vehették át.⁵⁴ Továbbá a persei temetőben az edénymelléklet adásának szokása viszonylag gyakori, viszont általánosságban kevésbé jellemző a 10. századi magyar temetőkben. Kifejezetten avar sajátosságnak tekinthetők a vedrek, amelyek több észak-magyarországi temetőben is napvilágot láttak. Üllőn,⁵⁵ Szob 64. sírjában⁵⁶ és Visznek–Kecskehegy 105. sírjában is találkozhatunk e tárgytypussal.⁵⁷ Üllő

⁴⁴ BÁLINT 1976, 243.

⁴⁵ Vörs, Gyöng, Győr, Szarvas–Kákapuszt, Hortobágy, Visznek–Kecskehegy.

⁴⁶ BÁLINT 1976, 242–243.

⁴⁷ TOČIK 1968, 38.

⁴⁸ HANULIAK 1994, 112–132.

⁴⁹ K. VÉGH 1993, 54, 61.

⁵⁰ RÉVÉSZ 2008, 25.

⁵¹ FODOR 2008, 129, 131–132, 137, 142–143.

⁵² HANULIAK 1994, 127.

⁵³ TOČIK 1968, 40; HANULIAK 1994, 120.

⁵⁴ BÁLINT 1976, 243.

⁵⁵ NEMESKÉRI–GÁSPÁRDY 1954, 490.

⁵⁶ BAKAY 1978, 34.

⁵⁷ RÉVÉSZ 2008, 382.

esetében megemlítendő, hogy az antropológiai vizsgálatok is az avar-magyar kapcsolatokat feltételezik.⁵⁸ Valószínűnek tartom, hogy a helyben talált népességtől vehették át a vedrek sírba helyezéseinek szokását a honfoglalók.

A tojás sírba tétele esetében is feltételezhetjük, hogy a helyben talált népességtől átvett szokás, ugyanis Tettamanti Sarolta gyűjtése nyomán tudjuk, hogy „*A tojás, mint melléklet a 10–11. században meglehetősen ritka. Temetőnként 1-1 sírban találjuk.*”⁵⁹ A vizsgált térségben előfordulnak tojásleletek Szob–Kiserdőn⁶⁰ és Ipolykiskeszin is.⁶¹

7. Az idegen érmés temetkezéseket tartalmazó temetők típusai

A honfoglalás és a kora Árpád-kori szállási és falusi temetők elkülönítése Kovács László nevéhez köthető,⁶² aki szakított az eddigi etnikai és társadalmi tagozódásra épülő megközelítésekkel,⁶³ és a temetőket használatuk ideje és sírszámuk szerint tipologizálta. A vizsgált temetők egyes típusokba való besorolását kizárólag az ismert temetőrészletek anyaga alapján végeztem el.

Perse az egyetlen olyan honfoglaló temető, amelyet késő avar kori temető területén tártak fel (III/B),⁶⁴ itt 6 darab 10. századi magyar temetkezés látott napvilágot. Kovács IV. típusába a 10. században használt, kis sírszámú szállási temetők tartoznak. Ilyen Aldebrő, Piliny, Budaörs, Üllő, Nagykőrös, Eger–Répástető és Rád temetője is.⁶⁵ A 10. századi falusi temetők (Kovács V. típus) sorába tartozik Eger–Szépasszonyvölgy, Szob, Kistokaj és Budakeszi, Tiszanána, valamint Kál.⁶⁶ A VI. típusba tartoznak azok a temetők, amelyeket a 10. századtól a 11. század végéig, esetleg a 12. század első harmadáig használtak. Ilyen temető Észak-Magyarországon Ipolykiskeszi.⁶⁷

Leggyakrabban külföldi érmék a IV. és az V. típusú temetőkben fordulnak elő. A IV. és az V. típus szétválasztása nehézkes, ugyanis a sírszám meghatározása a nem teljesen feltárt temetők esetében problematikus.⁶⁸ Többnyire olyan 10. századi temetőkben kerülnek elő érmék, amelyek használata az ezredfordulóra már befejeződött. Ez alól kivétel Ipolykiskeszi, amely a 11. században is használatban volt, és ebben a temetőben az idegen érmék mellett magyar királyaink veretei is előfordulnak. Ipolykiskeszit és Persét a területi elhelyezkedés miatt is más hatások érhatték, így folyamatos maradt a temetők használata, egészen a 11. század végéig.

⁵⁸ NEMESKÉRI–GÁSPÁRDY 1954, 523.

⁵⁹ TETTAMANTI 1975, 109.

⁶⁰ BAKAY 1978, 14.

⁶¹ HANULIAK 1994, 127.

⁶² KOVÁCS 2013, 511–603.

⁶³ RÉVÉSZ 2014, 110.

⁶⁴ KOVÁCS 2013, 556.

⁶⁵ KOVÁCS 2013, 570; KOVÁCS 2013, 573; KOVÁCS 2011, 140; NEMESKÉRI–GÁSPÁRDY 1954, 490; DIENES 1960, 177–178; RÉVÉSZ 2008, 108; KOVÁCS 2011, 140, 151.

⁶⁶ KOVÁCS 2013, 570; KOVÁCS 2011, 559; K. VÉGH 1993, 73; KOVÁCS 2011, 558; RÉVÉSZ 2008, 309; KOVÁCS 2013, 530.

⁶⁷ KOVÁCS 2013, 562.

⁶⁸ RÉVÉSZ 2014, 110–111.

IRODALOM

- ANDRÁSI 2015 = Andrási R.: A 10–11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és Rétköz területén. Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez. *Acta Iuvenum Sectio Achaeologica* 2 (2015), 153–176.
- BAKAY 1978 = Bakay K.: *Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén.* [StudCom 6.] 1978.
- BÁLINT 1968 = Bálint Cs.: Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon. *MFME* (1968), 47–89.
- BÁLINT 1976 = Bálint Cs.: A magyarság és az ún. bjelo brodói kultúra. *Cumania* 4 (1976), 225–254.
- BÁLINT 1991 = Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* [StudArch 11.] Budapest 1991.
- BENDE–LÖRINCZY–TÜRK 2002 = Bende L.–Lőrinczy G.–Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. *MFME–StudArch* 8 (2002), 351–402.
- DARÓCZI–SZABÓ–TEREI 2011 = Daróczi-Szabó M.–Terei Gy.: Szájjal lefelé fordított edények és tartalmuk az Árpád-kori Kána faluból. *BudRég* 44 (2011), 198–226.
- DIENES 1960 = Dienes I.: Honfoglaló magyarok sírjai Nagykörösön. *ArchÉrt* 87 (1960), 177–187.
- DIENES 1972 = Dienes I.: *A honfoglaló magyarok.* [Hereditas] Budapest 1972.
- FODOR 1973 = Fodor I.: Honfoglaláskori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. *ArchÉrt* 100 (1973), 32–40.
- FODOR 2008 = Fodor L.: Eger–Vár, a székesegyház temetője. In: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5.] Budapest 2008, 124–161.
- HANULIAK 1994 = Hanuliak, M.: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10-11. storočia.* [Materialia Archaeologica Slovaca] Nitra 1994.
- KLUGE 2000 = Kluge, B.: Érmé és pénz 1000 körül. In: *Európa közepe 1000 körül.* Szerk.: Wiczorek, A.–Hinz, H. Stuttgart 2000, 118–120.
- KOVÁCS 1988 = Kovács L.: A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről. *HOMÉ* 25–26 (1988), 161–175.
- KOVÁCS 1989 = Kovács L.: *Münzen aus der Ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts.* [FontArchHung 19.] Budapest 1989.
- KOVÁCS 1994 = Kovács L.: Fegyverek és pénzek In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. [A honfoglalásról sok szemmel 1.] Budapest 1994, 181–194.
- KOVÁCS 2001 = Kovács L.: Jász kauricsiga-amulettek Magyarországon. *JAMÉ* 43 (2001), 249–257.
- KOVÁCS 2004 = Kovács L.: Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gy.–Nagy B. [Monumenta Historica Budapestinensia 14.] Budapest 2004, 43–49.
- KOVÁCS 2011 = Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról.* Budapest 2011.
- KOVÁCS 2013 = Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: *A honfoglalás kor*

- kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk: Révész L.–Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tan-
székéről 3.] Szeged 2013, 511–603.
- LANGÓ 2004 = Langó P.: Kora Árpád-kori temető Kóspallagon. *RKM* 2002 (2004), 81–116.
- LANGÓ–TÜRK 2004 = Langó P.–Türk A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn.
(Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellke-
resztek tipológiájához). *MFME–StudArch* 10 (2004), 365–457.
- LOSER–PLETERSKI 2003 = Loser, H.–Pleterski, A.: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des
frühmittelalterlichen Gräberfeldes und „Ethnogenese“ der Bajuwaren*. Berlin–Bam-
berg–Ljubljana 2003.
- NEMESKÉRI–GÁSPÁRDY 1954 = Nemeskéri J.–Gáspárdy G.: Megjegyzések a magyar őstörté-
net embertani vonatkozásaihoz – Az üllői és az egri honfoglalás kori temetők ember-
tani vizsgálata. *Annls hist.-nat. Mus. natn. Hung* (1954), 488–496.
- PÖRSZÁSZ 2016 = *Érmék tanulmányai az észak-magyarországi temetőkben a 10. században*.
OTDK dolgozat. Kézirat. Szeged 2016.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-
Tisza vidék X. századi történetéhez*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-
kori sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 2001 = Révész L.: *Aranyszántás Balotán*. Budapest–Kiskunhalas 2001.
- RÉVÉSZ 2001–2002 = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszanána–Cseh-tanyán. *FolArch*
49–50 (2001–2002), 363–302.
- RÉVÉSZ 2008 = Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. [Magyarország honfoglalás
kori és kora Árpád-kori sírleletei 5.] Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2014 = Révész L.: A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjaink-
ban. (Módszertani áttekintés). In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*.
Szerk.: Sudár B. Budapest 2014, 63–135
- SOMOGYI 1998 = Somogyi S.: Az Észak-magyarországi-középhegység helyzete és tájféld-
rajzi felosztása. *Földrajzi Értesítő* 47 (1998), 305–315.
- TETTAMANTI 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-me-
dencében. *StudCom* 3 (1975), 79–123.
- TOČIK 1968 = Točík, A.: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. [Archaeolo-
gica Slovaca Catalogi 3.] Bratislava 1968.
- K. VÉGH 1993 = K. Végh K.: A kistokaji honfoglaláskori temető. *HOMÉ* 30–31/1 (1993),
53–103.

ANNA PÓRSZÁSZ

Study of coins from the 10th century cemeteries of Northern Hungary

The present article looks at the foreign coins from the 10th century cemeteries of Northern Hungary. This topic is relevant because Northern Hungary was part of the old-time Hungarian settlement boundary. In the 10th century grave assemblages we can find many artifacts of foreign origin because of the trade turnover and the presence of other ethnicities. In the 27 10th century graves there were 46 coins. We could find them in female and male burials as well and in child graves too. The male and child graves were poorer, while the female graves were richer. In the male graves, there were pieces of horse equipment, bow and bowcase, so they could be horse archers. The child burials contained cultic grave goods. The female graves included costume elements like braid ornaments and pendants. The spread of coins in general is uneven in the examined area, but we can see that the Western European and Byzantine coins clustered on the western side, while the Muslim dirhems clustered on the eastern side of the territory. Associated finds of the graves containing coins got into the graves at most half a century between the probable time limits. The coins could have played role in the costume and could be obols or parts of necklace. A special question is question the beadwork of children because the coin of the beadwork in Szob–Kiserdő grave 60 might had the function of amulets. In my opinion, the coins in necklets could be amulets. In the cemeteries containing coins, some phenomena (more than 2 hair-rings or earrings, spindle-whorl or bucket fitting in a grave) show that in 10th century the Slavic or Avar population could live together. Examining the cemeteries we can see that that the ones having most coins are from the 10th century and they were abandoned before the 11th century. An exception is Ipolykiskeszi, as well as Kóspallag, as they were used until the 11th century.

1

2

1. tábla: 1.: Észak-Magyarország nyugat-európai érméket tartalmazó lelőhelyei (Készítette: Motzwickler Márk); 2.: Észak-Magyarország muszlim érméket tartalmazó lelőhelyei (Készítette: Motzwickler Márk)

1

2

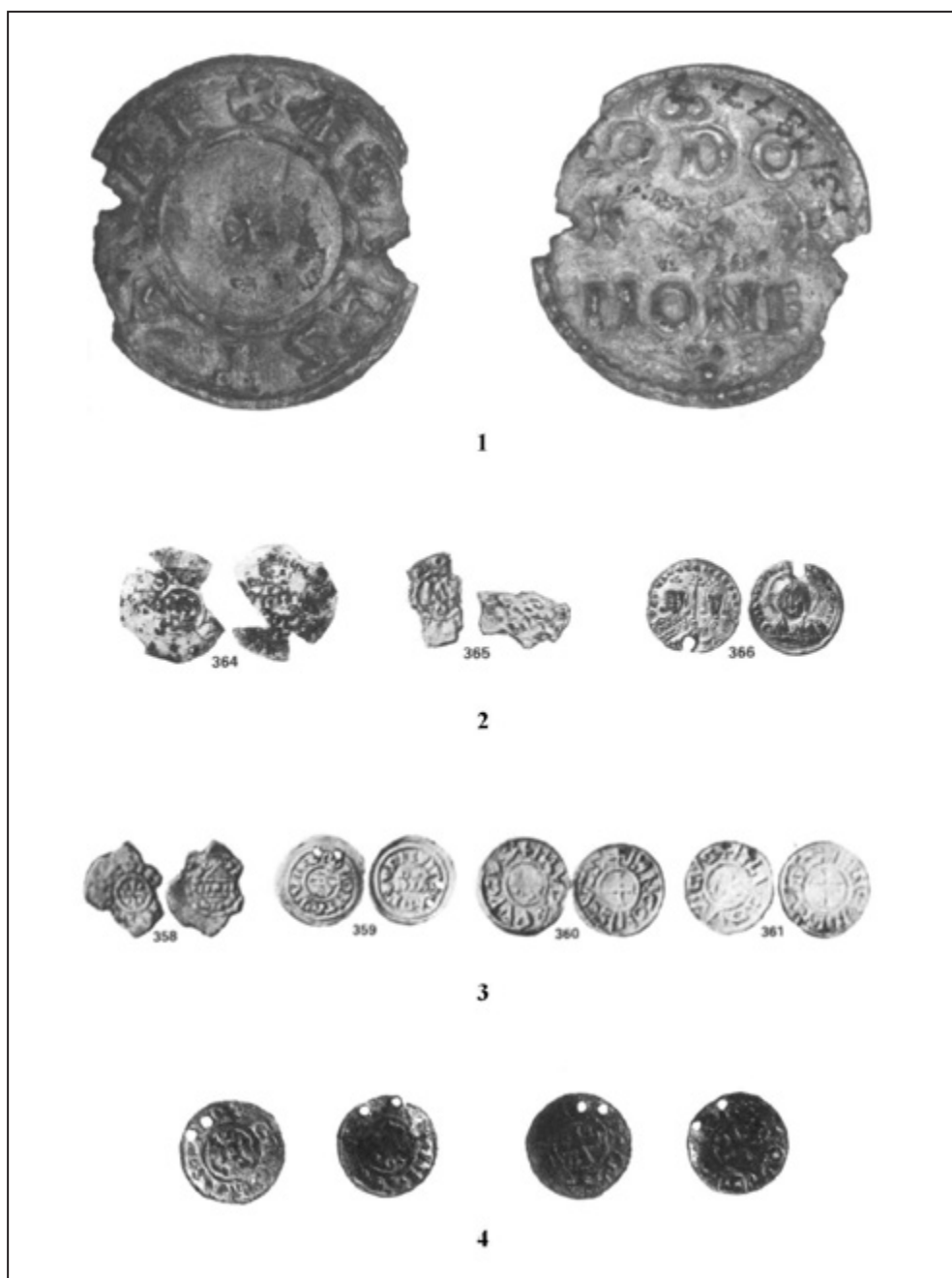
2. tábla: 1.: Észak-Magyarország bizánci érmeket tartalmazó lelőhelyei (Készítette: Motzwickler Márk); 2.: Somogyi Sándor által készített Észak-Magyarország térkép (SOMOGYI 1998, 307)

Lelőhely	Sír	Érme	Típus	Verés helye	Nem
Aldebrő–Mocsáros	8. sír	Provence-i Hugó király	átfürt	Milánó	gyermek
Aldebrő–Mocsáros	20. sír	Provence-i Hugó király	átfürt	Milánó	nő
Budaörs–Kamaraerdei-dűlő	158. sír	Provence-i Hugó és Lothár király	átfürt	–	férfi
Budapest–Pestlőrinc, Gloriett	–	Lothár király	átfürt	Verona	férfi
Budapest–Testvérhegy, Erdőalja	–	I. Berengár császár	átfürt	Milánó	férfi
Dabas–Felsőbesenyő, Vencelkei-dűlő	1. sír	I. Berengár király	átfürt	Milánó	nő
Dabas–Felsőbesenyő, Vencelkei-dűlő	1. sír	I. Berengár császár	átfürt	Pavia	nő
Dabas–Felsőbesenyő, Vencelkei-dűlő	1. sír	Provence-i Hugó király (3 db)	átfürt	Pavia	nő
Kál–Legelő	81. sír	I. Berengár király	átfürt	Milánó	kisgyermek
Nagykőrös–Feketedűlő	1. sír	I. Berengár király	átfürt		férfi
Piliny–Leshegy	2. sír	Provence-i Hugó király (2db)	egyik átfürt	Milánó	nő
Piliny–Leshegy	3. sír	I. Berengár császár	átfürtak	Milánó	nő?
Sóshartyán–Zúdótető		I. Berengár király	–	Milánó	férfi
Szob–Kiserdő	10. sír	Provence-i Hugó király	–		férfi
Szob–Kiserdő	35. sír	Provence-i Hugó király	átfürt		férfi
Tiszanána–Cseh-tanya	4. sír	I. Berengár király (4 db)	átfürt	Milánó	kisgyermek
Tiszanána–Cseh-tanya	4. sír	Provence-i Hugó király (2db)	átfürt	Milánó	kisgyermek

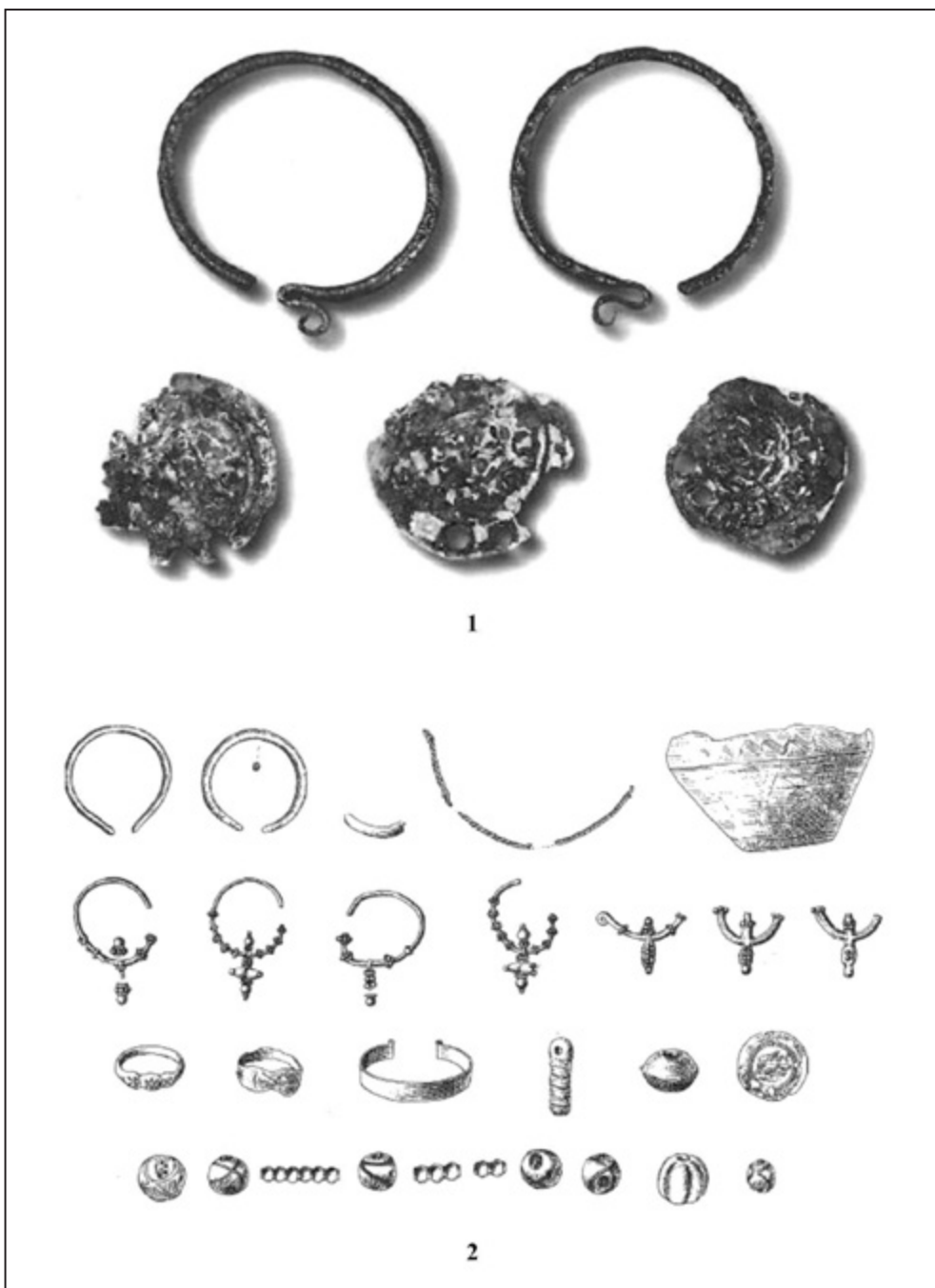
3. tábla: Észak-magyarországi 10. századi érmével ellátott sírok

Lelőhely	Sír	Érme	Típus	Verés helye	Nem
Tiszanána–Cseh-tanya	4. sír	–	átfűrt	Milánó	kisgyermek
Tiszanána–Cseh-tanya	21. sír	Provence-i Hugó király	–	Milánó	kisgyermek
Budakeszi–Felkeszi út (Barackos)	2. sír	I. Ottó király	átfűrt	–	férfi
Ipolykiskeszi–Felső Kenderesek	193. sír	Odo király	átfűratlan	Toulouse	férfi
Ipolykiskeszi–Felső Kenderesek	200. sír	Odo király	átfűrt	Toulouse	kisgyermek
Gödöllő–Öreghegy	–	Athelstan király	?	–	nő
Rád–Kishegy	15. sír	Kopasz Károly király	átfűrt	Blois	kisgyermek
Sóshartyán–Hosszútető	30. sír	Jámbor Lajos	átfűratlan	Bourges	nő
Tiszanána–Cseh-tanya	4. sír	Kopasz Károly király	átfűrt	Orleans	kisgyermek
Eger–Répástető	1. sír	nem meg határozható		–	férfi
Eger–Szépasszony-völgy	A sír	I. Romanos Lakapenos & Khistophoros & VII. Konstantinos császár	átfűrt	–	férfi
Kistokaj–Homokbánya	53. sír	Ismáil ibn Ahmed emír dirheme	átfűrt	–	kisgyermek
Perse–Papföld, Bérc-dűlő	101. sír	Nasr ibn Ahmed emír dirheme	átfűrt	–	nő
Szob–Kiserdő	60. sír	VII. Konstantinos & II. Romanos császár	átfűrt		kisgyermek
Üllő–Ilona út	6. sír	nem meghatározható	–	–	kisgyermek

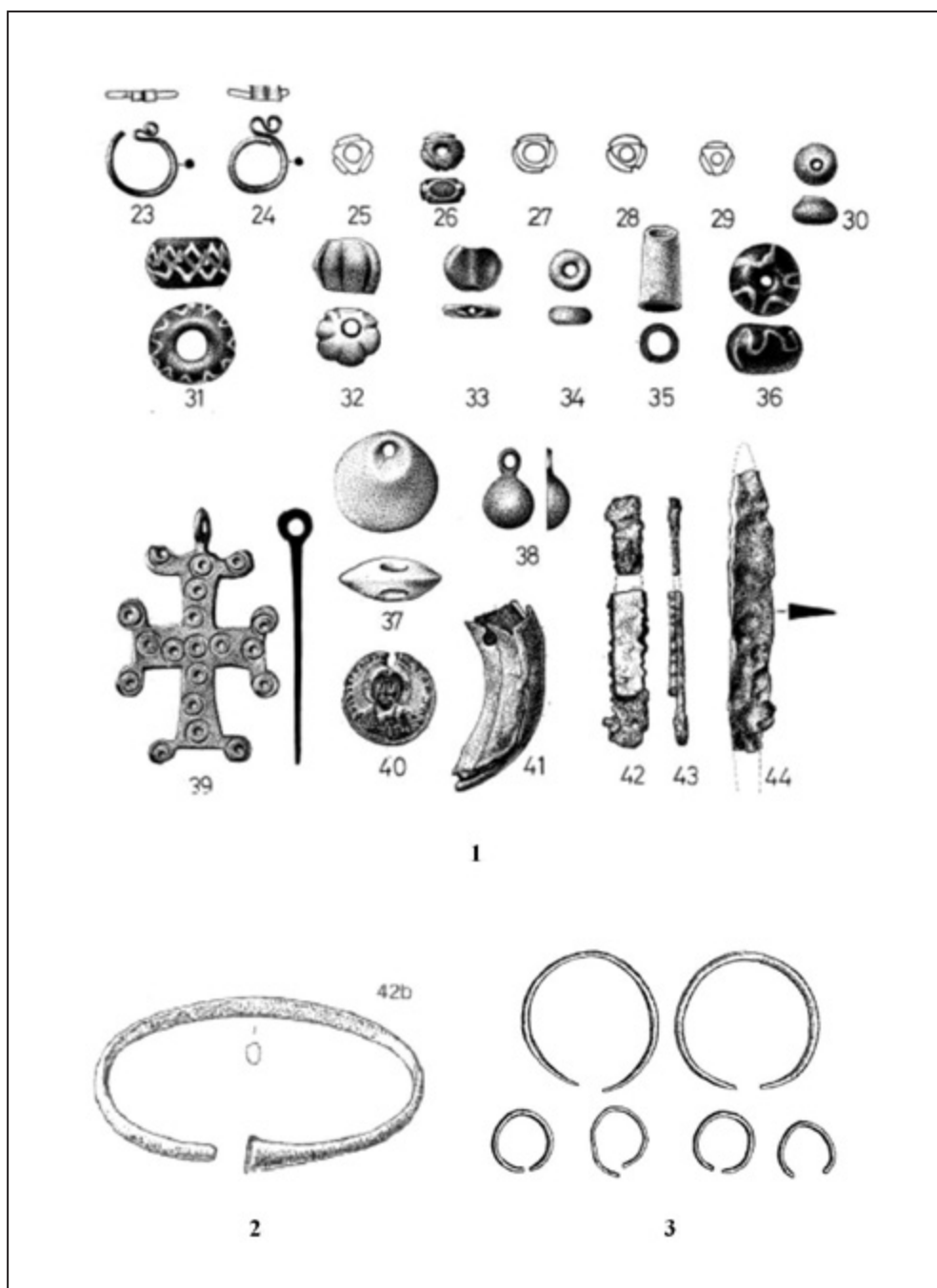
4. tábla: Észak-magyarországi 10. századi érmével ellátott sírok

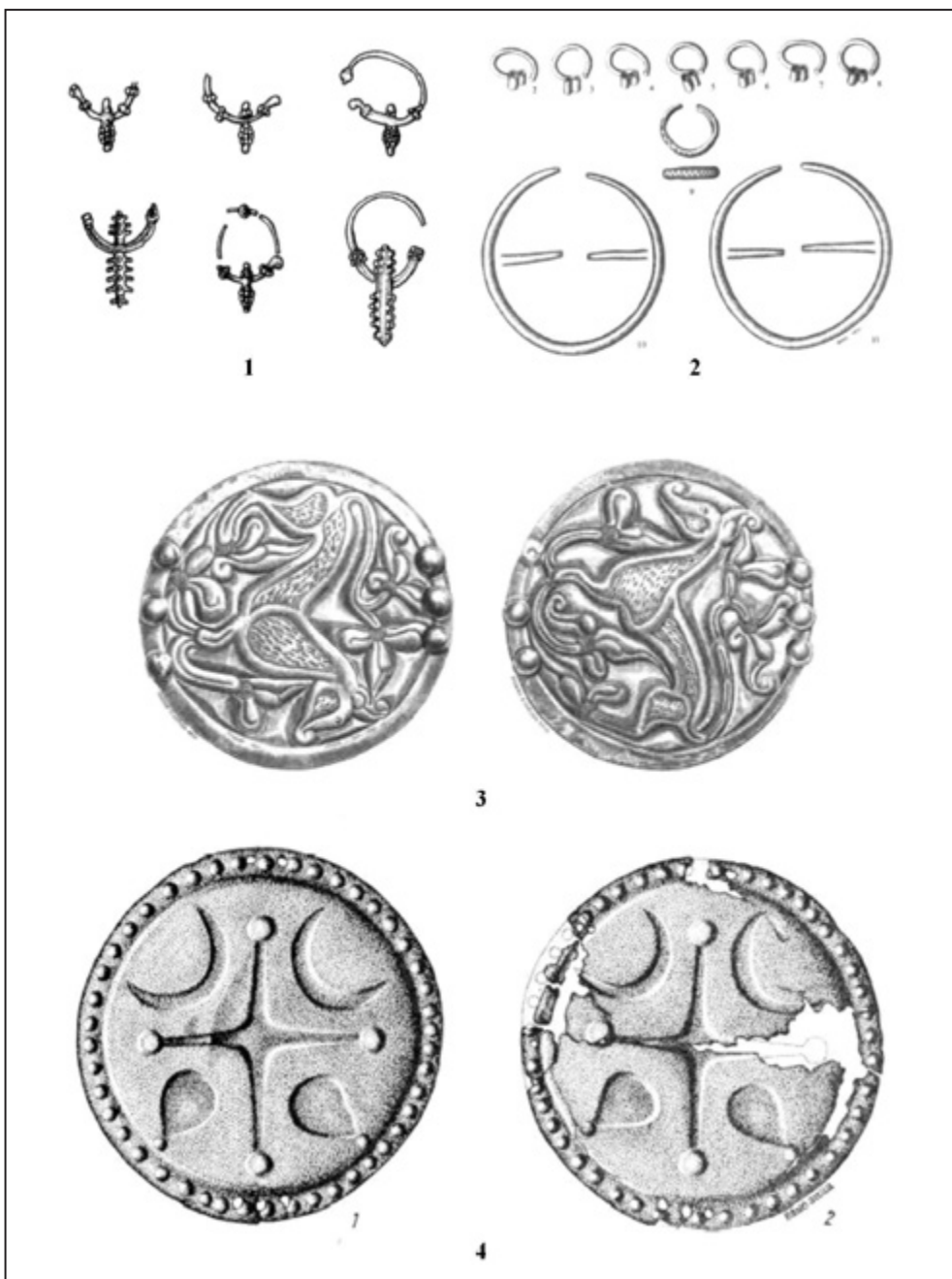
5. tábla: 1.: Gödöllő–Athelstan király denára (Kovács 2011, 249); 2.: Szob–Kiserdő – Provence-i Hugó és VII. Konstantinos és II. Romanus (hamis) solidusa (Kovács 1989, Taf. XIV., 364–366); 3.: Szigetmonostor érmei (Kovács 1989, Taf. XIV., 358–361); 4.: Budakeszi–Barackos – I. Ottó érmei (ERDÉLYI 1993, 141)

6. tábla: 1.: Budaörs–Kamaraerdei dűlő – Provence-i Hugó és II. Lothár denára és két itáliai denár és s-végű hajkarikák (OTTOMÁNYI–MESTER–MRÁV 2005, 101);
2.: Perse 101. sír leletei (TOČIK 1968, Taf. XXVIII. 1–20; Taf. XXIX. 17)

7. tábla: 1.: Szob–Kiserdő 60. sír leletei (BAKAY 1978, 37, Taf. XXI., 23–44);
 2.: Ipolykiskeszi 202. sír kürtös végű karperece (HANULIAK 1994, 182);
 3.: Perse 76. sír hajkarikái (TOČIK 1968, Taf. XXVII. 3–6, 30, 34)

8. tábla: 1.: Kistokaj–Homokbánya 4. sír (K. VÉGH 1993, 78.); 2.: Aldebrő–Mocsáros 15. sír (RÉVÉSZ 2008, 4. tábla); 3.: Aldebrő Mocsáros 20. sírjából származó hajfonatkorongpár (RÉVÉSZ 2008, 7. tábla); 4.: Sóshartyán–Hosszútető 30. sírjából származó hajfonatkorongok (FODOR 1973, 37)

Adatok a Békés megyében található Árpád-kori temetők és településnyomok komplex vizsgálatához

1. Bevezetés

Dolgozatomban Békés megye Árpád-kori temetőinek és településeinek vizsgálata révén¹ a temetőkutatás és településkutatás közötti összhang keresésére törekedtem.

A mai Békés megye az Alföld DK-i részén fekszik, területén egykor Arad, Békés, Bihar, Csanád, Heves és Zaránd megye osztozott. Földrajzilag két egységre: a Körös-völgyre és a Maros-Tisza-Körös közre osztható.² Munkámban a mai Békés megyét vettem kutatási területnek, mivel innen jelentek meg a vizsgálataim elvégzéséhez szükséges művek, főként a *Magyarország Régészeti Topográfiája* Békés megyei kötetei. Sajnos e megyéből sem adták ki az összes kötetet, ami a kutatások egyik nehezítő tényezője volt. Hátráltató okként említhető még a szakirodalomban megjelenő fogalmak és datálások egymásnak olykor ellentmondó, nehezen összeegyeztethető volta. A temetők számbavételekor nagyrészt csak feltárt részletek vizsgálatára nyílt módom, a településekre vonatkozó adatokat pedig elsősorban terepbejárások szolgáltatták.³

A fenti okok miatt e kutatás pusztán részeredményekkel szolgálhat, inkább kiinduló pontként kezelendő további, ilyen irányba törekvő vizsgálódások sorozatához.

2. Temetők

Elsőként Hampel József különböztette meg a honfoglaló magyarság temetőit, két csoportra osztva leletanyagot.⁴ A következő kategorizálás Szőke Béla nevéhez fűződik, aki 3 réteget tudott elkülöníteni.⁵ Legújabban Kovács László tipologizálta a temetőket, 8 típust határozva meg.⁶

Jelen dolgozatban a Kovács-féle tipológiát alkalmazom. A területen a rövid ideig használt temetőket (Kovács IV. típus) és a hosszabb ideig használt temetőket (Kovács V–VIII. típus) különítem el egymástól, a megtelepedés hosszúságától függően. A Békés megyei temetők

¹ Szeretnék köszönetet mondani Wolf Máriának (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Révész Lászlónak (tanszékvezető egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) hasznos tanácsaiért, illetve Rózsa Zoltánnak (régész, múzeumigazgató, NGyTM) az Orosháza környéki adatokért.

² MEDGYESI 2015, 10, 13.

³ JANKOVICH 2010, 888–889; RÁCZ–TARI 2011, 57; SZALONTAI 2011, 178.

⁴ HAMPEL 1907.

⁵ SZŐKE 1962.

⁶ KOVÁCS 2013a.

összegyűjtésére több kutató is vállalkozott, dolgozatomban Révész László 2016-ban megjelent cikkét veszem alapul, mert ez a legújabb és ebben a szerző a Kovács-féle tipológia alkalmazására törekszik [1. tábla].

2.1. Szállási temetők

Kovács határozta meg a típust, a honfoglalás után megnyitott, 10–12. századi temetők sorába beillesztve. A temetőfajtákat az alapján különítette és nevezte el, hogy fenntartói mennyi ideig lakták az adott települést. A hosszabb, akár több évszázados megtelepedés nagyobb sírmezők, falusi temetők megjelenését eredményezte. A kisebb sírszámú szállási temetőket a honfoglalók rövidebb, 10. századi helyben lakásához kötötte. Falu és szállás mellett számos kisebb település létezhetett, melyeknek temetőhöz kapcsolása még megoldandó feladat.⁷

Nagy kérdés, hogy a kora Árpád-korban mekkorák lehettek Magyarország falvai. Nincs bizonyíték arra, hogy minden falunak saját temetője volt, illetve, hogy minden falu összes lakója egyetlen temetőt használt volna. Az egy temető-egy település elvét alapul véve egy 10. század végén alapított, s a 11. század végéig/12. század elejéig használt 200–250 síros temető generációnként 57–72 főt, azaz 11–14 5 fős vagy 8–10 7 fős háztartást jelentett, az egy évszázad, azaz kb. 3,5 generáció által használt időszakra lebontva. Egy 11. századi kisméretű faluban egy adott időben 30–42, illetve 150–210 fő élhetett, 6 és 30 házhellyel számolva.⁸

A fentebbi adatok logikus számítások eredményei. Közelebb vihet a valósághoz Tomka Péter újkori példán alapuló szemléltetése, miszerint egy 10–12 házaspár település 100 év alatt körülbelül 550 sírt ástott.⁹

Révész a 2–20 síros temetőket a feltételezett 30–60 és 80–170 éves használati idővel összevetve mutatta ki, hogy kicsi, maximum 3–6 családból álló településekké lehettek. Eszerint a Maros-Körös közben a 10. században kis létszámú, rövid ideig használt szállásokon telepedtek meg a honfoglalók.¹⁰

A Kovács IV. típus temetőit néhányszor tíz, legfeljebb 60–80 temetkezés alkotja, a falusi temetőknél tehát kisebbek, mert ezek legkisebb sírszámú csoportja 100–120, míg legnagyobb sírszámú temetői 264/269–1130 sír között mozognak.¹¹

A 10. század első harmadában/felében nyitott falusi temetők előzménye elméletileg a szállási temetőkben kereshető. A Kovács V. típus így összefüggésben van a Kovács IV. típussal az azonos időhorizont és a szállási temetők leletanyagával kimutatható kapcsolata miatt.¹²

A Kovács VI. típus is kapcsolódik a szállási temetők problematikájához. Ezek talán a helyben talált lakosság 10. század valamelyik első évtizedeiben új helyre költözött településéhez vagy a honfoglalók legkorábban alapított falvaihoz köthetők. A honfoglalók falut

⁷ KOVÁCS 2013a, 519–520.

⁸ BOLLÓK 2013, 28–29, 37.

⁹ TOMKA 1992, 68–70.

¹⁰ RÉVÉSZ 2016, 575.

¹¹ KOVÁCS 2013a, 520–521.

¹² Révész László problematikusnak tartja Kovács IV. és a V. típus elkülönítését, mivel az 5/10–50/75 síros, nagyobb szállási temetők akkorák, mint az 50–200 síros, 10. századi falusi temetők közül a kisebbek. Ezáltal a két típus fedi egymást és a különbségtételre nincs lehetőség a leletanyag gazdagsága alapján (RÉVÉSZ 2014, 110).

létesítettek, s ehhez falusi temetőt nyitottak vagy csak szállást foglaltak és szállási temetőt nyitottak mellé. Majd ismeretlen számú továbbköltözést követően települtek le huzamosabb időre és létesítettek falusi temetőt.¹³ Nem kizárható, hogy e korai falusi temetők egy része egyszerre több, önálló településként értelmezett egységhez tartozhatott.¹⁴

Végezetül kiemelném, hogy Kovács, revideálva a katonai temetők fogalmát, a IV. típusba illesztette be őket. Ennek alapját nem a nemi arányok, hanem a temetők kicsiny sírszámának és a használók rövid ideig tartó egy helyben lakásának fontosabb szerepe adta.¹⁵ K o v á c s László 37 szállási temetőnek meghatározott lelőhelyet gyűjtött össze, közülük 3 esett Békés megye területére.¹⁶ Békés megyét tekintve Révész László foglalkozott elsőként a 10–11. századi temetők és sírok összegyűjtésével, ebből 15-öt lehet szállási temetőnek venni.¹⁷ Legfrissebb gyűjtésében 38 lelőhelyet említ, melyek beilleszthetők e típusba.¹⁸

Medgyesi Pál két művét is Békés megye 10–11. századi temetőinek szentelte. Az elsőben 12 darab szállásinak tekinthető temetőt adott meg, majd később ez 18-cal bővült.¹⁹

A békési tájon tehát zömmel kis létszámú közösségek hagyatéakai maradtak fenn, s a népesség túlnyomó része szegényes anyagi körülmények között élhetett. Egyedül a Gyula környéki temetők – közülük többet akár a 12. század végéig használtak – utaltak arra, hogy a 10. században központ lehetett a közelükben. A 10–11. századi temetők nagy része a Maros, a Tisza és a Körös ártereinek mentén és azokból kiemelkedő szigeteken helyezkedett el. Eloszlásuk nem tekinthető egyenletesnek, csoportokat alkottak.²⁰

2.2. Templom körüli temetők

A hosszan használt, nagy sírszámú temetők közé Medgyesi alapján 23 lelőhelyet lehet beilleszteni.²¹ Kovács cikkében 5 Békés megyére eső temetőt említ e csoportból.²² Révész szerint 33 temető kapcsolható ide.²³ Ők a templom körüli temetőket (Kovács VIII. típus) nem vizsgálták, ezt a feladatot Szatmári Imre végezte el. Eredményeire alább térek vissza.

A templom helyét olykor a már korábban megnyitott temető területén határozták meg.²⁴ Ilyen a décsi templom, ahol a 10. századi pogány sírok fölé emelték a templomot, mely a 11. században már biztosan állt temetőjével együtt.²⁵

Az egyházszervezés megkövetelte a falusi templomok sűrű hálózatát. Ez nagyarányú templomépítéssel járt, s ezzel párhuzamosan a templom körüli temetőket is megnyitották.²⁶

¹³ KOVÁCS 2013a, 526, 528, 530–532, 541–543.

¹⁴ BOLLÓK 2013, 42.

¹⁵ KOVÁCS 2013a, 526, 528.

¹⁶ KOVÁCS 2013a, 585–586.

¹⁷ RÉVÉSZ 1997.

¹⁸ RÉVÉSZ 2016.

¹⁹ MEDGYESI 2013; MEDGYESI 2015. Langó Péter a Szarvas környéki mikrorégiót kutatva 3 szállási temetőnek tűnő lelőhelyet említett (LANGÓ 2000).

²⁰ RÉVÉSZ 2016, 540, 573, 575.

²¹ MEDGYESI 2013; MEDGYESI 2015.

²² KOVÁCS 2013a.

²³ RÉVÉSZ 2016.

²⁴ SZATMÁRI 2005, 27–28, 93.

²⁵ SZATMÁRI 2013, 580–581.

²⁶ KOVÁCS 2013b, 231–233.

Valószínűleg több település használhatott egy templomot.²⁷ Vajon ezek a települések falvaknak, telepeknek vagy szállásoknak tekinthetők-e? További vizsgálatokat kíván, hogy a régészetileg azonosított és az írásos forrásokban szereplő templomok, települések hogyan viszonyulnak egymáshoz, egy-egy területen a templomos falvak száma pedig az országos átlaghoz.

A kereszténységre való áttérés és a falusi temetőkről a templom körüli temetőkre való váltás hosszú folyamat lehetett.²⁸ Talán Békés megyében ez még lassabban zajlott, hiszen elterjedt nézet, hogy a pogányság színhelye volt még a 11. század folyamán is. De vajon igazolható-e ez az állítás?

Kérdéses, hogy a két temetőtípust párhuzamosan használták-e vagy azok éles időhatár mentén váltották fel egymást? Bercsényegyháza falusi és templom körüli temetője utalhat az áttérés menetének gyakorlatára. A 10–11. századi temetőt használó pogány népesség a 11–12. század fordulójától keresztény hitre térve nyitott új temetőt itt. A korábbi temető használata ezzel véget ért, tehát a két típus párhuzamos használatáról ez esetben nem lehet beszélni.²⁹

Az ország más területein akad erre ellenkező példa (például Rábasömjén,³⁰ borsodi ispánsági vár;³¹ Perkáta–Nyúli-dűlő).³² A temetőváltás a 10–11. század fordulóján kezdődhetett, s a korábbi vélekedés szerint II. Béla uralkodásának idejében ért véget. Az újabb adatok viszont azt mutatják, hogy e folyamat a 12. század végéig is elhúzódott.³³

Szatmári 96 olyan helyet sorol fel, melyek temetőjére vagy templomára utaló adatokat talált, vagy azokat feltárták. Sok esetben a középkoron belül pontos keltezés nem tud adni, csak 52 településnél utal arra, hogy Árpád-kori a temploma és a cinterme.³⁴ Kovács 16 darab templom körüli temetőt említett meg, ebből 2 esik Békés megye területére.³⁵

A középkori Tolna megyei és a Békés megyei adatok összevetéséből kiderült, hogy a békési tájon nem volt késő középkori építésű templom. Azaz a jelenleg ismert templomok közül mind állt már az Árpád-korban, és legfeljebb kibővítve használták később. Tolna megyében az ilyen épületek száma mindössze 4-re tehető. Békés megyében tehát több egyházzal feltételezhető, hogy 11. századi eredete van, s többségük a 11–12. században már állhatott. Tolna megyében alig ismernek 11. századi templomot, sőt többnek a korai voltát csak feltételezik, itt a késő középkorban nőtt az új építésű vagy átépített templomok száma. Békés megyében tehát az Árpád-kor elején sokkal gyorsabban haladt az egyházszerzés, míg Tolna megyében ez fordítva zajlott.³⁶

²⁷ SZATMÁRI 2005, 10–11.

²⁸ SZATMÁRI 2005, 14.

²⁹ SZATMÁRI 2005, 60–61.

³⁰ PAP 2012, 219.

³¹ WOLF 2005, 14.

³² HATHÁZI–KOVÁCS 2014, 250–253.

³³ KOVÁCS 2013b, 227; HATHÁZI–KOVÁCS 2014, 253.

³⁴ SZATMÁRI 2005.

³⁵ KOVÁCS 2013b, 277–280.

³⁶ K. NÉMETH 2011, 239–242.

A Pest megyei adatokat tekintve láthatjuk, hogy mindössze 91 templomot lehet Árpád-korinak mondani, 11–13. századra jellemző alaprajz alapján.³⁷ Ha a Pest megyei 91, a Tolna megyei 40 és a Békés megyei 52 Árpád-kori templomos helyet összevetjük, akkor kitűnik: nem olyan kardinális a megyék közötti különbség, hogy az Békés területét, mint a pogányság fellelőjét tárná elénk.

3. Települések

Dolgozatomban településekkel foglalkozó részének alapját az MRT Békés megyéről megjelent kötetei adják. Ezekben egy járásra több száz Árpád-kori lelőhely esik. Túlnyomó részükön csupán 1–2 vagy nem meghatározott számú cserepet találtak. A topográfiai kötetekben bemutatásuk elengedhetetlen, hiszen megtelepedéssel kell számolni esetükben, de messze nem a következtetéseket nem lehet levonni belőlük.

Vizsgálatomba a következő lelőhelyeket vontam be: ahol „egy objektumra vagy objektumcsoportra utalóan”³⁸ találtak leleteket, ahol meg tudták határozni, milyen jellegű településről van szó, ahol azt írták, nagyszámú, illetve kevés/néhány Árpád-kori töredék került elő, illetve ahol a töredékek mennyisége a Jankovich B. Dénes által meghatározott kritériumoknak megfelelt.³⁹ Ahol nem említették a leletanyag mennyiségét vagy csak 1–2 darabot találtak, azt az összes Árpád-kori lelőhelynél belevettem a vizsgálatomba, de a részletesebb elemzésnél már nem. A nagy mennyiségű leletanyaggal jellemzett és templomos helyek adják a falvakat, faluszerű településeket. A kevés leletanyaggal, illetve pár objektummal leírt lelőhelyeket szállásnak vettem, a legalább 5, illetve néhány lelettel rendelkezőket telepnek.

Ehhez Jankovich alföldi mikrorégiós kutatásainak eredményeit hívtam segítségül, mivel ez a legújabb munka, mely terepbejárási módszerek alkalmazásával készült. Ő elkülönítette a falut, a szállást és a telepet. A falu alatt a jelentős méretű, intenzív leletanyaggal és olykor templommal rendelkező lelőhelyeket értette, melyeket sokszor több kisebb telephely vett körül. A szállás (kistelep), szerinte a falunál kisebb területű, felszíni leletanyaggal rendelkező lelőhely, mely elkülönülten, a többi hasonló korú lakóhelytől távolabb állt. A telepek a két említett típus egyikébe sem sorolhatóak be, de olykor a szállásnál nagyobb kiterjedésű, faluként viszont már nem értelmezhető lelőhelyeket is jelenthetik.⁴⁰

Laszlovsky József tanyaszerű településnek véli azokat a lelőhelyeket, ahol a házak nagy távolságra voltak egymástól, egy-egy önálló gazdasági és települési egységként értelmezhetően. Állattartás és a földművelés is folyt körülöttük. Általában vízparton helyezkedtek el, láncszerűen húzódó kis leletcsoportosulásokban. Kérdéses, hogy a faluval együtt vagy csoportosan alkottak-e egy települést. Ha a falvakkal együtt, akkor egy falunak 5–6 kilométer hosszúnak kellene lennie, ami nem reális. Valószínűbb, hogy az egyes lelőhelyek nem egy

³⁷ Az alaprajz alapján való datálás nem állja meg a helyét (TARI 2000, 218). A román kori és a gótikus templomépítéssel között éles határt lehet húzni, így most megengedtem Árpád-korinak venni a Tari Edit által felsorolt templomokat, hiszen pontosabb keltezés nem célja jelen dolgozatnak.

³⁸ Ezen objektumok, objektumcsoportok nagyobb kiterjedésű, de laza szerkezetű Árpád-kori települések alkotórészei lehetnének, de nem kizárt, hogy szállás/tanya/szállásváltó települési és gazdasági rend emlékei (MRT 8. 1989, 31).

³⁹ JANKOVICH 2011, 24–25.

⁴⁰ JANKOVICH–SZATMÁRI 2013, 637–638.

időszakban léteztek.⁴¹ Ez a leírás a topográfiai kötetekben szállásszerűnek meghatározott települések jellemzőit sorolja fel.⁴²

Laszlovszky alapján a szállás elnevezés helyett a tanyát tartanám elfogadhatónak. Szerinte a szállás könnyen azonosítható a téli- és nyári szállás kifejezéssel, a korszak végére már a kun és jász településeket jelenti. Önálló gazdasági és települési egységként a közéletben lévő falutól földrajzilag is elkülönült. A tanya kifejezés inkább jelenti a település viszonylagos állandóságát, mint a helyváltoztatásra utaló szállás.⁴³ Hasznosabb lenne áttérni a tanya megnevezésre, mivel bár Jankovich rövid életűnek (kb. 50 év) tartja a szállásokat, viszonylagos állandóságukra is utal. Ez jobban illene a pár objektumra utaló leletcsoportosulásokra. Ezek ellenére a szállás fogalmat használom, a kategorizálás és a szakirodalomban való megszilárdultsága miatt.

A telepek fogalma még nem általános a szakirodalomban. Jankovich vetette fel, hogy számolni kell velük. Szerinte a templomos faluhelyek körül olyan településekről vannak adatok, melyekről nem lehet biztosan eldönteni, hogy nagyobb kiterjedésű telepek vagy szállások lehettek.⁴⁴ Szatmári a templomos hely körüli településkoncentrációkkal kapcsolatban említi a telepeket, inkább a kiterjedés, nem az időtartam szerint különítve el (például Kamut).⁴⁵

E kevés adatból is kitűnik: a telepek és a szállások között érzékelhető határ van. Számomra a telep elnevezés túl általános, hiszen több helyen említenek telephelyet és ez nem mindig a Jankovich-féle telepet jelenti. Indokolt lenne, a szállás elnevezés ezekre a kis, ideiglenes településekre. A telepek pár objektummal, objektumcsoporttal jellemezhetőek, a szakirodalomban – így a topográfiai kötetekben is – szállásszerű lelőhelynek minősülnének. Jankovichnál érzékelhető a telepek fogalmának meghatározásakor egy kis bizonytalanság. Telepnek azokat a lelőhelyeket vette, melyek sem a falu, sem az általa szállásnak definiált csoportba nem illettek. Meggyőződése, hogy a felárt és feltáratlan telepek többsége szállás.⁴⁶ Ezek alapján a különbségtételt érdemes figyelembe venni, de inkább falu/faluszerű településről, tanyáról és szállásról kellene beszélni. Mégis a közérthetőséget szem előtt tartva, a szakirodalomban meggyökerezett fogalmak alapján a falu-szállás-telep felosztást alkalmazom.

Összesen 1685 Árpád-kori lelőhelyet közöltek a topográfiai kötetekben, ebből 1575 helyen voltak megtelepedésre utalóan leletek. 614 esetben nem adtak információt az előkerült cserepek mennyiségére vagy csak 1–2 darab látott napvilágot rajtuk, így fenti szempontjaim szerint értelmezhetetlenek. Számunkra az a 961 lelőhely fontos, mely kritériumainak megfelel. 384 helyen figyeltek meg sok, az egész lelőhely területén szóródott, nagy mennyiségű leletanyagot, mely falut/faluszerű települést jelezhet.⁴⁷ 217-szer lehetett megállapítani, hogy telep a lelőhely, míg 360 lelőhely mutatta a szállás jellegzetességeit. 83 esetben kora

⁴¹ LASZLOVSZKY 1986, 136–138, 142, 145, 147.

⁴² MRT 8. 1989.

⁴³ LASZLOVSZKY 1986, 135, 140–142.

⁴⁴ JANKOVICH–SZATMÁRI 2013, 639.

⁴⁵ SZATMÁRI 1994–1995, 55.

⁴⁶ Az alföldi mikrorégiós kutatások során két előzőleg bizonytalan telepnek vett lelőhelyet az ásatások után szállásra módosított (JANKOVICH–SZATMÁRI 2013, 638).

⁴⁷ A terepbejárási adatokat vettem alapul a falvak összeszámlálásánál. Ennek ellenére meg kell jegyezni, hogy a Békés és Békéscsaba környékéről szóló topográfiai kötetben sorra veszik a falvakat. A szeghalmból 49, a szarvasiból 65, a békéscsabaiból 55 és Orosháza környékéről 43 faluról vannak információk, ez összesen 212 falut jelent (MRT 10. 1998, 25). Ehhez Árpád-kori és késő középkori oklevelek adatait is felhasználták, mivel legtöbb esetben Árpád-kori eredetet is ki tudtak mutatni.

Árpád-kori keltezészt említettek, közöttük azonban vannak olyan lelőhelyek, melyek értelmezhetetlenek.

A geomorfológia meghatározta a településhálózat szerkezetét, így területileg két egységet lehetett elkülöníteni. A Körös-völgyben főleg folyópartokon és azok mellékágai, kiszáradt medrei és holtágai mentén sorakozva helyezkedtek el a települések, követve a folyómeder irányát, míg a folyótól távolabbi ártéri területeken csak elszórtan találhatóak meg. Ezzel ellentétben a Maros hordalékkúpjain látszólag rendszertelenül, nagy sűrűségben, csoportokban voltak lelőhelyek a terület teljes egészén⁴⁸ [2. tábla]. Az eltérő talajtípus –homokos és löszös – is befolyásolta a megtelepedést, hiszen más-más gazdálkodási módot lehetett rajta folytatni.⁴⁹

3.1. Falvak, templomos falvak

A falvak a topográfiai kötetek tanúságai szerint legtöbbször folyómeder, érmeder partján helyezkedtek el. Preferáltak voltak a vízfolyások melletti hátságok, több esetben dombokat szálltak meg.⁵⁰ A települések általában az árterületek mentén helyezkedtek el, a belső területeken a késő középkor folyamán sem alakultak ki mezővárosok.⁵¹

Az életmódról elmondható egy endrődi (Körös-völgy) templomos faluhely állatcsontjainak vizsgálata alapján, hogy legtöbbször szarvasmarha, majd ló és végül a többi lábasjószág fordult elő.⁵² Ez nagyállattartásra utalhat, hiszen e terület a földművelésre kevésbé volt alkalmas. Doboz határában több kisebb településre utalóan kerültek elő leletek, szállásokat feltételezve. Ezen a területen is az állattartás volt a meghatározó (főleg a juh és a sertés).⁵³

A terepbejárások során felfedezett 384 falu közül 105-öt⁵⁴ tudtak írott forrásban szereplő falunévvel azonosítani.⁵⁵ Példaként ismét Dobozt lehetne felhozni, melynek ismert 1075-ös említése. Bár a feltárás során több kisebb település látott napvilágot, mégis csak egy falunév szerepel az oklevélben.⁵⁶

A folyók mellett a 11–13. században kialakult a 4–5 kilométeres térközökkel egymást követő falvak hálózata. Itt a kezdetektől a tatárjárásig fennállt a tagolt: kis- és középméretű, illetve nagyobb lakott helyeket magába foglaló települési struktúra.⁵⁷ A nagy telepek és a közelükben fekvő kisebb kiterjedésű települések között hierarchiai különbségek lehettek.⁵⁸

⁴⁸ SZATMÁRI 2005, 15.

⁴⁹ BALINT 1980.

⁵⁰ MRT 6. 1982; MRT 8. 1989; MRT 10. 1998.

⁵¹ RÉVÉSZ 2016, 537–538

⁵² JANKOVICH–SZATMÁRI 2013, 632.

⁵³ KOVALOVSKI 1986, 105.

⁵⁴ Fentebbiek alapján 212 falut lehet oklevéllel összevetni. A számok eltérése abból adódhat, hogy az Árpád-kori oklevéllel azonosítható falvakat számoltam bele. Az Orosháza környékéről szóló adatokat kihagytam a topográfiai kötet hiánya miatt.

⁵⁵ MRT 6. 1982, 221–222; MRT 8. 1989, 493–494; MRT 10. 1998, 25. Fel kell hívni a figyelmet, hogy nincs bizonyíték arra, hogy e falvak egy időben, több száz évig fennállhattak. Felszíni leletanyag alapján nem is várható el a differenciálás, tehát településtörténeti kutatások szempontjából óvatosan kell bánni ezen adatokkal (MRT 8. 1989, 31).

⁵⁶ KOVALOVSKI 1986, 105–114.

⁵⁷ BLAZOVICH 1985, 35, 41, 43.

⁵⁸ MRT 8. 1989, 16.

Ennek legszembetűnőbb fennmaradt nyoma, hogy egy adott település rendelkezett-e templommal, vagy nem.

A templomos lelőhelyeket három típusba lehet osztani. Az elsónél közepes nagyságú, a többi lelőhelyhez képest átlagos kiterjedésű lelőhelyen található templom. A második csoportnál egy központi, jelentősebb méretű templomos faluhellyel kell számolni, mely kisebb területű szállásokkal van körülvéve. A harmadik típusba tartoznak a nagy térségben szét-szórt, kis területű, csaknem szállás jellegű lelőhelyek, melyek egyikén templomot emeltek, a falumag és az egyházi vonzáskörzet központjának kialakítására és a helyben maradás elősegítésére. A templomos faluhelyek felszíni leletanyaga nem ad információt arra vonatkozóan, hogy a falu mekkora lehetett temploma felépítésekor. Lehetséges, hogy több olyan kis településsel is számolni kell, mely csak az egyház felépítése után vált jelentőssé.⁵⁹ A megyében a topográfiai kötetek alapján 48 templomra utaló lelőhelyet kutattak fel, azonosítottak be.⁶⁰ Szatmári 52 Árpád-kori templomot tudott kimutatni.⁶¹

3.2. Szállások

A szállások közül a legtöbb folyó- vagy érmeder partján helyezkedett el, illetve hátságokon.⁶² Békés megyében sok apró szállást rekonstruáltak. Általában a vízfolyások mellett, a települések között elszórtan, nagy számban jelentkező leletkoncentrációkat vélték annak: a leletek 50–70 méter sugarú körben helyezkedtek el, a lelőhelyek 150–400 méterre követték egymást.⁶³

Nagyrészt a Mezőség területén fordultak elő, olykor faluhelyek tágabb környezetében vagy ahhoz egyértelműen kapcsolható csoportosulásokban.⁶⁴ A Körösöktől D-re fekvő mezőségi talajú területek sűrűbben lakottak voltak, mint a folyók árterei, illetve a partvonulatok.⁶⁵

E települések földművelésre alkalmas terület közelében helyezkedhettek el, kérdéses, hogy önálló falvakként vagy nyári szállásokként lehet-e őket értelmezni. Ha ez utóbbiak lennének, akkor nomádabb jelleget kellene mutatniuk.⁶⁶ Nomád jellegű szállások régészetiileg nem mutathatóak ki a 10. századból, tehát, a honfoglalók közrendűi letelepült életet élhettek,⁶⁷ vagyis nomád jellegű szállásokról a későbbiekben sem beszélhetünk. Ugyanakkor törpefalvokról, melyek csak néhány házból álltak, szólnak oklevelek.⁶⁸ Talán ezek a törpefalvak feleltethetők meg a Jankovich-féle szállásoknak.

Szállás és templom kapcsolatának vizsgálatakor Szatmári 3. csoportját lehet alapul venni. Erre kiváló példa Kamut, ahol négy olyan kis településre találtak nyomokat, melyek jellege miatt templomra nem számítottak, ugyanis gyakori megtelepedési forma volt ez a megyében,

⁵⁹ SZATMÁRI 1994–1995. 50; SZATMÁRI 2005, 24.

⁶⁰ MRT 6. 1982, 222; MRT 8. 1989, 494; MRT 10. 1998.

⁶¹ SZATMÁRI 2005.

⁶² MRT 6. 1982; MRT 8. 1989; MRT 10. 1998.

⁶³ LASZLOVSKY 1986, 136.

⁶⁴ MRT 10. 1998, 25.

⁶⁵ MRT 8. 1989, 31.

⁶⁶ JANKOVICH 1985, 286.

⁶⁷ TAKÁCS 2014, 141.

⁶⁸ LASZLOVSKY 1986, 137–138. Szabó István az oklevelekben megjelenő villa és terra kifejezéseket viselő falvakat véli kisebb, kezdeti településeknek, ha nem falurészként tűnnek fel (SZABÓ 1971, 36–47).

de templom szinte sosem tartozott hozzájuk. Szatmári azonban kimutatta a templom vonzáskörzetébe tartozó kis telepek csoportosulását, meghatározva, hogy öt kis koncentráció közül négy területén 1-1 templom is állt [3. tábla]. E csoportosulások önálló egyházi vonzáskörzettel és művelési határokkal rendelkező faluközösségek,⁶⁹ talán az oklevelekben szereplő törpefalvak voltak. Ha ezt elfogadjuk, akkor még inkább el kell gondolkodni azon, hogy a szállásoknak meghatározott lelőhelyek végül mennyire tekinthetők egy adott falu részének, ahogy ezt eddig feltételezték.⁷⁰ Illetve, hogy mennyiben lehet ezt a megtelepedési formát szállásnak nevezni.

3.3. Telepek

A telepek a legtöbbje folyó-, vagy érmeder partján helyezkedett el, de jelentős számot képviseltek a magas vagy alacsony parton levők is. Dombokon vagy különböző terepből kiemelkedő magaslatokon szintén nagy számban találhatók, az előzőekhez képest kisebb arányban.⁷¹

Jankovich szerint a telepek nagyobb területen elhelyezkedő, de legfeljebb 2–3 objektumcsoporttal jellemezhető lelőhelyek, melyek nem tekinthetők folyamatosan lakottnak. Ebben az esetben is kérdéses, hogy az állattartás vagy a földművelés volt-e nagyobb arányban jelen. Egy endrődi telep növényleteinek vizsgálata azt mutatta, hogy körülötte, bár nem magas színvonalon, de folytatott növénytermesztés is.⁷²

4. Temetők és telepek

Egy újabb nézet szerint a temetőket is be kellene vonni a településrégészeti kutatásokba, melynek adatai akkor megbízhatóak, ha részletesen ismerjük a települési képet létrehozó közösség nagyságát, életmódját és szerkezetét.⁷³

Kérdéses, hogy a kora Árpád-kori településekhez tartozott-e önálló temető. Ha nem zárjuk ki e lehetőséget, akkor egy 2–3 generáció által lakott, egy helyre temetkező, de később helyet változtató szállásszerű település 1 maximum 2 családja 20–40 sírt hagyhatott hátra.⁷⁴ A 10. század második fele/11. század eleje között hagyhattak fel e szállási temetők használatával, s ez a tartósabb letelepüléssel járt együtt.⁷⁵

Területileg két egységet lehet elkülöníteni a temetkezések szempontjából. A honfoglalók gazdag sírjai a Mezőföldön helyezkednek el, de a homokos vidéket sem hagyták üresen. Itt nagyállattartó, mozgékonyabb életmódot folytathattak. A Tisza-Maros-Körös-közén

⁶⁹ SZATMÁRI 1994–1995, 43, 49–51.

⁷⁰ Problémás, hogy az Árpád-kori objektumok egy településen belül nem egyidősek, így a 4–5 km²-es falvak határában levő települések sem feltétlenül egyidősek az adott faluval, így nem lehet eldönteni, hogy adott korban részét képezték-e (JANKOVICH 1985, 286).

⁷¹ MRT 6. 1982; MRT 8. 1989; MRT 10. 1998.

⁷² JANKOVICH–SZATMÁRI 2013, 631, 638. Ennek viszont ellentmondani látszik a fentebb már idézett, sertésenyészésre vonatkozó dobozi adat.

⁷³ TAKÁCS 2014, 137, 139. Szabó István megjegyezte, hogy a korán elpusztult falvak lakosságát a korai temetők sírjainak számlálásával lehetne kimutatni. Felhívta a figyelmet arra, hogy ha a temető minden sírja feltárássra kerül, akkor sem lehet a falu népességszámát megállapítani, mert kérdéses, hogy minden halottat magába foglalt-e a temető, vagy volt-e másik is (SZABÓ 1971, 68).

⁷⁴ BOLLÓK 2013, 40.

⁷⁵ KOVÁCS 2015, 1001.

szegényesebb, köznapi temetkezések kerültek elő, melyek letelepült, földműves életmódot sejtetnek.⁷⁶ Településszerkezet szintjén a feltárások anyaga a természeti környezet által befolyásolt különbségekre mutat rá: az eltérések az adott lelőhely mikrokörnyezetével magyarázhatók.⁷⁷

A temetők és települések összevetését elsőként lelőhelynevek alapján készítettem el. Azonos és közel azonos elnevezésű temető-település párosokat kerestem, tudva, hogy egyező lelőhelynév nem feltétlenül jelenti ugyanazt a környezetet. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy míg problémákkal küzdve, a temetőket tudják datálni, addig a településeknél jobbra csak annyit jeleznek, hogy Árpád-kori. Nem biztos, hogy egy 10. századi szállási temető egy 3 évszázadot felölelő datálású, „Árpád-kori településsel” azonos időben létezett.

A Révész László 2016-ban megjelent tanulmányának szállási temetőihez nem találtam települést dűlőnév alapján,⁷⁸ de 12 hosszan használt temetőhöz igen.⁷⁹ Ezekhez kapcsolható mind folyamatos egy helyben lakásra, mind rövid életű településre utaló nyom. Egy esetben mutatható ki, hogy falusi temetőhöz számos kisebb szállás és telep tartozhatott, mely utalhatna arra, hogy több település használt egy temetőt. Ez jobban látható, ha a topográfiai kötetek térképein feltüntetett települési nyomokat társítjuk a temetőkhez [4–6. tábla]. Ezáltal eltérő dűlőelnevezések is összekapcsolhatóak. Így 9 szállási és 13 hosszú ideig használt temetőhöz lehetett falura, szállásra és telepre utaló nyomokat találni.⁸⁰

Ez alapján talán újra kéne gondolni a topográfiai adatok értelmezési lehetőségeit vagy elvetni azt a gondolatot, hogy azonos jellegű temetőhöz azonos jellegű település kapcsolható. Az bizonyos, hogy további kutatásokkal lehetne a kérdést tisztázni. Ez vonatkozik Gyula környékére is, ahol a temetők elemzése alapján egy hatalmi központ kezdett kirajzolódni.⁸¹ A topográfiai kötet hiányában ennek bizonyítása településtörténeti szempontból még tisztázásra vár. Mindössze a következő adat mutatna erre: Gyulától délre a felszíni leletanyag csak 1-1 objektumra vagy objektumcsoportra utalhat.⁸² Ez ellentmondani látszik a temetők elemzéséből levont következtetésnek.

Békés megyében a 10–11. században a kis sírszámú temetők és az egész korszakban a kis településre utaló lelőhelyek vannak többségben (384 falu mellé 577 kisebb település köthető).⁸³ Vajon e kis települések megjelentek-e az oklevelekben? Talán a „*terra*” jelölte őket, de ezek feltehetőleg csak időszakosan voltak lakottak. Hasonló külső megjelenésű lehetett a *praedium*ként említett települések egy része.⁸⁴

A kis települések az ország más területin is megjelentek. Pest megyében, a gödöllői és aszói járás területén a korai idősakra 72 lelőhelyet datáltak, melyek szinte kizárólag kisebb telephelyek voltak, míg a 11–13. századra 364 lelőhelyet datáltak.⁸⁵ A Veszprém

⁷⁶ BÁLINT 1980, 35, 42–46.

⁷⁷ TAKÁCS 2014, 141.

⁷⁸ Más kutatók által meghatározott temetőknél lehet egyezésről beszélni, 4 esetben (MEDGYESI 2013; MEDGYESI 2015; MRT 6. 1982; MRT 8. 1989; MRT 10. 1998).

⁷⁹ Más kutatók eredményei alapján 4 esetben lehet egyezésről beszélni (MEDGYESI 2013; MEDGYESI 2015; MRT 6. 1982; MRT 10. 1998; MRT 6. 1982; MRT 8. 1989; MRT 10. 1998; RÉVÉSZ 2016).

⁸⁰ MRT 6. 1982; MRT 8. 1989; MRT 10. 1998.

⁸¹ RÉVÉSZ 2016, 546.

⁸² SZATMÁRI 2005, 15.

⁸³ MRT 6. 1982; MRT 8. 1989; MRT 10. 1998.

⁸⁴ LASZLOVSKY 1986, 145–146.

⁸⁵ MRT 11. 2012, 16–18.

megyei adatokkal való összehasonlításakor más látható. A 213 Árpád-kori lelőhelyből legnagyobb arányban falvakat, templomos falvakat ismerünk (178 darab). Bár a Dunántúlról nem ismerünk kis településeket, az általam megadott kritériumok alapján elenyésző számban (20 szállás, 8 telep) ki lehetett mutatni őket. Mindössze 19 lelőhely nem rendelkezett értékelhető leletanyaggal.⁸⁶

Az eltérő földrajzi adottságú helyeken más-más települési kép tárul elénk. Pest megye alföldies jellegű, de dombvidéki területén sok apró települést rekonstruáltak a nagyobb falvak körül. A hegyekben gazdag területen, bár elszórva jelen van e típus, de nem meghatározó. Az eltérés egyik oka lehet, hogy a kiterjedt alföldi területen több hely adódott e települések csoportos vagy láncszerű létrejöttére. A hegyvidéken erre nincs mód, ha mégis előfordulnak, az valószínűleg a hasonló gazdasági helyzet és gazdálkodási mód hatása miatt lehetett.

Viszonylag sok települési nyomot lehet kötni a temetőkhöz, tekintve, hogy több település használhatott egy temetőt [7. tábla]. További kutatásokat érdemelne e téma, melyhez elsőként az alapvető fogalmakat kéne tisztázni. A történészek mást értenek falu alatt, mint ami a régészeti anyagból látszik, s a kettő gyakorta összeegyeztethetetlen. Szabó István szerint a falura a korai időkben is a térbeli zárttság volt jellemző, s egymástól való távolságukban valamilyen szabályszerűségnek, arányosságnak kell megmutatkoznia.⁸⁷ Ennek ellenére régészetiileg a szórt jellegű települések, valamint a kisebb települések előkerülése, legalábbis az alföldi területeken gyakori.

Fontos lenne tisztázni, hogy a bizonyos ideig helyben lakók hagyatékaként értelmezett szállási temetők és az ekként meghatározott települések hogyan viszonyulnak a „szállás” eredeti, illetve mai szóhasználatunk szerinti jelentéséhez. Ugyanis a szállási temetők kapcsolhatóak össze azon településtípussal, melyet Jankovich szállásnak nevez, míg Laszlovsky tanyának. Az kitűnt, hogy a szállási temetőknél több generációval, azaz hosszabb helyben maradással számolnak a kutatók, illetve ez a helyzet a tanyákkal is. Talán célszerűbb lenne a temetőkre és telepekre egyaránt egy más, a feltételezett valóságot jobban megközelítő kifejezést használni.

IRODALOM

- BÁLINT 1980 = Bálint Cs.: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. *Ethnographia* 91 (1980), 35–52.
- BOLLÓK 2013 = Bollók Á.: Magángondolatok temető, település és településtörténet viszonyáról a 10-11. századi Kárpát-medencében. In: *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála 70. születésnapjára*. Szerk.: Kádár Zs.–Lakatos B.–Zámóczki Á. Budapest 2013, 25–70.
- BLAZOVICH 1985 = Blazovich L.: *A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje*. Békéscsaba-Szeged 1985.

⁸⁶ MRT 2. 1969.

⁸⁷ SZABÓ 1971, 9.

- HAMPEL 1907 = Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest 1907.
- HATHÁZI-KOVÁCS 2014 = Hatházi G.–Kovács L.: Árpád-kori falu és kun szállás Perkáta-Nyüli dűlő lelőhelyen – Falu, templom és temetők. In: *Carmen Miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi-Horváth András 70. születésnapjára*. Szerk.: Rosta Sz.–V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 241–270.
- JANKOVICH 1985 = Jankovich B., D.: Archaeological Topography. Theoretical and Practical Lessons. *MittArchInst* 14 (1985), 283–292.
- JANKOVICH 2010 = Jankovich B. D.: A régészeti topográfia helyzete és jövője. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk.: Benkő E.–Kovács Gy. Budapest 2010, 885–894.
- JANKOVICH 2011 = Jankovich B. D.: Terepbejárás. In: *Régészeti kézikönyv*. Szerk.: Gróf P.–Horváth F.–Kulcsár V.–F. Romhányi B.–Tari E.–T. Biró K. Budapest 2011, 17–28.
- JANKOVICH-SZATMÁRI 2013 = Jankovich B. D. –Szatmári I.: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. [VarArchHung 28.] Budapest 2013.
- K. NÉMETH 2011 = K. Németh A.: *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs 2011.
- KOVALOVSZKI 1986 = Kovalovszki J.: Árpád-kori települések Doboz határában. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk.: Novák L.–Selmeczi L. Nagykovács 1986, 105–116.
- KOVÁCS 2013a = Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. –Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS 2013b = Kovács L.: Éremleletes Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. –Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 227–295.
- KOVÁCS 2015 = Kovács L.: Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-, szőrvány- és kincsleletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz. *Századok* 2015/4, 989–1037.
- LANGÓ 2000 = Langó P.: Honfoglalás kori temetők Szarvas területén. *MFME–StudArch* 6 (2000), 287–347.
- LASZLOVSKY 1986 = Laszlovsky J.: Tanyaszerű települések az Árpád-korban. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk.: Novák L.–Selmeczi L. Nagykovács 1986, 131–151.
- MEDGYESI 2013 = Medgyesi P.: Régészeti adatok Békés megye 10–11. századi történetéhez. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. –Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 667–680.
- MEDGYESI 2015 = Medgyesi P.: *Honfoglalók a békési tájakon. Békés megye legjelentősebb 10–11. századi leletei*. Békéscsaba 2015.
- MRT 2. 1969 = Éri I.–Kelemen M.–Németh P.–Torma I.: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás 2*. Szerk.: Éri I. Budapest 1969.

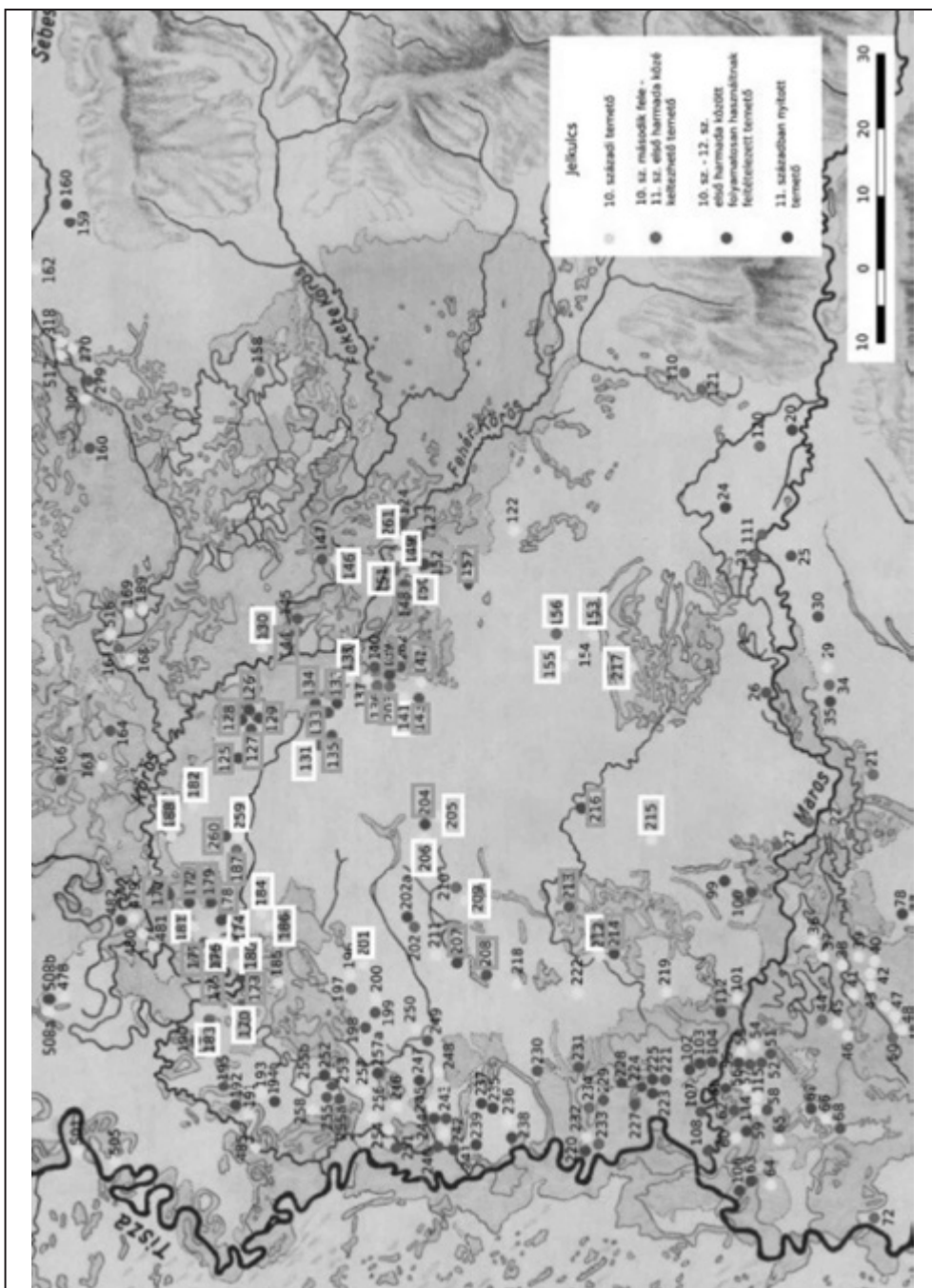
- MRT 6. 1982 = Ecsedy I.–Kovács L.–Maráz B.–Torma I.: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Békés megye régészeti topográfiája IV/I. A szeghalmi járás*. Szerk.: Bakay K. Budapest 1982.
- MRT 8. 1989 = Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M.: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Békés megye régészeti topográfiája. IV/2. A szarvasi járás*. Szerk.: Makkay J. Budapest 1989.
- MRT 10. 1998 = Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Nikolin E.–Szatmári I.–Torma I.: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke*. Szerk.: Jankovich B. D. Budapest 1998.
- MRT 11. 2012 = Dinnyés I.–Kövári K.–Kvassay J.–Miklós Zs.–Tettamanti S.–Torma I.: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Pest megye régészeti topográfiája XIII/3. Az aszói és a gödöllői járás*. Szerk.: Torma I. Budapest 2012.
- PAP 2012 = Pap I. K.: Államalapítás kori temető Rábasömjén temploma mellett. Régészeti adatok Vas megye templom körüli temetőinek kutatásához. *Savaria* 35 (2012), 211–250.
- RÁCZ–TARI 2011 = Rácz T. Á.–Tari E.: Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák régészeti terepbejárások és feltárások alapján. In: „*Fél évszázad terepen.*” *Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Kövári K.–Miklós Zs. Budapest 2011, 53–76.
- RÉVÉSZ 1997 = Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen. *MFME–StudArch* 3 (1997), 169–195.
- RÉVÉSZ 2014 = Révész L.: A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. Módszertani áttekintés. In: *Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár B.–Szentpétery J.–Petkes Zs.–Lezsák G.–Zsidai Zs. Budapest 2014, 63–136.
- RÉVÉSZ 2016 = Révész L.: A Maros-Körös köz 10–11. századi temetői. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Szerk.: Szenthe G.–Bollók Á.–Gergely K.–Kolozsi B.–Pető Zs. Budapest 2016, 537–588.
- SZABÓ 1971 = Szabó I.: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest 1971.
- SZALONTAI 2011 = Szalontai Cs.: A terepbejárások és az örökségvédelmi hatástanulmányok megbízhatóságáról a feltárási adatok tükrében. In: „*Fél évszázad terepen.*” *Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Kövári K.–Miklós Zs. Budapest 2011, 173–187.
- SZATMÁRI 1994–1995 = Szatmári I.: Árpád-kori templomok Kamuton. *ArchÉrt* 121–122 (1994–1995), 37–56.
- SZATMÁRI 2005 = Szatmári I.: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba 2005.
- SZŐKE 1962 = Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. [Régészeti Tanulmányok 1.] Budapest 1962.
- TAKÁCS 2014 = Takács M.: A honfoglalás kor és a településrégészet. In: *Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár B.–Szentpétery J.–Petkes Zs.–Lezsák G.–Zsidai Zs. Budapest 2014, 137–150.
- TARI 2000 = Tari E.: *Pest megye középkori templomai*. [StudCom 27.] Szentendre 2000.

TOMKA 1992 = Tomka P.: Régészet és néprajz. Az interpretáció kérdései a temetkezési szokások kutatásában. In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön I.* Szerk.: Novák L. Nagykörs 1992, 65–73.

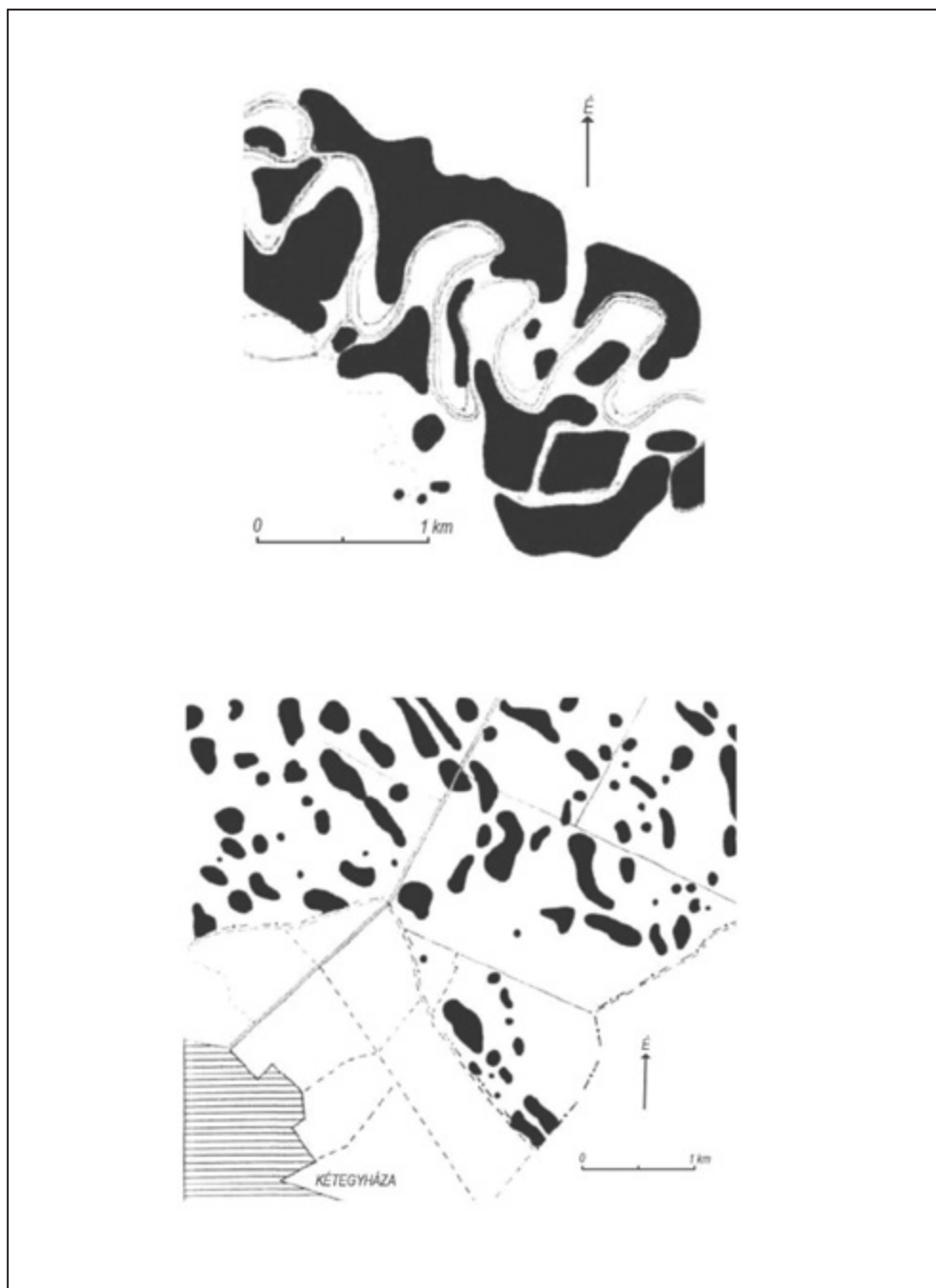
WOLF 2005 = Wolf M.: A borsodi ispánsági vár templomai. Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. *A borsodi tájház közleményei* 17–18 (2005), 3–32.

Data to the history of settlements in Békés County in the Árpáadian Age Cemeteries and settlements

This essay is an attempt to link two special fields investigated independently so far: the cemetery survey and the settlement research. I worked with the data of Békés County from the Árpáadian Age. Its settlement organization involved beside larger villages, smaller *szállás* (originally mobile villages) and *telep* (small settlements). These mainly smaller, temporary settlements are present in greater number. The cemeteries of the *szállás* and *telep* are smaller due to a shorter inhabitancy. The bigger village cemeteries and churchyards with more graves can be an evidence for a longer inhabitancy. Researchers claim that smaller burial grounds belonged to smaller settlements, while the ones with more graves to larger ones. Although it seems evident, after the review of the data my conclusion is that both types can belong either to villages, *szállás* or *telep*. These results may be doubted, as most data referring to settlements come from field walks and this method is known for having difficulties with defining the chronology. I examined the connection between cemeteries and settlements having the same names, then analysed their topography. These results were compared with other regions of the Great Hungarian Plain and some mountainous and hilly areas to see on what degree the settlement organization of Békés County was typical and how it could have been influenced by the same or different geographical environments and farming methods. I also aimed to standardize the definitions used not clearly. I think *tanya* would be worth using for the *szállás*, referring to a relatively longer inhabitancy. Instead of *telep* we should use *szállás* referring to temporary inhabitancy. Definitions of cemetery and settlement surveys need harmonizing to get a better hypothetic reality of Árpáadian Age. My results are the initial steps of the further research of this subject, as the data I used were partial results or proved to be incomplete.

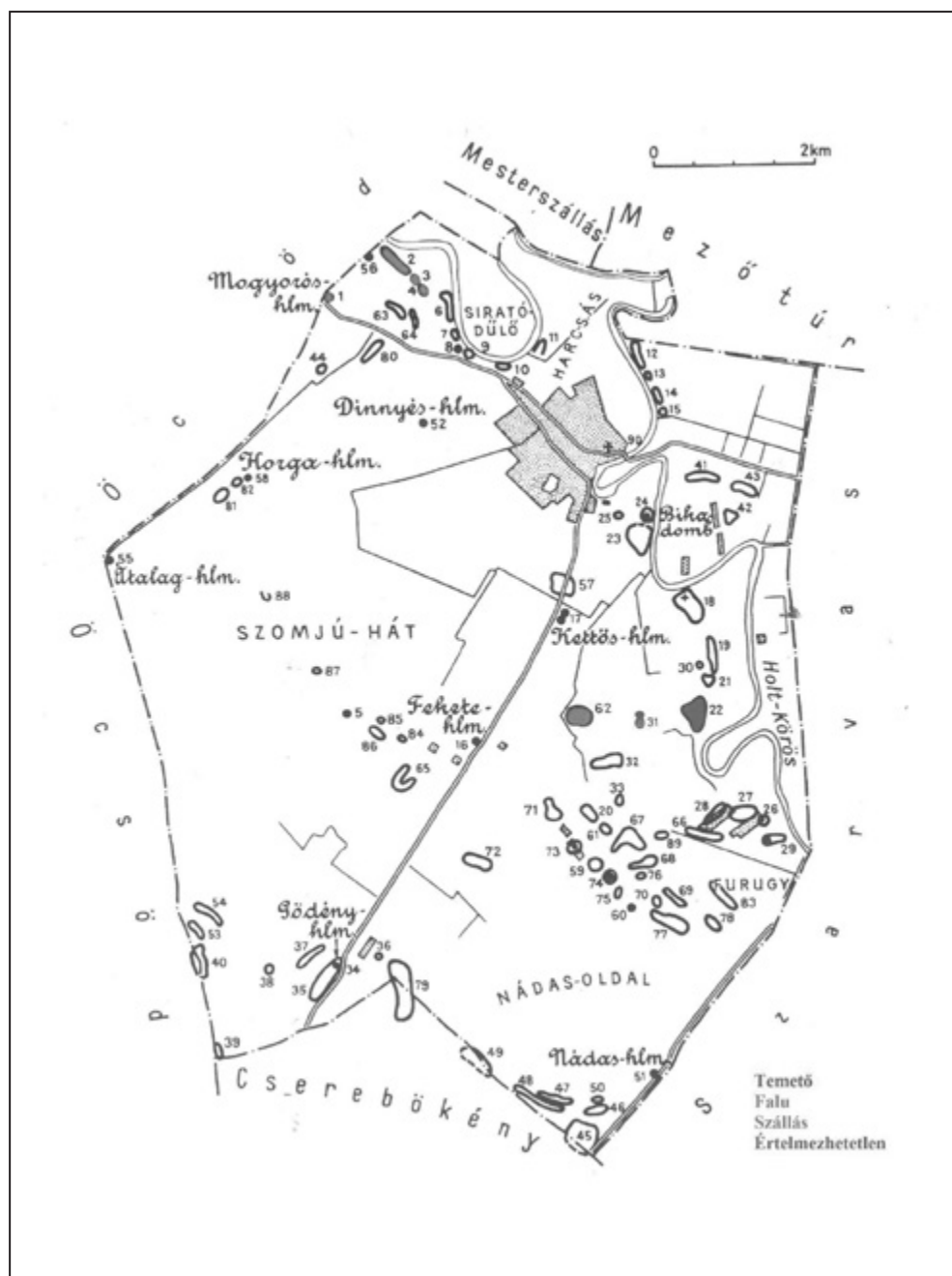
1. tábla: A dolgozatban vizsgált temetők (Fehér keretben a rövid ideig használt temetők számai, sötét keretben a hosszú ideig használt temetők számai)
(RÉVÉSZ 2016 nyomán szerkesztette Oláh Irma)

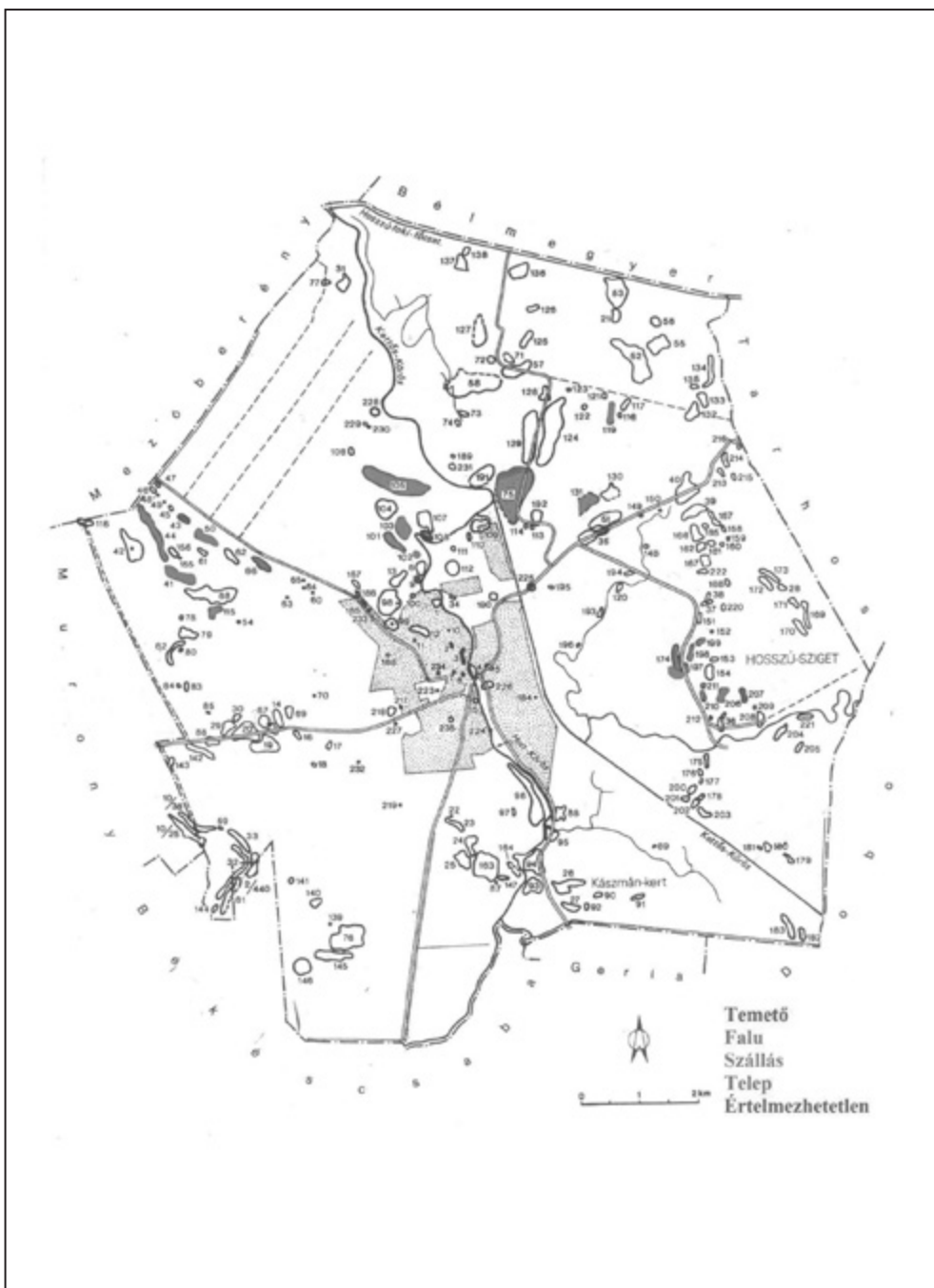
2. tábla: Régészeti lelőhelyek a Körös-völgyben és a Maros hordalékkúpján
(SZATMÁRI 2005 nyomán)

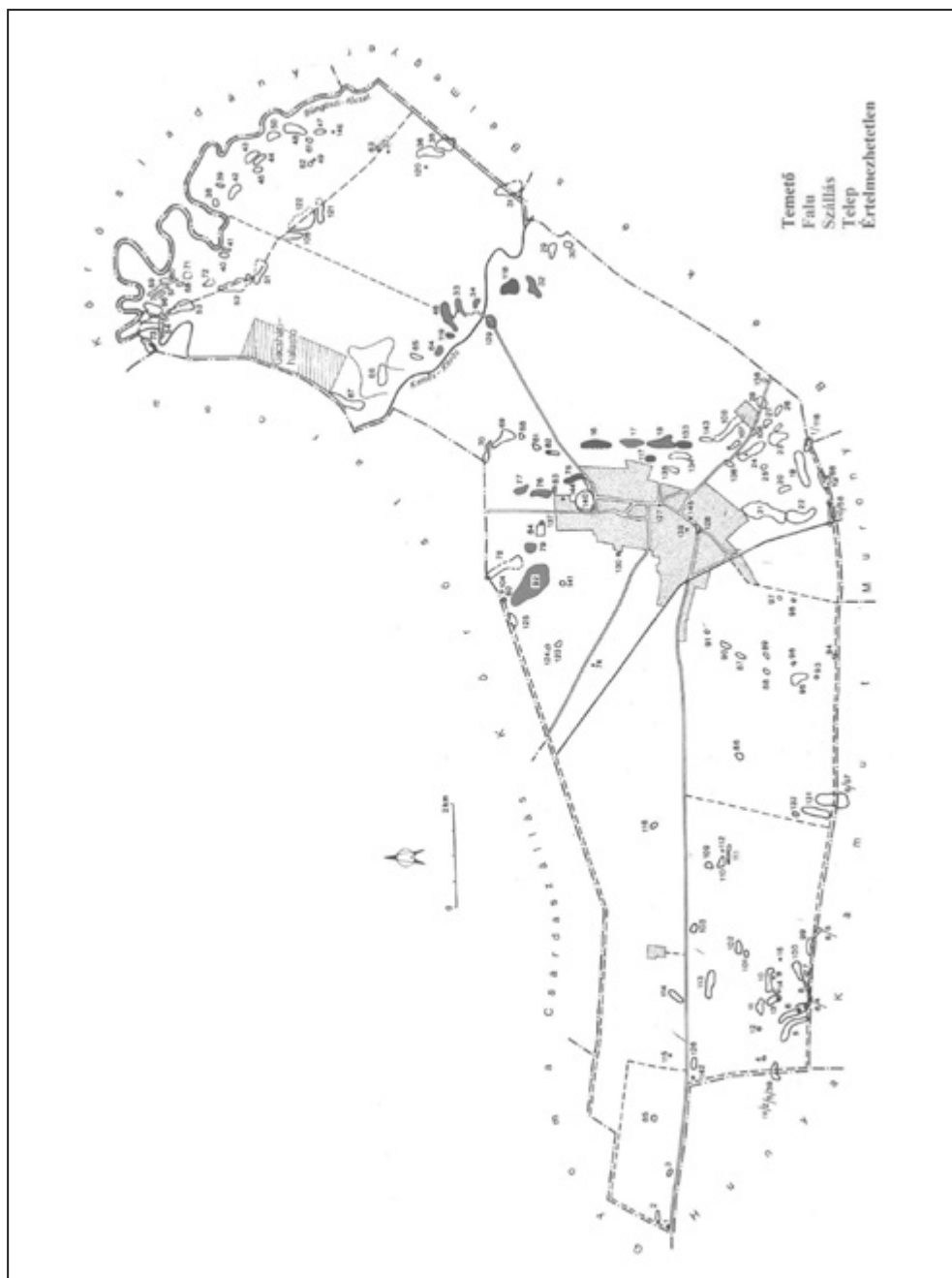
3. tábla: Kamut kis telepeinek templomai és a körülöttük elhelyezkedő lelőhelyek
(SZATMÁRI 1994–1995 nyomán)

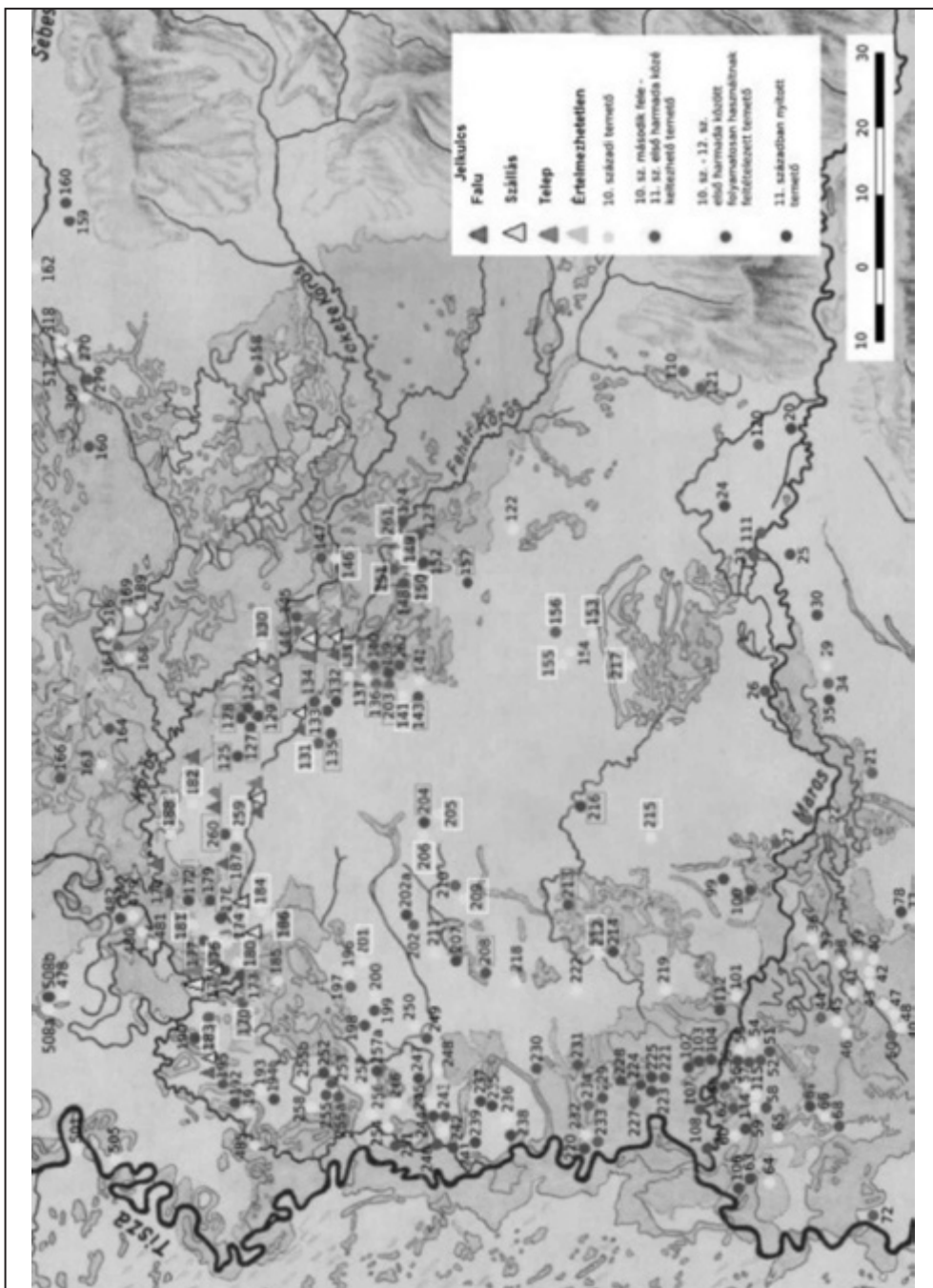
4. tábla: Békésszentandrás területén elhelyezkedő temetők (1: Békésszentandrás–Magyorós halom; 31: Békésszentandrás–Szőlők mellye; 62: Békésszentandrás–Pálinkás ér) és esetlegesen hozzájuk köthető települési nyomok (MRT 8. 1989 nyomán szerkesztette Oláh Irma)

5. tábla: Békés területén elhelyezkedő temetők (66: Békés–Hidashát, Hosszú halom; 75: Békés–Povád; 174: Békés–Rosszterdő laposa, út mente) és hozzájuk köthető települési nyomok (MRT 10. 1998 nyomán szerkesztette Oláh Irma)

6. tábla: Mezőberény területén elhelyezkedő temetők (18: Mezőberény–Bodzás-halom; 129: Mezőberény–Körös-híd, Gátórház; 137: Mezőberény–Kérhalom-dűlő, volt Valentinyi tanya) és az esetlegesen hozzájuk kapcsolható települések (MRT 10. 1998 nyomán szerkesztette Oláh Irma)

7. tábla: A vizsgált temetők és a közelükben található településnyomok
(RÉVÉSZ 2016 nyomán szerkesztette Oláh Irma)

MOLNÁR KAROLA

Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely kútjainak vizsgálata Adatok a késő középkori – kora újkori kutak vizsgálatához

1. Bevezetés

Az emberiség történetében mindig fontos szerepet játszottak a természetes vizek. Meghatározó jelentőségük volt a megtelepedés helyének kiválasztásában, továbbá a mindennapi és gazdasági életben egyaránt. Elengedhetetlen szereppel bírtak az állattartásban, a kézműves-tevékenységekben és iparban. Mindezek mellett a különböző források és kutak közösségi találkozóhelyekként is funkcionálhattak.¹

Régészeti szempontból a kutak fontossága vitathatatlan. Ennek ellenére feltárásuk bal-esetveszélyes és költséges, továbbá teljes kibontásuk és részletes dokumentálásuk gyakran lehetetlen.²

Kutatásom során a Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhelyen³ 2015 nyarán előkerült késő középkori és kora újkori kutakkal foglalkoztam.⁴ Dolgozatomban azonban nem csak a lelőhely feldolgozására koncentrálok, hanem Kecskemét város történetéhez is szeretnék újabb adatokkal hozzájárulni.

2. Kúttípusok a késő középkorban és a kora újkorban

A kutak osztályozását, tipológiáját Vaday Andrea készítette el. Csoportosítása az általam vizsgált korszakok kútjainak szempontjából is helytálló és jól alkalmazható.⁵ Kora újkori

¹ VADAY 2003, 25.

² VADAY 2003, 41–42.

³ 2015. június 2-től augusztus 10-ig került sor Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. késő középkori-kora újkori lelőhely feltárására, mely összesen 1076 m² nagyságú területet érintett. Az ásatást Wilhelm Gábor és Varga Máté régészek vezették. Az ásatás során 30 objektum került elő [1. tábla 1, 2].

⁴ Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni mindazoknak, akiknek segítsége és tanácsai nélkül nem jöhetett volna létre a jelen tanulmány. Köszönet illeti: Varga Máté régészt (RRM), aki hozzájárult ahhoz, hogy feldolgozhassam az általa és Wilhelm Gábor (régész, KKM) által feltárt lelőhelyet. A Kecskeméti Katona József Múzeum munkatársait: Pánya István térinformatikust, a 3D modellek elkészítéséért, Boros Ilona és Mala Enikő restaurátorokat és Hajdrik Gabriella régésztechnikust. Köszönet illeti Sárosi Edit régészt (Bács-Kiskun Megyei Kormányhivatal Kecskeméti Járási Hivatal), F. Lajkó Orsolya régészt (MFM), Grynaeus Andrászt (régész, egyetemi tanár, Cincér Bt.-Magyar Dendrokronológiai Laboratórium), Gyulai Ferencet (egyetemi tanár, tanszékvezető, SZIE) és témavezetőmet: Wolf Máriát (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék). Hálával tartozom hallgatótársaimnak: Szász Barbarának, Kurucz Klaudiának és Parczen Annának (SZTE BTK Régészeti Tanszék), Mellár Balázs PhD hallgatónak (SZTE BTK Régészeti Tanszék) és testvéremnek, Molnár Évának.

⁵ VADAY 2003, 25–68.

kutakkal kapcsolatban tudomásom szerint még kevés tanulmány született.⁶ Eddigi kutatásaim alapján az alábbiakban ismertetett kúttípusokkal ebben az időszakban is számolhatunk.⁷

A kutakat legegyszerűbb a kútbélés kialakítása és formája alapján csoportosítani, mivel szerencsés körülmények között ezek maradnak fent és vizsgálhatóak régészeti módszerekkel. A bélés anyaga lehetett kő, téglá és szervesanyag (fa) is. Az utóbbi kategóriába tartozók kialakítás szempontjából készülhettek kivájt fatörzsekből, csapolással összeillesztett deszkákból, hordókból, nád és vesszőfonatból, illetve ezek kombinációiból.⁸ A kőből vagy téglából épített kútbélések ritkábbak, de gyakran épen fennmaradnak. Elsősorban a római korban és a késő középkor időszakában fordulnak elő, utóbbi esetben leginkább kőben gazdag vidékeken, városias környezetben, várakban és kolostorokban.⁹

A leggyakoribbak az ácsolt, csapolással egymásba illesztett deszkákból kialakított bélésű kutak voltak, melyek falusias és városi környezetben egyaránt előfordultak (például Lászlófalva–Szentkirály,¹⁰ Muhi,¹¹ Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9.). Vesszőfonatos szerkezettel bélelt kutakkal¹² is számolhatunk a vizsgált időszakban.¹³

Hordóval bélelt kutak inkább a római korban fordulnak elő.¹⁴ Az Árpád-korban eddigi vizsgálataim alapján nem került elő ez a kúttípus és a késő középkorban is ritkának számít. Muhi mezőváros területéről¹⁵ és az általam vizsgált Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhelyről ismertek.

A fent említett típusok kombinálásával is bélelheték a kutakat (például hordó és ácsolt deszkaszerkezet, hordó és vesszőfonatos szerkezet). A késő középkorból és a kora újkorból nem ismertek kivájt fatörzsszel bélelt kutak, melyek más időszakban is nagyon ritkának számítanak.¹⁶

További típusként számolhatunk még az állatok itatására szolgáló kopolyakutakkal is, melyek bélést nem tartalmaztak.¹⁷

Eddigi kutatásaim alapján az egyes kútbéléstípusokról elmondható, hogy nem számítanak korszpecifikusnak, tehát nem jelenthető ki egyikről sem, hogy kizárólag egy adott korszakra jellemzőek. Az őskortól kezdve egészen a kora újkor időszakáig hasonló szerkezetű kutakat készíthettek, talán csak a különböző béleléstípusok alkalmazásának intenzitása-előfordulása változik korszakonként.

⁶ MIKLÓS 1991, 1996, 2003. v.ö. NAGY 2003, 388–389.

⁷ Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhelyen a 13. és a 29 objektumok, ácsolt deszkaszerkezetű kutak használata a kora újkor időszakra tehető.

⁸ VADAY 2003, 31–33.

⁹ VADAY 2003, 31–32.

¹⁰ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1986.

¹¹ GRYNÆUS 2004.

¹² Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9 lelőhelyen vesszőfonatos bélést a 26. és a 30. objektumban hordós szerkezettel együtt dokumentáltak.

¹³ VADAY 2003, 40.

¹⁴ VADAY 2003, 39.

¹⁵ GRYNÆUS 2004, 187–188.

¹⁶ VADAY 2003, 39.

¹⁷ MÉSZÁROS–V. SZÉKELY 2009, 19; VADAY 2003, 26.

A középkorban, a publikációkban megjelent példák alapján, leggyakrabban fából kialakított szerkezetű kutakat készíthettek.¹⁸ Fontos megjegyezni, hogy a kutak értékén nem változtatott a bélelés alapanyaga. Ezt alátámaszthatja Werbőczy István 1517-ben keletkezett Hármaskönyvének egyik paragrafusa, melyben a szerző leírja, hogy az ivóvizet adó források és kutak értéke harmadfél gira/2½ márka, ezzel szemben egy jobbágytelek értéke csak 1 gira/1 márka volt.¹⁹ Kecskemét város magisztrátusának jegyzőkönyveiben, egy 1659-ben keletkezett feljegyzés alapján, 52 tallért fizetett ki a város három kút megásásáért.²⁰

3. Kecskemét-Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely kútjai

3.1. Korhatározás

A kutak kormeghatározása során nehézséget jelentett, hogy a 29. objektum kivételével a leletanyagot nem rétegenként csomagolták el. Az objektumokból származó összes lelet korát párhuzamok segítségével határoztam meg, viszont sok lelet pontos analógiája nem ismert. A kutakkal egyidősnek elsősorban az ép edényeket tartom, melyek a használati időt jelezhetik, mivel az aktív használat során „véletlenszerűen” eshettek bele az objektumokba. A többi lelet, döntő többségben a kerámiatöredékek és fémtárgyak, már a másodlagos felhasználás-betemetődés fázisát jelölik. Három kút esetében a datálást a dendrokronológiai vizsgálat eredményei is segítették (13., 19., 26. objektum).

A területi korlátok miatt elsősorban a kutak használati és betemetődési idejének meghatározásában felhasználható leletekre koncentráltam.

3.1.1. Késő középkori kutak

3.1.1.1. A 19. objektum – Hordóval bélelt kút [2. tábla 1]

A kút legnagyobb mennyiségben kerámiatöredékeket tartalmazott. Ezek mellett egyetlen ép edény, egy vörös színű kancsó származik ebből az objektumból [2. tábla 2]. Ennek pontos párhuzama nem ismert. Feld István ezt a típust a 15. századra keltezi.²¹ Hasonló formájú kancsók ismertek Muhi–Templomdomb lelőhelyről, de ezek fehér engobe borításúak és vörös festéssel díszítettek.²² Több töredék megmaradt egy sárga, hornyolt vállú és bordázott fülű korsóból, mely a 15. században jellemző edényforma volt.²³

Az objektumban talált tányérka alakú kályhaszem a 15–16. századra keltezhető [2. tábla 3].²⁴

A kútból előkerült egy bőrcipő, továbbá egy bronz cseppfogó tányér [2. tábla 4], melynek párhuzama Kőszegről ismert, ahol 15. század első felére keltezett rétegben lették.²⁵

¹⁸ VADAY 2003, 33–34.

¹⁹ WERBŐCZY I. könyv CXXXIII. 18§, 39§.

²⁰ IVÁNYOSI-SZABÓ 1996, 64–65. v.ö. BKMÖL Tjk. 1658–1664.

²¹ FELD 1987, 270.

²² LASZLOVSKY–PUSZTAI–TOMKA 1997, 197–199.

²³ HOLL 1963, 351.

²⁴ HAVASSY 2002, 95–96; PÁLÓCZI–HORVÁTH 1996, 48.

²⁵ HOLL 1992a, 201–202, 169. kép, 170. kép 2.

A kút használata a 16. század elején kezdődhetett meg, melyet alátámaszt az objektum alján talált egyetlen ép edény. A dendrokronológiai vizsgálat alapján a hordó készítéséhez a fákat 1486-ban vághatták ki. Grynaeus András becslése szerint az 1500-as évek elején kerülhetett sor a kútban való másodlagos felhasználásra. A betöltésben talált kerámiatöredékek között nincs a 16. századnál későbbre tehető lelet, ez azt jelezheti, hogy a század végére már betemetődött az objektum.

3.1.1.2. A 26. objektum – Hordóval és vesszőfonattal bélelt kút [3. tábla 1, 2]

A kút kevés leletanyagot tartalmazott, és nem került elő belőle ép edény, így korhatározás szempontjából a dendrokronológiai vizsgálat eredményeire kellett támaszkodnom, mely alapján a hordó fát legkorábban 1484-ben vághatták ki. Az objektumban való másodlagos felhasználására az 1500-as évek elején kerülhetett sor. A kevés, töredékes leletanyag már a betemetődési fázisba sorolható.

A 16. századnál későbbi anyag nem található az objektumban, így valószínű, hogy még ebben az évszázadban megszűnt a kút. Megfigyeléseim szerint a leletanyaga átfedést mutat a 19. objektum anyagával, így akár egy időben is létezhetek a lelőhelyen.

3.1.1.3. A 30. objektum – Vesszőfonattal és hordóval bélelt kút [4. tábla 1]²⁶

A kút betöltése nagy mennyiségű kerámiát tartalmazott, melyek nagy része jellegtelennek mondható oldaltöredék, így korhatározásra nem alkalmas. Egy ép fehérkerámia, gömbölyű testű, hornyolt oldalú, szűk szárú, talpkarimás jellegű pohár is volt az anyagban [4. tábla 2]. Hasonló poharak több hazai lelőhelyről ismertek, Budáról a 15. századra, Ozoráról a 15. század második felére keltezett darabok láttak napvilágot.²⁷

Az objektumból származó üveglelet egy palack egyszeres gyűrűvel díszített pereme. Ez a típus a 15–16. századra jellemző.²⁸

Faanyag hiányában dendrokronológiai vizsgálat nem készült, így a korhatározásnál csak a leletanyagra támaszkodhattam. Az ép, fehér pohár jellegzetes 15. századi kerámiatípus. A további leletek is többnyire a 15. századra keltezhetőek. Az objektum kútként való használata tehát véleményem szerint a 15. századra tehető. A nagy mennyiségű kerámiatöredék már a betemetődés fázisához tartozik, mely hosszú ideig, akár a 16. század elejéig tarthatott. Megfigyeléseim alapján a lelőhely öt kútja közül a 30. objektum lehet a legidősebb.

3.1.2. Kora újkori kutak

3.1.2.1. A 13. objektum – Ácsolt deszkaszerkezettel bélelt kút [5. tábla 1]

Az objektum nagy mennyiségű kerámianyagot tartalmazott, melyek mind gyorskorongon készültek. Sok díszített és mázas töredék látott napvilágot a kútból.

²⁶ A kút pontos szerkezetét nem sikerült meghatározni, mivel faanyagot nem tartalmazott és az objektum felét marcoló pusztította el. A kútakna falában vesszőfonat lenyomatát lehetett megfigyelni. Szerkezetileg hasonlít a 26. objektumhoz, bár a hordóval bélelés feltételezés.

²⁷ HOLL 1963, 351, 35. kép; HOLL 2005, 12, 35, 39. Abb. 3. 1–4; 83. Abb. 47. 7; FELD–GERELYES 1985, 172–173. 8. kép 3.

²⁸ MESTER 1999, 83–84. 1. kép 1–2; KÁRPÁTI 1978, 188, IV. tábla 6, 7, 8.

A leletanyagban megjelennek a külső oldalán írókás díszítéssel vagy mázzal díszített korszok oldaltörédei, továbbá az írókás díszű, madárral és növényi motívumokkal díszített tányértörédek [5. tábla 3].²⁹ Ezeknek az elterjedésével a 16–17. századtól lehet számolni.³⁰

A kút betöltéséből három érme látott napvilágot. Mindhárom darab hamisítvány. Valószínűleg egy műhelyben, de eltérő időben és más-más verőtővel készítették őket, az 1613–1683 közötti időszakban.³¹

A fémanyag közül a 2015.28.333.-as leltári számú, szépen megmunkált kést sikerült pontosan meghatároznom [5. tábla 4]. A Gere László által kidolgozott csoportosítás alapján 5. típusba tartozó, fa nyélborítású kés, mely a 17. század közepére-második felére keltezhető.³²

Az objektum összességében 16–17. századra datálható leletanyagot tartalmazott. A dendrokronológiai vizsgálat alapján a szerkezet fáit 1568–1575 között vághatták ki. Így kútként a 16. század utolsó harmadában használhatták. Az egyetlen, kútból származó ép edény, egy kisméretű, zöldmázas korszó [5. tábla 2] a 17. századra keltezhető. A betöltésben megtalált további leletek szemétként kerültek az objektumba. Ezek alapján valószínűnek látszik, hogy a betemetődésre a 17. század folyamán került sor.

3.1.2.2. A 29. objektum – Ácsolt deszkaszerkezettel bélelt kút [6. tábla 1; 7. tábla 5]

Az objektum nagy mennyiségű kerámiaanyagot tartalmazott. Ezek mind gyorskorongon készültek. Több folyadéktárolóhoz, főleg korszokhoz tartozó törédek és egy ép, redukált égetésű korszó is volt a kút betöltésében. Egy habán jellegű, virággal díszített nyaktörődék is van a leletanyagban, melynek kora a 17. századra tehető.³³ A redukált égetésű korszótípust egy fül- és peremtörődék, továbbá az ép korszó képviseli [6. tábla 2], mely a 17. századra keltezhető.³⁴

Egy fehér anyagú, galléros peremű, szalagfüllel ellátott, belső oldalán zöld mázzal, külső oldalán hornyolással fedett, kisméretű, füles fazék is előkerült a kútból [6. tábla 3], mely a 17. századra keltezhető. Meg kell viszont jegyeznem, hogy Ozora-Várkastély lelőhelyről, 18–19. századra datált, formailag hasonló felépítésű fazekak ismertek.³⁵

Sok tányértörődék látott napvilágot az objektumból, melyek párhuzamai főképp 17–18. századi környezetből ismertek [7. tábla 3].³⁶

Profilált fedőgombos, egyszerű kúpos palástú, redukált égetésű fedők is megtalálhatóak a kút anyagában. Ezek közül a 2015.28.549. leltári számú egy ép darab [7. tábla 4]. A fedőgomb kialakítása alapján a 17–18. századra keltezhető.³⁷

A fehér anyagú pipa [7. tábla 1], a Kovács Béla által felállított csoportosítás szerinti I. típusba sorolható „magyar pipa”. Ezt a típust a 18. században kezdték el készíteni.³⁸

²⁹ LAJKÓ 2015, 72–77, 3. tábla 4, 6, 7; 4. tábla 1–3, 5–7.

³⁰ IFJ. FEHÉR 1973, 196, 211. IX. tábla 2; LAJKÓ 2015, 120.

³¹ A következő uralkodókhoz köthetők ilyen típusú érmék: II. Mátyás U870. típusú denárját 1613–1620, II. Ferdinánd U916. a-c.típusú denárjait 1621–1638, III. Ferdinánd U953. típusú denárját 1638–1659 és I. Lipót U1107 típusú denárját 1659–1683 között verték Körmöcbányán. Az érméket Varga Máté régész határozta meg.

³² GERE 2003, 75, 51. tábla 1; 97. tábla 1.

³³ BICZÓ 1976, 356, 24. kép; RIDOVICS 2008, 87–89.

³⁴ PUSZTAI 1999, 479, 4. kép 1, 2; TOMKA 2002, 301, 305, 307–308. LAJKÓ 2015, 116–117.

³⁵ VÍZI 2010, 824, 4. ábra 5, 6.

³⁶ BERTALAN 2004, 51, 59, 18. kép; LAJKÓ 2010, 802, 1. ábra 3; LAJKÓ 2015, 63, 70, 77.

³⁷ LÁZÁR 1986, 58, 11. kép 4; LAJKÓ 2015, 124–130.

³⁸ KOVÁCS 1963, 248, 249, 252, 255, 3. ábra; TOMKA 2005, 611, 623, 2. tábla 1, 2, 3.

A kút faanyagáról nem készült dendrokronológiai vizsgálat, így a kormeghatározásban csak a leletanyagra támaszkodhattam. Az objektumban talált kerek falap faanyagát [7. tábla 2] a dendrokronológiai vizsgálatok alapján 1599 után vágták ki.

A leletanyag összességében a 17–18. századra keltezhető. A kútként való használat a 17. században kezdődhetett, ezt az objektum alsó rétegéből előkerült ép, redukált égetésű korsó, az ép fedő, a sötét mázalapú és fésűs díszű tányérok is alátámasztják. A betemetődés fázisa hosszú ideig, egészen a 18. századig tarthatott, bár az ebben az időszakban szemétként kútba kerülő leletek is döntően a 17. századra datálhatóak. A 18. századot csak a pipa és néhány edénytöredék képviseli. A 19. századot már biztosan nem érte meg az objektum, mivel ekkor a korabeli kataszteri térképeken [8. tábla 2] már beépítettnek jelölik a lelőhelyet.

Megfigyeléseim alapján a 13. és a 29. objektum egy időben is létezhetett, mivel néhány esetben átfedést tapasztaltam a leletanyagukban.

3.2. A dendrokronológiai és archeobotanikai vizsgálatok eredményei

3.2.1. A dendrokronológiai vizsgálatok eredményei³⁹

3.2.1.1. Hordóval bélelt, ácsolt deszkaszerkezetű kávéval rendelkező kút (19. objektum)

A 19. objektum hordódongáiból 21 mintát vettek (4–24. minta).⁴⁰ A fajfajmeghatározás során megállapították, hogy a legtöbb donga kocsányos tölgyből készült, viszont néhány esetben szárazságtűrő kocsánytalan tölgyet is azonosítottak. A 23. minta belső szerkezete eltért a többitől. Valószínűleg ez a darab a készítés során vagy a megszűnés idején a kútba hullott/dobott faág darabja lehetett. Ha ez a megfigyelés helytálló, akkor azt jelezheti, hogy a kút környékén tölgyfák állhattak az adott időszakban.

Két minta fenyőféléből, feltételezhetően lucfenyőből származott. A fenyőfélék használata épületfaként a középkor és kora újkor időszakában a Kárpát-medence belső területén nem vagy csak ritkán fordul elő. Jelen esetben a pótlásra szolgáló deszkákból származtak a minták.

A dongákon nem találtak kéregmaradványokat vagy szíjácshoz tartozó évgűrűket. Ezek hiányában csak a fák legkorábbi kivágási időpontját (1486) lehetett meghatározni.

A dendrokronológiai vizsgálat erdélyi, Berethalom térségéhez köthető származást mutatott ki.

A hordó fölé helyezett ácsolt deszkaszerkezetből 5 mintát vettek (40., 46., 47., 48., 49. minta). A fafajtát kocsányos tölgygel azonosították. A szerkezet elkészítéséhez nagyon fiatal fákat használtak fel.

3.2.1.2. Hordóval bélelt, vesszőfonatos szerkezetű kút (26. objektum)

A 26. objektumból mindössze 3 mintát vizsgáltak (1–3. minta), melyeket a hordó dongáiból vettek. A minták mindegyike kocsányos tölgyből származott.

A dendrokronológiai elemzés erdélyi, ezen belül is a marosvásárhelyi adatsorral mutatott azonosságot. A fákat legkorábban 1484-ben vághatták ki.

³⁹ GRYNAEUS 2015.

⁴⁰ Közülük a 18., a 23. és a 24. mintákat a 9., a 2. és a 8. gerendákból vették. A többi minta a 11–26., továbbá a 29. és 31. dongákból származik.

3.2.1.3. Ácsolt deszkaszerkezettel bélelt kút (13. objektum)

A 13. objektumból összesen 20 mintát vettek (25–45. minta), melyet az ácsolt deszkaszerkezet gerendáiból (1–20. deszka) fűrészelték ki.

A gerendák kocsányos tölgyből készültek. Három minta esetében (33., 41., 44. minták) a fafajtat kocsánytalan tölgygel azonosították.

A kút építéséhez többnyire fiatal, 50 évet el nem érő faanyagot használtak fel, melyek nem egy helyről származtak, valószínűleg vásárolták őket, így eltérő élőhelyű példányok keverten fordulnak elő az anyagban.

A Kárpát-medence középső részére érvényes magyar alapkronológia alapján az adatsor legfiatalabb évgyűrűje 1564-ben képződött. A fákat 1568 és 1575 között vágta ki.

Két mintán (36. és 37. minta) megfigyelhető volt egy 20 éves periódus, amikor a fák számára kedvezőtlen volt az időjárás és erre minimális növekedéssel reagáltak. Ez a periódus az 1529 és 1554 közötti időszakra esik.

3.2.1.4. A kutak betöltésében talált famaradványok vizsgálatának eredményei

A kutatás során lehetőség nyílt arra, hogy a 13., a 19. és a 29. objektumokban talált szerves famaradványokon, egy falécen, továbbá egy bevéssett E-betűvel jelölt, valószínűleg hordó alját vagy tetejét képező kerek falapon dendrokronológiai vizsgálatokat és fafajmeghatározást végezzenek.⁴¹

A minták a kerek falap kivételével, rossz megtartásúak voltak, így a legtöbb esetben csak a fafaj meghatározására volt lehetőség. A 19. objektumban talált falécről mindössze annyit sikerült megállapítani, hogy fenyőféléből készült.

A 13. objektum betöltéséből két darab töredékes mintát vizsgáltak meg, melyek tölgyből és fűzből származnak. A 29. objektum betöltéséből három darab, töredékes famaradványokat tartalmazó mintát vizsgáltak meg, melyek fenyőből, fűzből és kocsányos tölgyből származnak.

Az azonosított fajták között egyaránt megtalálhatóak a lombhullató és egyben nedveségszékelyű és a tűlevelű fák. Az ágdarabok és a töredékes maradványok alapján arra lehet következtetni, hogy a lelőhely természetes környezetében és Kecskemét környékén is élő fafajtaikat sikerült azonosítani. Ez a megállapítás elsősorban a lombhullató fákra igaz. A nedveségszékelyű fák vizenyős területre utalnak.

A 29. objektumban talált kerek falap [7. tábla 2] valószínűleg hordó alja vagy teteje lehetett és fenyőből készült. A faanyag kivágására 1599 után kerülhetett sor. Az adatsor csak egy osztrák kronológiával, az Alpenvorland-Nord jegenyefenyő adatsorral mutatott egyezést.

3.2.2. Az archeobotanikai vizsgálatok eredményei⁴²

Az archeobotanikai vizsgálatok során a 29. objektum fekete korsójából (1. minta) és a 19. objektum vörös kancsójából (2. minta) vett, két darab földmintát vizsgáltak meg.

A mintákban található növényfajok alapján is kimutatható volt a két minta keletkezésének ideje közötti időbeli különbség. Az 1. minta a benne azonosított fajok alapján egy elöntés

⁴¹ GRYNÆUS 2016.

⁴² GYULAI 2017.

után kiszáradó, pangóvízes, iszapos, míg a 2. minta egy elöntés alatt álló környezet képét rajzolta ki.

Az 1. mintában (29. objektum) 18 növényfaj 34 darab magját/termését sikerült azonosítani. Ezek legtöbbje a természetes környezetből származik. Kultúrfajok közül csak köles és szőlő maradványait tudták kimutatni. Több mocsár/láp/iszaptársulásból származó faj megtalálható a mintában. A kút/objektum környékén legelő és rét is lehetett. A lelőhelyhez vezető útról az út menti/ruderális-taposásos fajok nyújtanak információkat.

A 2. mintában (19. objektum) 38 növényfaj 447 diaspóráját sikerült meghatározni. A mintában a legnagyobb számban gyomnövények mutathatóak ki. Emellett nagyobb mennyiségű gabona, szőlő és kender maradványait azonosították. A hínáros, a nádas, a magassásos növénytársulások növényei és a mocsári fajok a kút/objektum vízborítottságára utalhatnak. A lelőhely közelében legelő is lehetett. Az ide vezető útról a ruderaliák tanúskodnak. A mintában őszi vetésű gabonához társuló gabonagyomokat mutattak ki. A vadrepce magjainak száma (70 darab) kiemelkedő volt, így ennek a magas olajtartalmú gyomnövények a felhasználása nem zárható ki. A tavaszi gabonagyomok száma elenyésző volt.

A mintákban összességében a nedves környezetből származó fajok az uralkodóak, így elképzelhető, hogy nagyobb állományban voltak jelen a környéken. A ruderalis növények maradványai az ide vezető út átmeneti elhanyagoltságáról tanúskodhatnak. Ezek többnyire magasra növő fajok, mint például a fekete bodza, továbbá erősen mérgező növények magvai.

3.3. A lelőhely elhelyezkedése és szerepe a korabeli Kecskeméten

Kutatásom során nemcsak a lelőhely közzétételére és feldolgozására fókuszáltam. Az eddig megjelent várostörténeti monográfiák,⁴³ Kecskeméttel kapcsolatos forráskiadványok, kora újkori országleírások, lexikonok és természettudományos vizsgálatok segítségével arra kerestem a választ, hogy a lelőhely hol helyezkedhetett el a korabeli városon belül, illetve milyen szereppel rendelkezhetett. Igyekeztem felderíteni Kecskemét késő középkori és kora újkori vízellátását és vízügyi helyzetét is.

A dendrokronológiai vizsgálatok során a lelőhely természetes környezetére vonatkozó információk is napvilágra kerültek, melyek azt mutatják, hogy vizenyős területen helyezkedhetett el, erre a fűz és kocsányos tölgy azonosított maradványai is utalnak. A minták között fenyőfélét is sikerült azonosítani. A 29. objektumból származó kerek falap [7. tábla 2], mely valószínűleg egy hordó feneke vagy teteje lehetett, fenyőből készült és az Alpenvorland-Nord jegenyefenyő-adatsorral mutatott egyezést. Az eredeti hordó és valószínűleg a benne lévő áru osztrák területről származhat.⁴⁴ A városi magisztrátus jegyzőkönyveinek néhány 18. század végéről és a 19. század elejéről származó feljegyzése tanúskodik

⁴³ Kecskemét város történetéről elsőként Hornyik János készített négy kötetes, 1860–1866 között megjelent monográfiát (HORNYIK 1860–1866). 2002-ben jelent meg a város történetét 1849-ig feldolgozó új monográfia (BARTH 2002). Kiadásra kerültek a városi magisztrátus jegyzőkönyveinek feljegyzései 1590–1811-ig (IVÁNYOSI-SZABÓ 1996; SZABÓ 1998). Doktori disszertációjában Sárosi Edit foglalkozott Kecskemét és környékének településtörténetével, kialakulásával, fejlődésével, továbbá a város szerkezetének kialakulásával (SÁROSI 2013). Kézirat formájában elkészült Kecskemét Várostörténeti Atlasza is (SÁROSI 2011, 1; SÁROSI m.a.).

⁴⁴ A budai kutakban talált faedényekbe bekarcolt, illetve beégetett jeleket Holl Imre a hazai és a külföldi párhuzamok alapján tulajdonjegyeknek tartja. Budán egy bekarcolt H és egy M betűs tárgy került elő (HOLL 1992b, 43).

fenyőfélék vásárlásáról és használatáról.⁴⁵ A 26. és a 30. objektumban elhelyezett hordók a vizsgálatok alapján Erdély területéről származnak. Ezek a leletek bizonyíthatják Kecskemétnek ezekre a vidékekre irányuló kereskedelmi kapcsolatait.

Az archeobotanikai vizsgálatok eredményei is megerősítik azt, hogy a lelőhely vízjárta területnek számított, ahol időnként túltengett a víz. Erre utalnak a hínáros, nádas, mocsári és magassásos növénytakaságokból származó növények maradványai. A 19. objektum/kút fennállásakor a kultúrnövények alapján (gabonafélék, szőlő) rendezettebb környezet vehette körbe a lelőhelyet, míg a 29. objektumban talált növényi maradványok már egy elhanyagoltabb környezet képét vetítik elénk. A 19. objektumot egy elöntés (árvíz vagy magasabb talajvíz) miatt, a 29. objektumot pedig egy elöntés utáni eliszaposodás miatt hagyhatták fel.

Az országleírások, útleírások és a városi jegyzőkönyvek tanúsága alapján Kecskemét száraz, vízben és csapadékban szegény, csak időszakos vízfolyásokkal tarkított területen helyezkedett el.⁴⁶ Bél Mátyás országleírásában a városi kutakkal kapcsolatban megemlíti, hogy poshadt vízűek voltak és gyakran kiszáradtak,⁴⁷ míg Vályi András munkájában salétromosnak írja le a vizüket.⁴⁸ A városi jegyzőkönyvekben olvashatunk többek között elhagyott kutak felújításáról, vízfordást tiltó rendeletről, de találkozhatunk adásvétellel és különböző kutakról szóló jelentésekkel is.⁴⁹ Mindezek alapján látszik, hogy kiemelt fontossága volt a tiszta ivóvíz beszerzésének, melyet a város lakói sok kút ásásával próbáltak biztosítani.⁵⁰

Ezek alapján joggal merülhet fel a gyanú, hogy a Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhelyen feltárt öt kútnak is fontos szerepe lehetett a város életében és esetleg valamilyen speciálisabb funkciót is betölthettek. A városi jegyzőkönyvek adatai azonban konkrét választ nem adtak a kérdéseimre. Egy 1740. szeptember 6-án keletkezett feljegyzésben említene Kőrösi út mentén lévő kutakat, ahova a városkapun keresztül egy kijáró vezetett.⁵¹ Azt, hogy az általam vizsgált lelőhelyet lehet-e azonosítani a Kőrösi út mentén lévő kutakkal, nem tartom kizárhatónak. Az előkerült leletanyagban található ép edények (19. objektum–2015.28.342. vörös kancsó, 29. objektum–2015.28.548. fekete korsó, 30. objektum–2015.28.592. fehérkerámia pohár) alapján úgy gondolom, hogy biztosan ivóvíz kinyerésére használhatták ezeket a létesítményeket. Fontos megjegyezni, hogy a feltárt öt kút, nem egyszerre, egy időben működött. A legidősebbet, a 30. objektumot a 15. században használhatták. Ezt követi a 26. és a 19. objektum, melyek a 16. század elején szolgáltak kútként. A 13. és a 29. objektum a két legfiatalabb, használatuk a 16–17. századra tehető. A 29. objektum betemetődésére a leletanyaga alapján a 18. század első felében kerülhetett sor. A jegyzőkönyvi adatok alapján a Kőrösi kapuban működött egy kocsmá,⁵² a Kőrösi út mentén pedig a Zöldeidei csár-

⁴⁵ IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 229. v.ö. BKMÖL Tjk. 1777.123; IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 344. v.ö. BKMÖL Tjk. 1794.247; IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 411. v.ö. BKMÖL Tjk. 1807.1723.

⁴⁶ Meg kell jegyezni azonban, hogy a 18–19. századi nagy folyószabályozások előtt a Duna-Tisza-közét kisebb patakok és erek is behálózták, melyek magas vízállás esetén kiöntve időszakos tavakat, mocsarakat, lápokot hoztak létre (BULLA–MENDŐL 1999, 152).

⁴⁷ IVÁNYOSI-SZABÓ 1982, 15. v.ö. BÉL 1737.

⁴⁸ VÁLYI 1799, 325–326.

⁴⁹ IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 366. v.ö. BKMÖL Tjk. 1796.356; IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 178. v.ö. BKMÖL Tjk. 1757.460; IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 383. v.ö. BKMÖL Tjk. 1798.568; IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 406–407. v.ö. BKMÖL Tjk. 1806.1125.

⁵⁰ IVÁNYOSI-SZABÓ 1982, 147. v.ö. KORABINSKY 1786, 293.

⁵¹ IVÁNYOSI-SZABÓ 1996, 117. v.ö. BKMÖL Bjk. 1737–1742.88.

⁵² IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 201. v.ö. BKMÖL Tjk. 1765; IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 203. v.ö. BKMÖL Tjk. 1766.313.

da.⁵³ Mivel épületekre utaló nyomok nem kerültek elő a lelőhelyen, így bizonytalan az az elképzelés, hogy a kutak esetleg ezekhez a kocsmákhoz vagy csárdához tartoztak-e.

Kecskemét városszerkezetének kutatására irányuló régészeti ásatások még nem voltak, és a korszakra vonatkozóan nem maradtak fent térképek sem.⁵⁴ A várost körbekerítő palánk, árok és a városkapuk csak a jegyzőkönyvekből és írásos forrásokból ismertek, nyomvonalukra vonatkozóan még csak feltételezések vannak.⁵⁵ A Nagykőrösi utca csak az 1562-ben keletkezett szandzsákösszeírásban szerepel „Körös ucca” néven, ez az utca meglétére vonatkozó első írásos adat.⁵⁶

Véleményem szerint az általam vizsgált lelőhely egy fontosabb útvonal⁵⁷ mellett helyezkedett el, mely út használatának az intenzitása időszakonként változhatott. A kutakat a korabeli városon kívül, de hozzá közel eső területen létesítették. Ezt az archeobotanikai vizsgálatok eredményei is alátámasztják, melyek vizenyős, talán legelővel is határos területről és az ide vezető út állapotáról is képet adnak. A korabeli Kecskemét egyik fontosabb víznyerő helyének számíthatjuk, mivel az írott adatok alapján jól látszik, hogy a városnak nehézséget okozott a tiszta ivóvíz beszerzése és biztosítása. A lelőhelyet a 15–17/18. század közötti időszakban használták. Valószínűleg vízjárta terület volt, ezért is ásták itt a kutakat, több egymást követő időszakban. Időnként azonban a víz túl is tenghetett, ami tönkre is tehette ezeket a létesítményeket. A kutak ivóvizet szolgáltattak, felhagyásuk és elhasználdásuk után pedig szemétgödörként töltődtek fel. Felhagyásuk összefügghet azzal, hogy a területet többször is elönthette a víz, a 19. objektum használatának talán egy ilyen esemény vetett véget. A legfiatalabb kút (29. objektum) használatát pedig egy elöntés utáni eliszaposodás miatt hagyták abba. A 17–18. század időszakára, amikor a 29. objektum is keltezhető, az archeobotanikai vizsgálatok eredményei alapján a lelőhely környéke elhanyagoltabbá válhatott. Az erre haladó útvonal módosulhatott, így kerülhetett sor a lelőhely beépítésére is, melyben a piaristák építkezései⁵⁸ is szerepet játszhattak, erről a katonai felmérések térképei [8. tábla 1] és a 19. századi kataszteri térképek [8. tábla 2] is tanúskodnak.⁵⁹

Logikusnak tűnne, ha a lelőhelyet a források által is említett Körösi út mentén lévő kutakkal lehetne azonosítani, viszont a feljegyzés keltezése (1740) és a legfiatalabb kút felhagyása (17. század végén–18. század elején) közötti időbeli ellentmondás módosíthatja ezt az elképzelést. Az azonosítás sikertelensége viszont nem csorbít a Kecskemét–Nagykőrösi utcai kutak értékén, mivel bármilyen út, illetve település mellett léteznie kellett víznyerő helyeknek, melyek az egyik alapvető életfeltételt, a vizet biztosították az arra közlekedők és ott élők számára.

⁵³ IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 195. v.ö. BKMÖL Tjk. 1761.

⁵⁴ IVÁNYOSI-SZABÓ 2002a, 120.

⁵⁵ SÁROSI m.a. 23.

⁵⁶ KÁLDY-NAGY 1985, 347–348.

⁵⁷ A Körösi út fontos útvonal volt, mivel itt haladt a Budát/Pestet, Ócsa, Inárcs, Örkény, Körös, Kecskemét, Sáregyháza és Szer érintésével, Szegeddel összekötő út (V. SZÉKELY 2002, 68).

⁵⁸ 1715-ben a piarista szerzetesek iskolát hoztak létre a Déllő-tótól keletre. Rendházuk 1720–1725, templomuk 1729–1742 között épült fel (IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b, 353).

⁵⁹ IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b, 338–340.

IRODALOM

- BÁRTH 2002 = Bárh J. (szerk.): *Kecskemét története 1849-ig*. Kecskemét 2002.
- BERTALAN 2004 = Bertalan V.: Török, illetve törökkori kerámia Óbudáról. *BudRég* 38 (2004), 51–67.
- BÉL 1737 = Bél M.: *Notitia Novae Historico Geographica*. Bécs 1737.
- BICZÓ 1976 = Biczó P.: Jelentés a Kecskemét-Kossuth téren végzett ásatásról. *Cumania* 4 (1976), 329–360.
- BULLA–MENDÖL 1999 = Bulla B.–Mendöl T.: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest 1999.
- IFJ. FEHÉR 1973 = Ifj. Fehér G.: Adatok Eger török agyagművességéhez (a múzeumi régi raktár-anyag alapján). *EMÉ* 10 (1973), 191–214.
- FELD–GERELYES 1985 = Feld I.–Gerelyes I.: Késő-középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. *CommArchHung* (1985), 163–184.
- FELD 1987 = Feld I.: Keramika. In: *Magyarország művészete 1300–1470 körül* I. Szerk.: Marosi E. Budapest 1987, 261–281.
- GERE 2003 = Gere L.: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból*. [Az ozorai várkastély régészeti monográfiái I., Opuscula Hungarica 4.] Budapest 2003.
- GRYNAEUS 2004 = Grynaeus A.: Középkori településeink kútjai (a Muhi középkori mezőváros területén feltárt kutak vizsgálatának tükrében). In: „*Quasi liber et pictura*”–*Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Kovács Gy. Budapest 2004, 187–193.
- GRYNAEUS 2015 = *Vizsgálati eredmény a Kecskemét-Nagykőrösi utca 7–9. lelőhelyen feltárt famaradványok elemzéséről*. Jegyzőkönyv. Kézirat. Budapest 2015.
- GRYNAEUS 2016 = *Vizsgálati eredmény a Kecskemét, Nagykőrösi utca 7–9. telken feltárt famaradványok elemzéséről*. Jegyzőkönyv. Kézirat. Budapest 2016.
- GYULAI 2017 = Gyulai F.: *Kecskemét, Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely mintáinak archaeobotanikai vizsgálata*. Jegyzőkönyv. Kézirat. 2017.
- HAVASSY 2002 = Havassy P. (szerk.): *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. [Gyulai Katalógusok 11.] Gyula 2002.
- HOLL 1963 = Holl I.: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). *BudRég* 20 (1963), 335–394.
- HOLL 1992a = Holl I.: *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–62. évi ásítások eredménye*. [FontArchHung] Budapest 1992.
- HOLL 1992b = Holl I.: Középkori városi élet–Hiteles borkimérő edények. *ArchÉrt* 119 (1992), 43–55.
- HOLL 2005 = Holl, I.: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. [VarArchHung 17.] Budapest 2005.
- HORNYIK 1860 = Hornyik J.: *Kecskemét város története oklevéltárral* I. Kecskemét 1860.
- HORNYIK 1861 = Hornyik J.: *Kecskemét város története oklevéltárral* II. Kecskemét 1861.
- HORNYIK 1862 = Hornyik J.: *Kecskemét város története oklevéltárral* III. Kecskemét 1862.
- HORNYIK 1866 = Hornyik J.: *Kecskemét város története oklevéltárral* IV. Kecskemét 1866.
- IVÁNYOSI-SZABÓ 1982 = Iványosi-Szabó T. (szerk.): *Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból*. [Bács-Kiskun megye múltjából 4.] Budapest 1982.

- IVÁNYOSI-SZABÓ 1996 = Iványosi-Szabó T. (szerk.): *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. (1591–1711) Forrásközlemények I.* Kecskemét 1996.
- IVÁNYOSI-SZABÓ 1998 = Iványosi-Szabó T. (szerk.): *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei II. (1712–1811) Forrásközlemények II.* Kecskemét 1998.
- IVÁNYOSI-SZABÓ 2002a = Iványosi-Szabó T.: Kecskemét története 1541-ig. In: *Kecskemét története 1849-ig.* Szerk.: Bárh J. Kecskemét 2002, 89–171.
- IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b = Iványosi-Szabó T.: Kecskemét a kései feudalizmus korában (1686–1849). In: *Kecskemét története 1849-ig.* Szerk.: Bárh J. Kecskemét 2002, 229–729.
- KÁLDY-NAGY 1985 = Káldy-Nagy Gy.: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai.* Budapest 1985, 347–348.
- KÁRPÁTI 1978 = Kárpáti G.: Középkori kutak Pécsen I. *JPMÉ* 23 (1978), 165–192.
- KORABINSKY 1786 = Korabinsky, J. M.: *Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn.* Pozsony 1786.
- KOVÁCS 1963 = Kovács B.: A Dobó István Vármúzeum cseréppipái. *EMÉ* 1 (1963), 235–262.
- LAJKÓ 2010 = Lajkó O.: A kora újkori kerámia tipológiája – a néprajzi edényterminológia alkalmazásának lehetőségei a Dél-Alföldön. In: *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon II.* Szerk.: Benkő E. –Kovács Gy. Budapest 2010, 799–816.
- LAJKÓ 2015 = Lajkó O.: „Cserepén ismerem, minemű fazék volt...” *Adatok a kora újkori edénművesség és a magyar népi kerámia eredetének kutatásához.* Szeged 2015.
- LASZLOVSZKY–PUSZTAI–TOMKA 1997 = Laszlovszky J.–Pusztai T.–Tomka G.: Muhi–Templomdomb középkori falu, mezőváros és út a XI–XVII. századból. In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései.* Szerk.: Raczky P.–Kovács T.–Anders A. Budapest 1997, 144–150.
- LÁZÁR 1986 = Lázár S.: Az egri vár törökkori magyar cserépedényei. *Agria* 22 (1986), 35–63.
- MESTER 1999 = Mester E.: Üvegleletek a Budavári Szent Zsigmond templom ásátásából. *BudRég* 33 (1999), 83–87.
- MÉSZÁROS–V. SZÉKELY 2009 = Mészáros M.–V. Székely Gy.: Egy Árpád-kori település (Dunavecse-temető-dűlő) kútjai. *Cumania* 24 (2009), 5–49.
- MIKLÓS 1991 = Miklós Zs.: Leletmentés a középkori Vác területén (Széchenyi u. 3–7.). [Váci könyvek. A Tragor Ignác Múzeum Közleményei 5.] Vác 1991, 7–108.
- MIKLÓS 1996 = Miklós Zs.: Vác középkori pincéi. [Váci könyvek 9.] Vác 1996.
- MIKLÓS 2003 = Miklós, Zs.: Mittelalterliche Brunnen und Zisternen in der Komitat Tolna und Pest. *Antaeus* 26 (2003), 197–216.
- MOLNÁR 2017 = Molnár K.: *Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely kútjainak vizsgálata. Adatok a középkori-kora újkor kutak vizsgálatához.* OTDK dolgozat. Kézirat. Szeged 2017.
- NAGY 2003 = Nagy Á.: Brunnen und Zisternen im mittelalterlichen Ungarn. *Antaeus* 26 (2003), 197–216.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1987 = Pálóczi-Horváth A.: Kutak Szentkirályon. In: *A Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet 1986. november 24-25-én rendezett tudományos ülésszakán elhangzott előadások.* [Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében 1986.] Szerk.: Sztinkó I. Kecskemét 1987, 86–98.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1996 = Pálóczi-Horváth A.: Élet egy középkori faluban. Szentkirály régészeti kutatásának eredményei. In: *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása*

- a 900 éves Szentkirályon*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Pálóczi-Horváth A. Budapest 1996, 9–28.
- PUSZTAI 1999 = Pusztai T.: Kora újkori kerámia az egri ferences templom területéről I. *HOMÉ* 37 (1999), 471–488.
- RIDOVICS 2008 = Ridovics A.: A habán kerámia a 17. században. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)* 2. [A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/4.] Szerk.: Mikó Á.–Verő M.–Jávor A. Budapest 2008, 87–97.
- SÁROSI 2011 = Sárosi E.: A kecskeméti piactér és vásártér története. *TSz* 53 (2011), 1–18.
- SÁROSI 2013 = Sárosi, E.: *Landscapes and Settlements in the Kecskemét Region, 1300–1700*. Doctoral Dissertation CEU. Manuscript. Budapest 2013.
- SÁROSI m.a. = Sárosi E. (szerk.): *Kecskemét Várostörténeti Atlasza*. Kecskemét. (megjelenés alatt).
- V. SZÉKELY 2002 = V. Székely Gy.: Kecskemét Árpád-kori régészeti emlékei. In: *Kecskemét története 1849-ig*. Szerk.: Bárh J. Kecskemét 2002, 43–88.
- TOMKA 2002 = Tomka G.: Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárok kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. [Opuscula Hungarica 3.] Szerk.: Gerelyes I.–Kovács Gy. Budapest 2002, 299–308.
- TOMKA 2005 = Tomka G.: Cserép pipafejek az ónodi vár ásatásaiból (1985–1991). *HOMÉ* 44 (2005), 607–626.
- VADAY 2003 = Vaday A.: Wells excavated in the Carpathian basin during a decade. *Antaeus* 26 (2003), 25–68.
- VÁLYI 1799 = Vályi A.: *Magyar Országának leírása II*. Buda 1799.
- VÍZI 2010 = Vízi M.: A kora újkori kerámia feldolgozásának módszerei. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II*. Szerk.: Benkő E.–Kovács Gy. Budapest 2010, 817–838.
- WERBÖCZY = Werbőczy I.: *Hármaskönyv—Tripartitum*. Reprint. Budapest 1990, 60–539.

TÁBLAJEGYZÉK

1. tábla: 1.: Feltérési dokumentáció (Archeoline Kft.); 2.: Fotó: Varga Máté

2. tábla: 1.: Feltérési dokumentáció (Archeoline Kft.) h.: 194 cm, sz.: 190 cm, m.: 230 cm (a hordóval együtt), hordó m.: 140 cm; 2.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.342.) m.: 26,7 cm, peremátm.: 15,5×15 cm, fenékátm.: 13 cm; 3.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.392.) átm.: 8 cm, m.: 1,5 cm; 4.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.394.) átm.: 4,4 cm, M.: 1,7 cm

3. tábla: 1.: Feltérési dokumentáció (Archeoline Kft.) h.: 256 cm, sz.: 218 cm, m.: 100 cm; 2.: Fotó: Varga Máté

4. tábla: 1.: Feltérési dokumentáció (Archeoline Kft.) h.: 136 cm, m.: 108 cm; 2.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.592.) m.: 13 cm, peremátm.: 9 cm, fenékátm.: 5,3 cm

5. tábla: 1.: Feltérési dokumentáció (Archeoline Kft.) h.: 265 cm, sz.: 186–273 cm, m.: 148 cm; 2.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.204.) m.: 9 cm, peremátm.: 4,5 cm, fenékátm.: 4×4,4 cm; 3.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.329.) m.: 2,6 cm, fenékátm.: 9 cm; 4.: Fotó: Varga Máté (ltsz.: 2015.28.333.) h.: 13,5 cm, nyélh.: 6,5 cm, pengesh.: 7 cm, pengesz.: 1,2 cm

6. tábla: 1.: Feltérési dokumentáció (Archeoline Kft.) h.: 160 cm, m.: 200 cm; 2.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.548.) m.: 28,5 cm, peremátm.: 6,9×9,1 cm, fenékátm.: 11 cm; 3.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.504.) m.: 13,4 cm, peremátm.: 13 cm, fenékátm.: 6,8 cm

7. tábla: 1.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.570.) m.: 4,4 cm, h.: 4,9 cm, kéményátm.: 2,7 cm, füstcsatorna átm.: 0,95 cm; 2.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.585.) átm.: 26 cm, v.: 1 cm; 3.: Fotó: Molnár Karola, (ltsz.: 2015.28.505.) m.: 5 cm, peremátm.: 19 cm, fenékátm.: 8,6 cm; 4.: Fotó: Molnár Karola (ltsz.: 2015.28.549.) m.: 5,5 cm, átm.: 15 cm; 5.: Fotó: Varga Máté

8. tábla: 1.: Forrás: Internet <http://mapire.eu/hu/map/firstsurvey/?bbox=2191720.1572120115%2C5927124.702677945%2C2193007.64340719%2C5927681.259790147> (A letöltés dátuma: 2016.11.04. 20:00)

2.: Forrás: Internet <http://mapire.eu/hu/map/cadastral/?bbox=2191720.1572120115%2C5927124.702677945%2C2193007.64340719%2C5927681.259790147> (A letöltés dátuma: 2016.11.04. 19:45)

KAROLA MOLNÁR

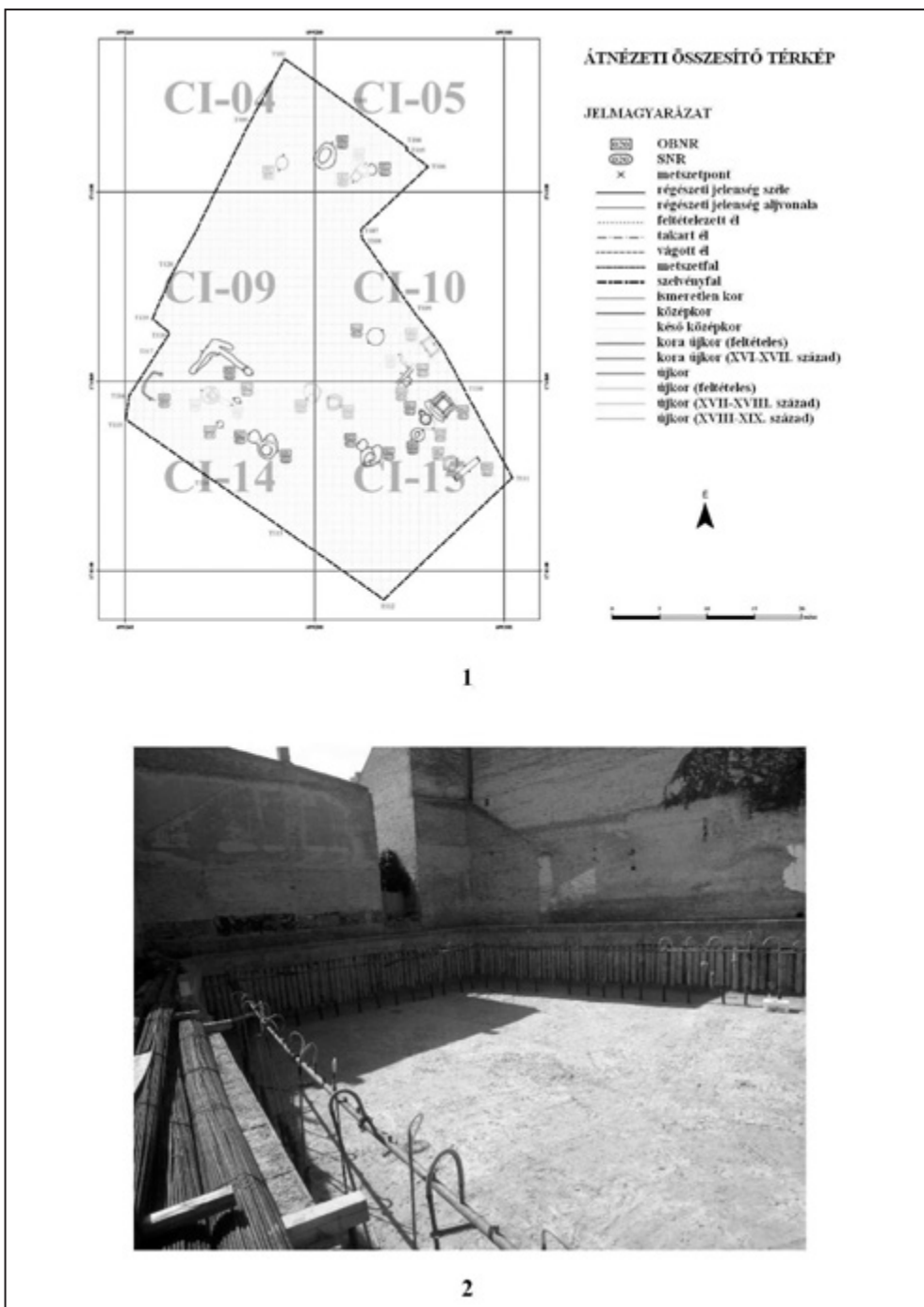
**Examination of the wells from the site
Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9
New data to the research of the wells of the Medieval
and the Early Modern Period**

Natural waters always play an important role in the history of people. They had determinative importance in the selection of the place of the settlements, in everyday life, in livestock breeding etc. The wells were important water sources, and they could also function as community places.

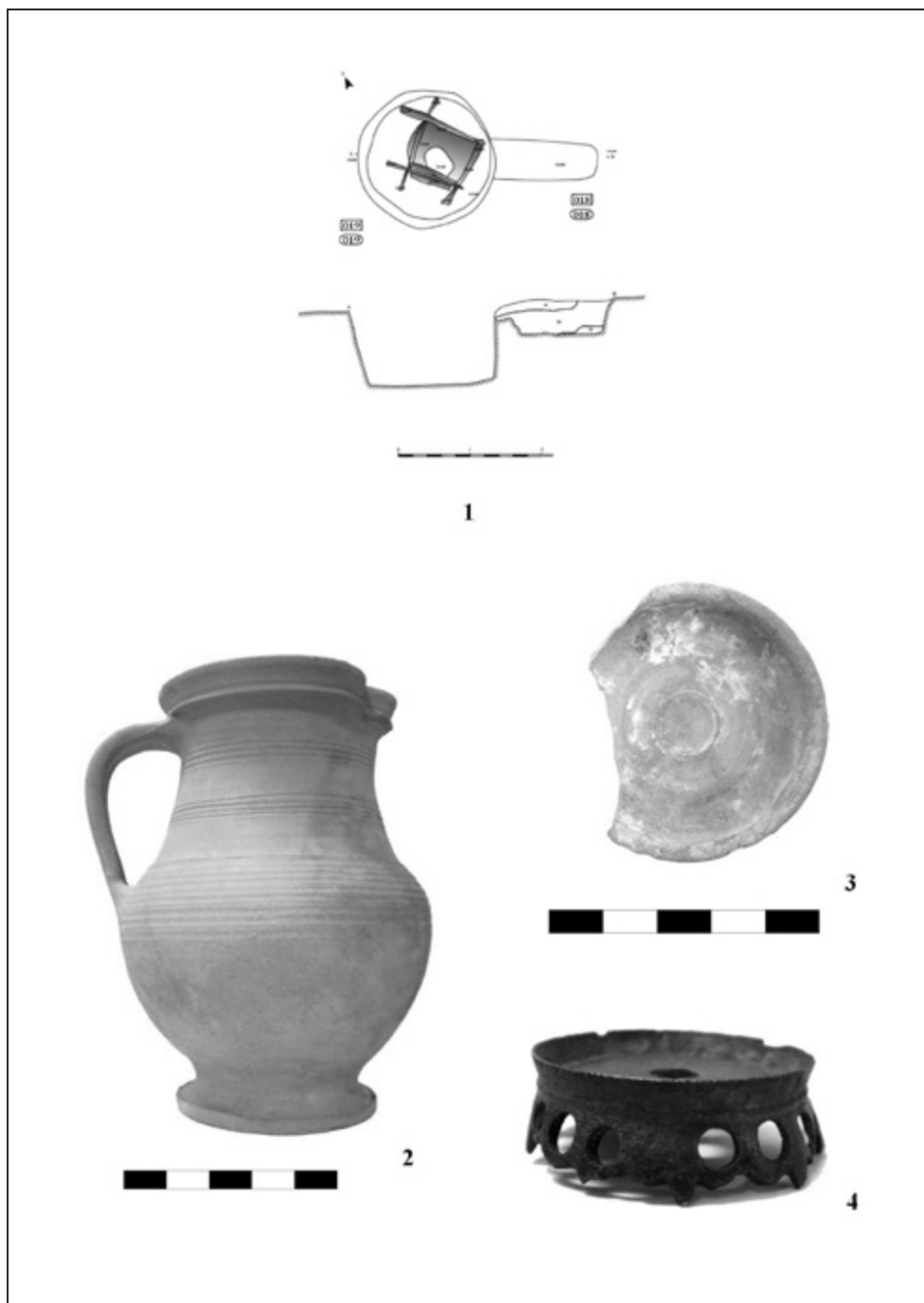
In my research, I deal with five wells recently excavated in the site of Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. They can be divided into different structural types. They produced numerous finds and organic materials. My goal was to make a detailed analysis with the help of scientific examinations. During my work, I determined the age of the wells, based on to their finds and the results of dendrochronology. According to the results of the archaeobotanical and dendrochronological examinations, the site used to be a watery area.

In my research, with the help of the written sources, monographs and scientific examinations, I attempted to determine the location and the role of the site in the former periods of the city. Kecskemét is located in a dry area, which is poor in water, and the wells were very valuable. This can be the reason why this site, which in addition was situated next to a main road, had a significant role in the life of the citizens.

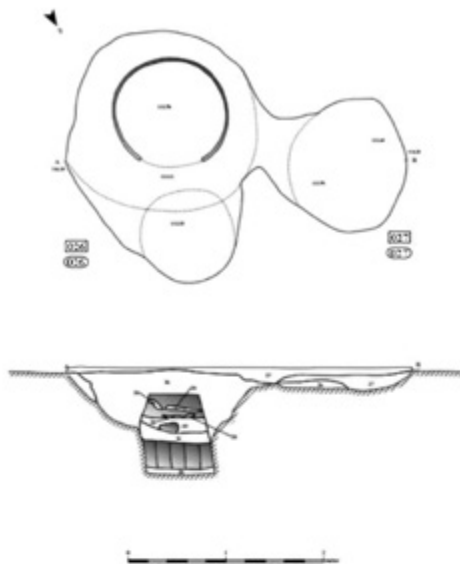
Based on my research, we can assume that the site of Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9 was situated outside, on the periphery of the former city, but despite of this, close to the city gates, in an easily approachable area. The five wells did not function in the same time, but they provided drinking water for the people from the 15th century to the 17/18th century. In my opinion, it would be possible to suggest the identification of the site with the “wells next to the Kőrösi road” mentioned in the written sources, but we need further archaeological excavations to support this hypothesis.

1. tábla: 1.: Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely átnézeti összesítő térképe;
2.: Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely a feltárás befejezése után

2. tábla: 1.: A 19. objektum rajza; 2.: Kancsó; 3.: Tányérka alakú kályhaszem; 4.: Cseppfogó tányér

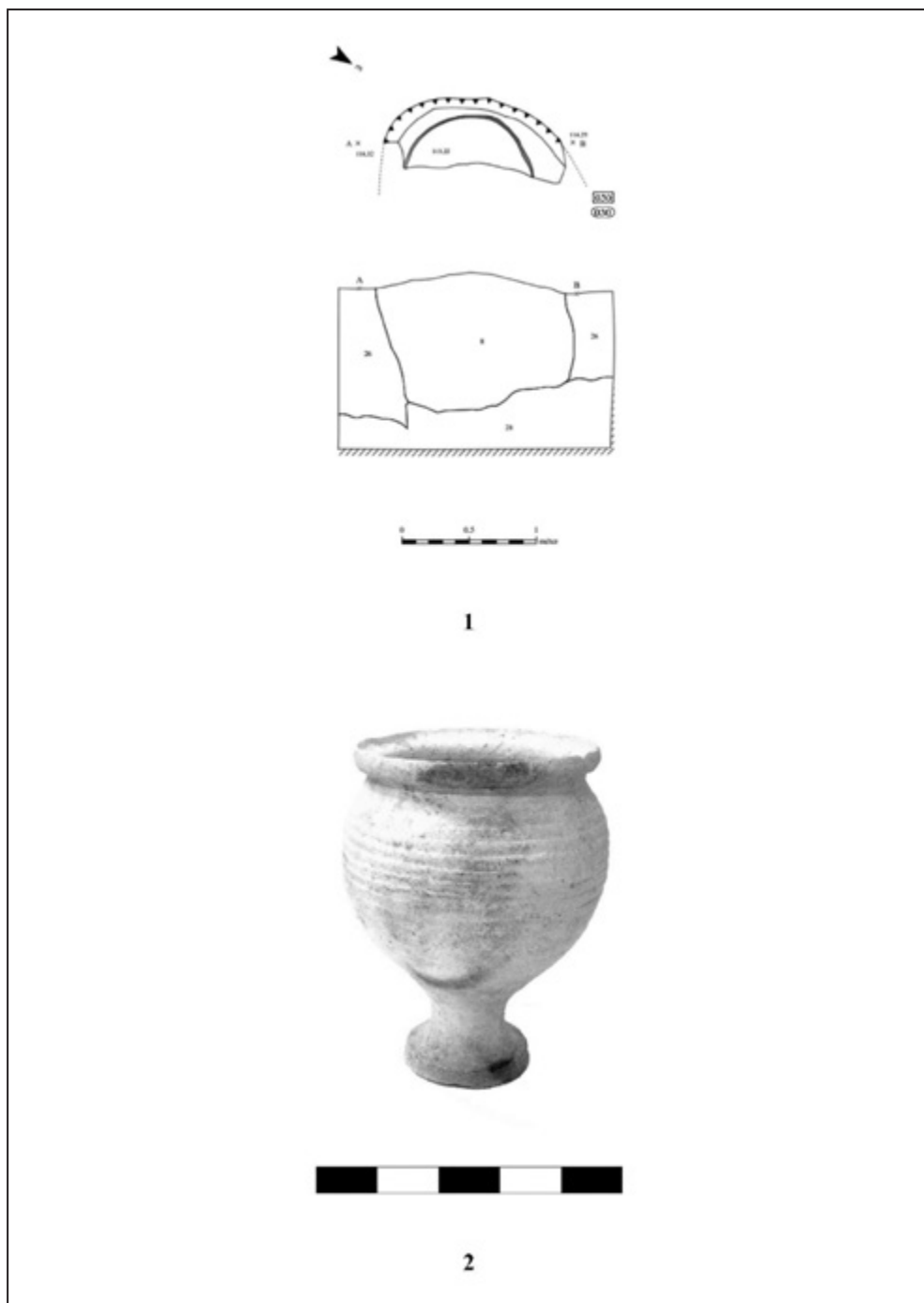

1

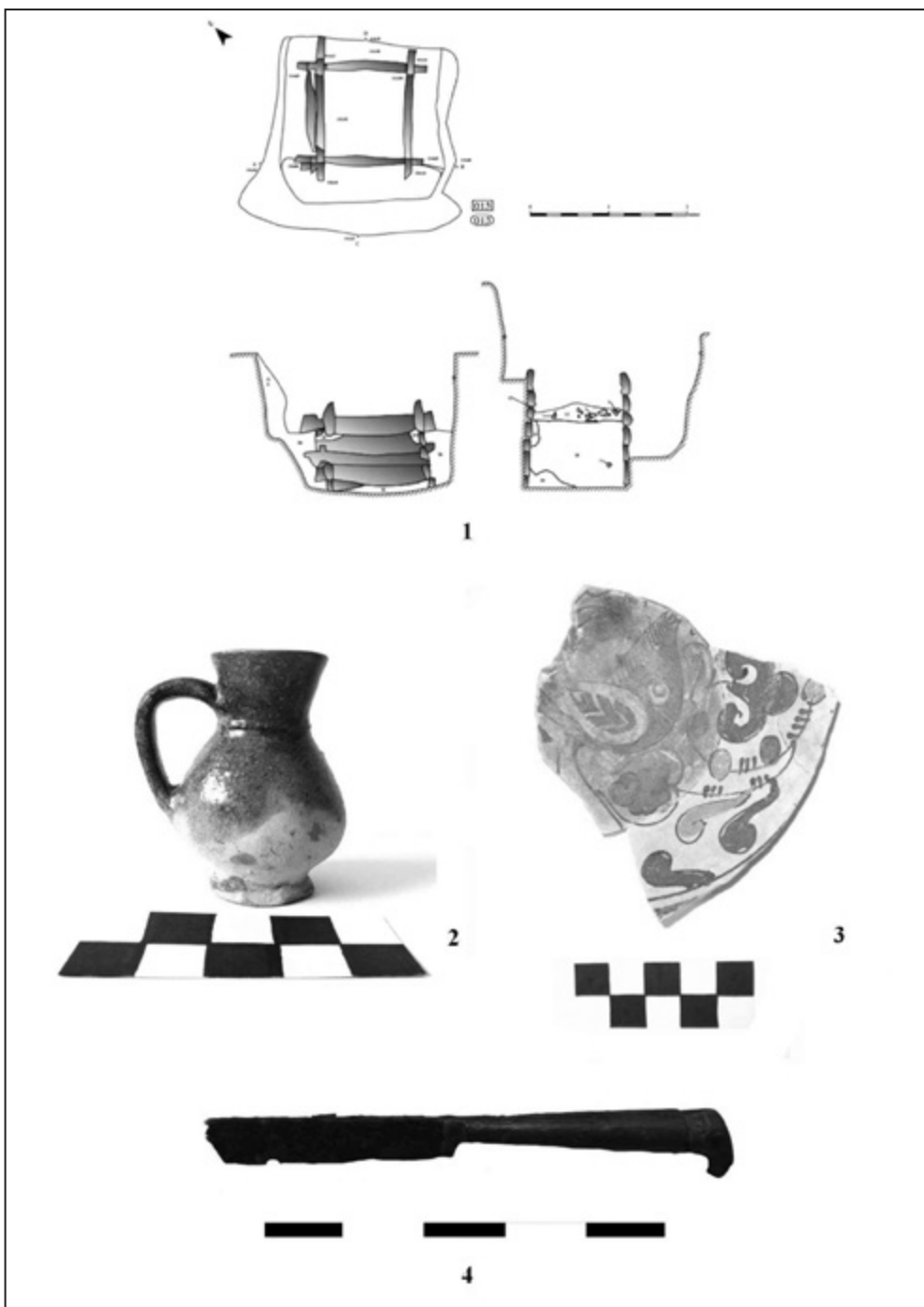

2

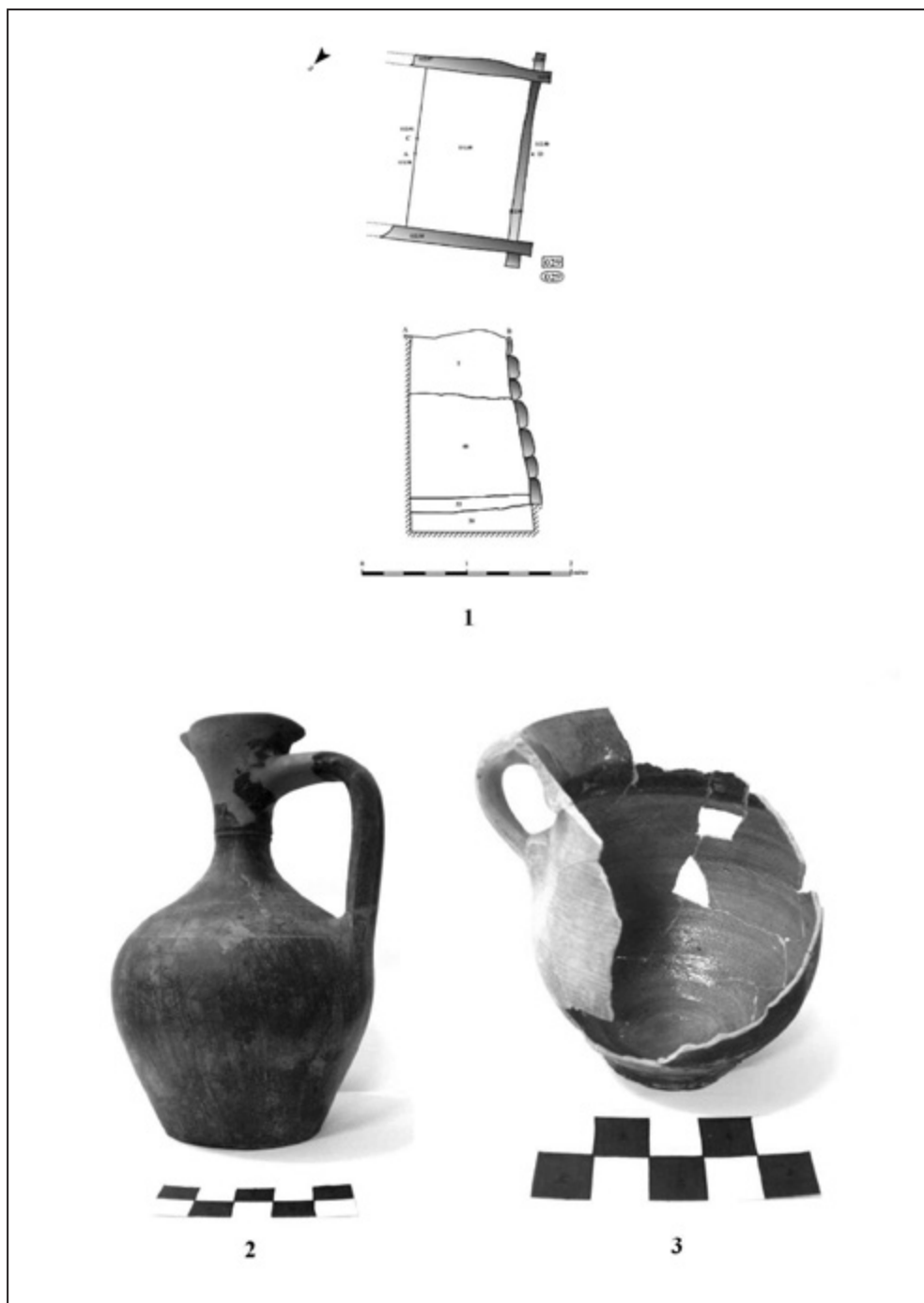
3. tábla: 1.: A 26. objektum rajza; 2.: A 26. objektum bontás közben

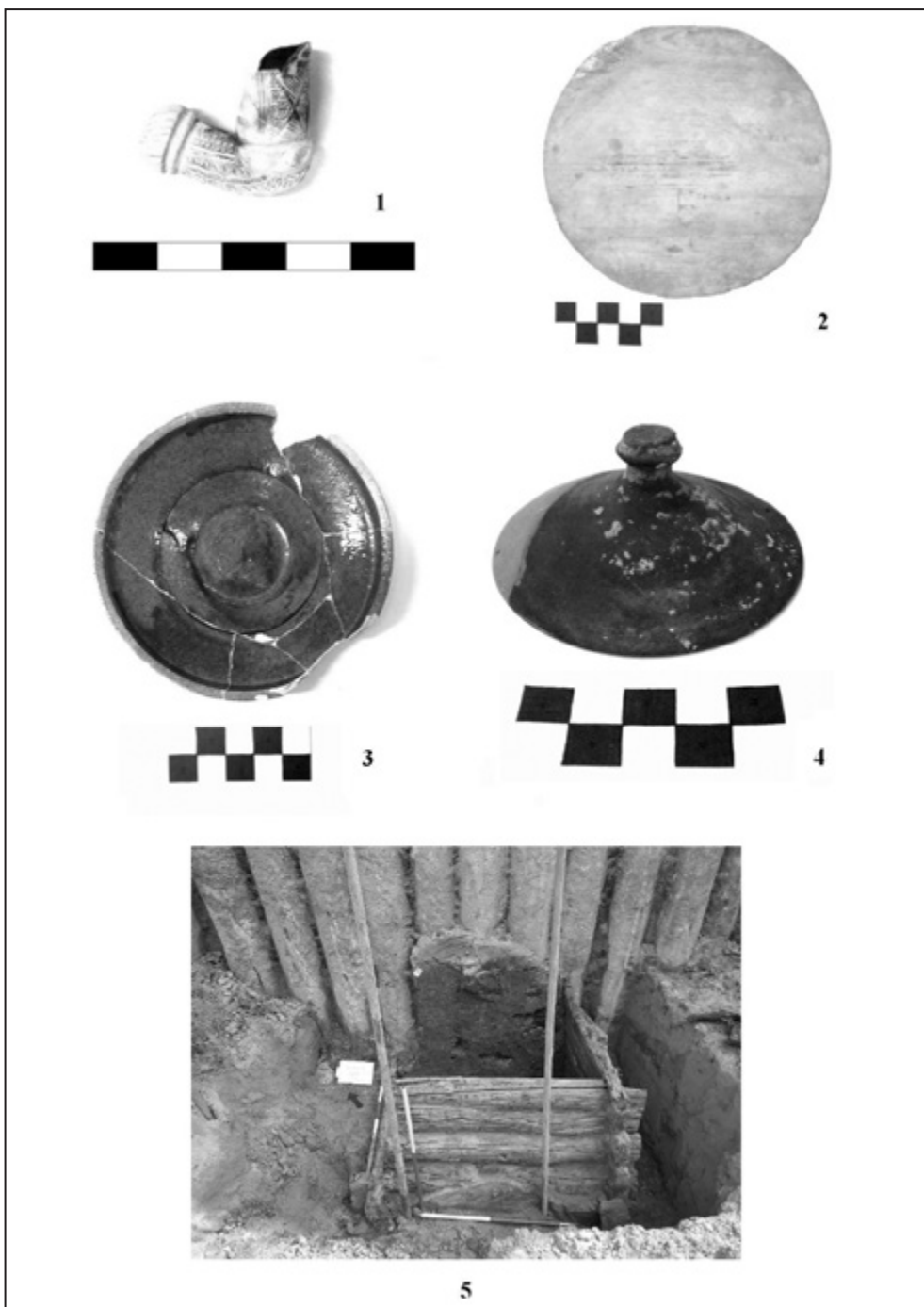
4. tábla: 1.: A 30. objektum rajza; 2.: Fehérkerámia pohár

5. tábla: 1.: A 13. objektum rajza; 2.: Kisméretű, zöldmázos korsó;
3.: Írókás, madárral és növényi motívumokkal díszített tányér; 4.: Fanyelű vaskés

6. tábla: 1.: A 29. objektum rajza; 2.: Korsó; 3.: Kisméretű, füles fazék

7. tábla: 1.: Fehér pipa; 2.: Bevésett „E” betűvel jelölt falap; 3.: Tányér; 4.: Fedő;
5.: A 29. objektum bontás közben

1

2

8. tábla: 1.: Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely, az Első katonai felmérés térképén (1763–1787); 2.: Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely a 19. századi kataszteri térképén

Rövidítésjegyzék

- ABulg* = Archaeologia Bulgarica (Sofia)
ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaBiol = Acta Biologica Szegediensis (Szeged)
ActaCryst = Acta Crystallographica (Chester)
ActaMP = Acta Musei Porolissensis (Zaláu–Zilah)
Agria = Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
AJMK = Az Arany János Múzeum Közleményei (Nagykőrös)
AKorrBl = Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
Annls hist.-nat. Mus. natn. Hung = Annales Historico–Naturales Musei Nationalis Hungarici (Budapest)
Anodos = Anodos. Studies of the Ancient World (Trnava)
Antaeus = Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
APol = Archaeologia Polona (Warszawa)
ArchA = Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő (Budapest)
Archeometry = Archeometry. Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and History of Art (Oxford)
AR = Archeologické Rozhledy (Praha)
Arrabona = Arrabona. A Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Közleményei (Győr)
ASF = Archaeologia Slovaca Fontes (Bratislava)
BKMÖL = Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (Kecskemét)
BMMK = A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BudRég = Budapest Régiségei (Budapest)
CommArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Cumania = Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)
DissPann = Dissertationes Pannonicae (Budapest)
DJM = Damjanich János Múzeum (Szolnok)
Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár); Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged); Dolgozatok a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
EMÉ = Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
EphNap = Ephemeris Napocensis (Cluj–Napoca)
Ethnographia = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata (Budapest)
FoBBW = Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden–Württemberg (Stuttgart)
FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung = Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FÖ = Fundberichte aus Österreich (Wien)
HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)

IPH = Inventaria Praehistoriae Hungariae (Budapest)
JAMÉ = A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JASc = Journal of Archaeological Science (London)
JGS = Journal of Glass Studies (New York)
JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
J. Raman Spectrosc. = Journal of Raman Spectroscopy (Chichester)
JRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
KEMMK = Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei (Tata)
KJM = Koszta József Múzeum (Szentés)
KKJM = Kecskeméti Katona József Múzeum (Kecskemét)
MASCA Journal = Museum Applied Science Center for Archaeology journal (Philadelphia)
ME Közleményei = A Miskolci Egyetem Közleményei (Miskolc)
MFM = Móra Ferenc Múzeum (Szeged)
MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MFME–MonArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Monumenta Archaeologica (Szeged)
MFME–StudArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica (Szeged)
MGAH = Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae (Budapest)
MittArchInst = Mitteilungen der Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MKCsM = Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)
MM = Madrider Mitteilungen (Madrid)
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
MonArch = Monumenta Archaeologica (Praha)
MŐK = Magyar Őstörténeti Könyvtár (Szeged)
MPrähistKomWien = Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien)
MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája (Budapest)
MTA CSFK = Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont (Budapest)
NGyTM = Nagy Gyula Területi Múzeum (Orosháza)
OxfJA = Oxford Journal of Archaeology (Oxford)
PMÉ = Pápai Múzeumi Értesítő (Pápa)
Pril. Inst. Arheol. Zagrebu = Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu (Zagreb)
RégFüz = Régészeti Füzetek (Budapest)
REND LINCEI-SCI FIS = Rendiconti Lincei. Scienze Fisiche e Naturali (Roma)
RKM = Régészeti kutatások Magyarországon (Budapest)
RRM = Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum (Kaposvár)
Savaria = Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
StudArch = Studia Archaeologica (Budapest)
StudCom = Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból (Budapest)
SzAI/CAH = Свод археологических источников (Москва)
Századok = A Magyar Történelmi Társulat folyóirata (Budapest)
SzKMÉ = A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve (Orosháza)

SZMMÉ = Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv; Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei
Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
SZIE = Szent István Egyetem (Gödöllő)
SZTE BTK = Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Szeged)
SZTE TTIK = Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar (Szeged)
TSz = Történelmi Szemle (Budapest)
VarArchHung = Varia Archeologica Hungarica (Budapest)
VMMK = A Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WAB = Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (Eisenstadt)
ZM = Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)

Abb. = Abbildung
átm. = átmérő
db. = darab
fenékátm. = fenékátmérő
h. = hosszúság
lh. = lelőhely
ltsz. = leltári szám
m. = mélység, magasság
m.a. = megjelenés alatt
nyélh. = nyélhosszság
pengeh. = pengehosszság
pengesz. = pengeszélesség
peremátm. = peremátmérő
RégAd. = Régészeti Adattár
sz. = szélesség
Taf. = Tafel
v. = vastagság

Felelős kiadó
Dr. Révész László tanszékvezető egyetemi docens
SZTE BTK, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Nyomdai munkálatok
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György

